

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

sayı
62
2019

Olaylar ve Yorumlar

Alev KILIÇ

I. Dünya Savaşı Sonrasında Karadeniz'de
Bağımsız Ermenistan Devleti Kurulması Planları

Hayati AKTAŞ

Ermeni Milliyetçiliğinin Siyasallaşmasında
Ermeni Muallimlerinin Faaliyet ve Rollerini

Ayşe ZAMACI

Robert Koçaryan'ın Cumhurbaşkanlığı Döneminde
Ermenistan-İran İlişkileri

Elnur KELBİZADEH

KİTAP TAHLİLLERİ

Talin Suciyan ve Modern Türkiye'de Ermeniler

Tutku DİLAVER

Değerlendirme Yazısı: Öldürme Emirleri:

Talat Paşa'nın Telgrafları ve Ermeni Soykırımı

Ömer Engin LÜTEM - Yiğit ALPOGAN

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi
2019, Sayı 62

EDİTÖR
Alev KILIÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Aslan Yavuz ŞİR

YAYIN SAHİBİ
Terazi Yayıncılık Adına
Hazel ÇAĞAN ELBİR

YAYIN / DANIŞMA KURULU
Alfabetik Sıra İle

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN (ODTÜ, Emekli Öğretim Üyesi)	Prof. Dr. Edward J. ERICKSON (Marine Corps University)
Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)	Prof. Dr. Michael M. GUNTER (Tennessee Tech University)
Prof. Dr. Sadi ÇAYCI (Başkent Üniversitesi)	Prof. Dr. Jean-Louis MATTEI (Tarihçi)
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (21nci YY. Enstitüsü)	Prof. Dr. Justin MCCARTHY (Louisville Üniversitesi)
Dr. Şükrü ELEKDAĞ (E. Büyükelçi)	Dr. Ayten MUSTAFAYEVA (Azerbaycan İlimler Akademisi, İnsan Hakları Enstitüsü)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)	Dr. Jeremy SALT (Bilkent Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR (Emekli Öğretim Üyesi)	Prof. Dr. Norman STONE (Bilkent Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI (Ankara Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi)	Prof. Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet SARAY (Beykent Üniversitesi)	Prof. Dr. Hakan YAVUZ (University of Utah)
Dr. Bilal N. ŞİMŞİR (E. Büyükelçi)	Prof. Dr. Birsen KARACA (Ankara Üniversitesi)
Dr. Pulat TACAR (E. Büyükelçi)	Prof. Dr. Gül AKYILMAZ (Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Hacı Bayram Veli Üniversitesi)	Doç. Dr. Tolga BAŞAK (Atatürk Üniversitesi)

Ermeni Araştırmaları yılda üç kez yayımlanır. Yaygın Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Yayın İdare Merkezi

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eđt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

www.avim.org.tr

Baskı Tarihi: 27 Nisan 2019

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni

Ruhi ALAGÖZ

Baskı:

Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA
Tel: +90 312 341 36 67

Abone Sorumlusu

Hülya ÖNALP

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eđt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Süleyman Nazif Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26
E-posta: teraziyayincilik@gmail.com

Yurtiçi Abone Ücreti: 45 TL

Yurtdışı Abone Ücreti: 30 €

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Şubesi 181/6296007

Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER
(CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar ..... (Contributors)	5
Editörün Notu ..... (Editorial Note)	7
EDİTORYAL ..... (EDITORIAL)	9
Olaylar ve Yorumlar ..... (Facts and Comments)	9
Alev KILIÇ	
ARAŞTIRMA MAKALELERİ ..... (RESEARCH ARTICLES)	33
I. Dünya Savaşı Sonrasında Karadeniz'de Bağımsız Ermenistan Devleti Kurulması Planları..... (<i>The Plans to Establish an Independent Armenian State at the Black Sea After The World War I</i>)	33
Prof. Dr. Hayati AKTAŞ	
Ermeni Milliyetçiliğinin Siyasallaşmasında Ermeni Muallimlerinin Faaliyet ve Rollerini..... (<i>The Activities and Roles of Armenian Teachers in the Politicization of Armenian Nationalism</i>)	47
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ZAMACI	
Robert Koçaryan'ın Cumhurbaşkanlığı Döneminde Ermenistan-İran İlişkileri ..... (<i>Armenia-Iran Relations in the Period of the Presidency of Robert Kocharian</i>)	73
Doç. Dr. Elnur KELBİZADEH	
KİTAP TAHLİLLERİ ..... (BOOK REVIEWS)	95
Talin Suciyan ve Modern Türkiye'de Ermeniler ..... (<i>Talin Suciyan and the Armenians in Modern Turkey: Post-Genocide Society, Politics, and History</i>)	95
Tutku DİLAVER	

Değerlendirme Yazısı: Öldürme Emirleri:
Talat Paşa'nın Telgrafları ve Ermeni Soykırımı.....99

*(Review Essay: Killing Orders:
Talat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide)*

Ömer Engin LÜTEM - Yiğit ALPOGAN

YAZIM KURALLARI.....134
(STYLE SHEET)

Yazarlar

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi Alev Kılıç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 1968 yılında mezun olmuştur. 1969 yılında, Dışişleri Bakanlığı'na meslek memuru olarak girmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi (1996-1998), Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği'nde Daimi Temsilci, Büyükelçi (1998-2002), Ekonomik İşler Müsteşar Yardımcısı, (2002-2004), İsviçre Türkiye Büyükelçisi (2004-2009), Meksika Türkiye Büyükelçisi (2009-2011) görevlerinde bulunmuştur. E. Büyükelçi Alev Kılıç, Dışişleri Bakanlığı'ndan 2011 yılında emekli olmuştur. 2013 yılından bu yana AVİM Başkanıdır.

Prof. Dr. Hayati AKTAŞ

1959 yılında Sakarya'da dünyaya geldi. 1982'de Atatürk Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisans derecesini 1990'da Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi alanında, doktorasını ise 1994'de aynı üniversitede tamamladı. Bu süreçte İngilizce okutmanı olarak, Selçuk Üniversitesi'nde birçok fakülte ve meslek yüksekokulunda İngilizce derslerine girdi. 1997 – 2004 yıllarında Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yönetim Kurulu Üyesi olarak görev aldı.

2002'de Doçentlik unvanını aldı. 2000 - 2004 yıllarında Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Başkanı olarak görev yaptı. 2013 yılından bu yana Eko-Avrasya'da Akademik Kurul Başkanlığı yapmaktadır. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT – OSCE) adına Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı tarafından Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Gürcistan'da çeşitli dönemlerde yapılan Parlamento ve Devlet Başkanlığı seçimlerinde seçim görevlisi olarak görevlendirildi.

2007'de Profesörlük unvanını aldı. 2004-2009 yıllarında Türk Tarih Kurumu Pontus Araştırma Masası'nda Program Başkanlığı yaptığı sürede, İngiltere'de UK National Archives ve Amerika Birleşik Devletleri'nde US Archives NARA (National Archives and Record Administration of United States of America) ve İsviçre'de League of Nations Archive (Milletler Cemiyeti Arşivi)'nde 2 yıl süre ile araştırma yaptı.

2012-2013 yıllarında Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Fakültesi Dekanı olarak görev aldı. 2009-2016 arasında Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Başkanı olarak görev aldı. 2016'da Antalya Kültür ve Eğitim Vakfı (AKEV) Üniversitesine Rektör olarak atandı. 2019 yılı itibarıyla Antalya Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır.

Sosyal, beşeri ve idari bilimler temel alanı olmakla birlikte, Siyasi tarih, Avrupa Birliği-Türkiye ilişkileri, Uluslararası Siyaset, Avrupa ve Bölge Çalışmaları ve Siyasi Düşünce Tarihi alanlarında da yayınlanmış birçok bilimsel çalışması Ulusal ve Uluslararası bilimsel dergilerde ve kongre tebliğ kitaplarında basılmış çok sayıda eseri bulunmaktadır. Yurt içi ve yurt dışında çok sayıda konferans vermiş, sempozyum ve kongrelere katılmıştır. Prof. Dr. Hayati AKTAŞ ileri düzeyde İngilizce bilmektedir. Evli ve iki çocuk babasıdır.

Doç. Dr. Elnur KELBİZADEH

15 Ağustos 1988'de Azerbaycan Cumhuriyetinin Lenkeran ilinde doğdu. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsünün Kafkasya Politikası Bölümü Başkanı, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin "Genç Araştırmacı" Bilimsel Dergisinin Yayın Kurulu Üyesi, Bakü Avrasya Üniversitesinin doçentidir. 2005-2009'da Lankaran Devlet Üniversitesi'nde "Tarih" alanında lisans derecesini aldı ve Üniversiteden onur derecesiyle mezun oldu. 2010-2012'de Nahçıvan Devlet Üniversitesi'nde "Uluslararası İlişkiler Tarihi ve Teorisi" alanında yüksek lisans derecesi aldı. 2012 yılında "Azerbaycan'ın uluslararası ilişkiler sisteminde Nahçıvan (XX. Yüzyıl)" konulu tezini savundu ve onur diploması ile mezun oldu. 2012-2016'da Azerbaycan Milli Bilimler akademisi Nahçıvan Bölümü'nde çalıştı ve doktora yaptı. 2016'da "Nahçıvan'ın tarihi-coğrafyası" konusunda doktora tezini savundu. Uluslararası ilişkiler, tarihi coğrafya alanlarında araştırmalar yaptı. 6 monografi ve bilimsel kitap, 40'tan fazla bilimsel makalenin yazarıdır. Kitap ve makaleleri Azerbaycan, Türkiye, Rusya, Moldova, Almanya, Kazakistan, İran gibi çeşitli ülkelerde basıldı ve yayınlandı.

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ZAMACI

1980 yılında Edirne'de doğdu. İlkokulu Diyarbakır, ortaokul ve liseyi İstanbul'da tamamladı. 1998 yılında girdiği Trakya Üniversitesi Tarih Bölümü'nden 2002 yılında mezun olarak aynı yıl Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2005 yılında Yrd. Doç. Dr. Şenol ÇELİK danışmanlığında hazırladığı "Vilâyet-ı Sitte'de Ermeniler (1878-1914)" başlıklı tez çalışmasıyla Yüksek Lisans'tan mezun oldu. 2009 yılında başladığı Doktora eğitimini, Prof. Dr. İlker ALP danışmanlığında hazırladığı "Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri" konulu tez çalışmasıyla 2015 yılında tamamladı.

Evlü ve iki çocuk annesidir.

Dergimizin 62nci sayısında 4 araştırma makalesi ve 2 kitap tahlili yer almaktadır. Her sayıda yer aldığı üzere, editoryal “**Olaylar ve Yorumlar**” bölümünde Ermenistan’ın iç ve dış dinamiklerinde ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Aralık 2018, Ocak, Şubat, Mart 2019 dönemindeki gelişmeler ele alınmaktadır. Makalede Ermenistan’da yapılan erken genel seçimler ve Paşinyan’ın zaferi sonrasında yeni kabinenin açıklanması, Dağlık Karabağ sorunu, yolsuzlukla mücadele ve eski yönetimle hesaplaşma gibi gelişmeler incelenmektedir. Ayrıca dış ilişkilerde Paşinyan iktidarının bir yandan Rusya ile ilişkilerine gölge düşürmemeye çalışırken, diğer taraftan Batı ile yakın ilişkiler geliştirme çabaları ve Türkiye ile ilişkiler konusunda, içi boş bir söylemden öteye gitmeyen açıklamalarına değinilmektedir.

Hayati Aktaş’ın “**I. Dünya Savaşı Sonrasında Karadeniz’de Bağımsız Ermenistan Devleti Kurulması Planları**” başlıklı makalesinde Paris Barış Konferansı’nda Büyük Ermenistan’ın kurulması ve kurulacak Ermenistan’ın denize çıkışı olabilmesi için Trabzon vilayetinin nasıl plana dâhil edilmeye çalışıldığı, ancak bölgede Pontusçu Rumlar ile Ermeniler arasındaki anlaşmazlıklar ve nüfus olarak azınlıkta olmaları gibi faktörlerin sürece etkileri incelenmektedir.

Ayşe Zamacı’nın “**Ermeni Milliyetçiliğinin Siyasallaşmasında Ermeni Muallimlerinin Faaliyet Ve Roller**” başlıklı makalesinde Ermenilerin, milliyetçi eylemlerini eğitim kurumlarının da dâhil olduğu geniş bir sahada icra etmeye başlaması ve isyana dönüşecek bu eylemlerin genişleyip yayılmasındaki Ermeni muallimlerin rolü incelenmektedir. Makalede 19. yüzyılın sonlarında Anadolu’da Ermeni isyanlarının çıkmaya başladığı bir süreçte, Ermeni muallimlerin önceki yıllara nazaran daha yoğun bir biçimde çeşitli suç hadiselerine nasıl karıştıkları arşiv belgelerinden örneklerle gösterilmektedir.

Elnur Kelbizadeh’in “**Robert Koçaryan’ın Cumhurbaşkanlığı Döneminde Ermenistan-İran İlişkileri**” başlıklı makalesinde SSCB’nin çökmesinin ardından Kafkas cumhuriyetleriyle ilişkilerin İran dış politikasında artan önemi ve Robert Koçaryan döneminde Ermenistan’la İran arasındaki ilişkilerin gelişmesi incelenmektedir. Makalede, İran ile ilişkilerde Ermeni tarafının daha çok ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine ilgi duyarken, İran’ın ise, Avrupa devletleri ve ABD tarafından uygulanan yaptırımların ekonomik sonuçlarını yumuşatmak için Ermenistan’ın imkânlarını kullanmaya çalıştığını göstermektedir.

Son olarak, bu sayımızda iki de kitap tahlili bulunmaktadır. Bunlardan ilki Tutku Dilaver tarafından hazırlanan Talin Suciyan'ın "**Modern Türkiye'de Ermeniler: Soykırım sonrası Toplum, Siyaset ve Tarih**" başlıklı kitabının incelemesidir. İkinci tahlil Ömer Engin Lütem ve Yiğit Alpogan'ın, Taner Akçam'ın "**Değerlendirme Yazısı: Öldürme Emirleri: Talat Paşa'nın Telgrafları ve Ermeni Soykırımı**" (Killing Orders: Talat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide) başlıklı kitabının eleştirisidir.

İyi okumalar dileriz.

Editör

Yayın Geliş Tarihi: 24.03.2019

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 24.04. 2019

Sayı: 62, Yıl: 2019, Sayfa: 9-31

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 62 (2019): 9-31.

Editorial

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: *Bu incelemede Ermenistan'ın iç ve dış dinamiklerinde ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Aralık 2018, Ocak, Şubat, Mart 2019 dönemindeki gelişmeler ele alınmaktadır. Dönem içinde, öngörüldüğü şekilde, erken genel seçimler yapılmış ve Paşinyan'ın mutlak zaferi ile sonuçlanmıştır. Paşinyan 17 bakandan 12'ye indirdiği yeni kabinesini açıklamıştır. İçeride, Dağlık Karabağ sorunu, yolsuzlukla mücadele ve eski yönetimle hesaplaşma döneme damgasını vurmuştur. Dış ilişkilerde, Paşinyan bir yandan Rusya ile ilişkilerine gölge düşürmemeye çalışırken, diğer taraftan Batı ile yakın ilişkiler geliştirmeye ağırlık vermiştir. Türkiye ile ilişkiler konusunda, içi boş bir söylemden öteye gitmeyen, 'önkoşul olmadan görüşme ve ilişkileri düzeltme kararlılığını' yineleye gelmiştir.*

Anahtar Sözcükler: *Nikol Paşinyan, "Benim Adımım" grubu, Taşnaksutyun, Dağlık Karabağ, Putin, Lavrov, Merkel, Macron, Gürcistan, İran, Erdoğan, Patrik II. Mesrob, Mutafyan*

Abstract: *This article aims to cover developments in the internal and international dynamics of Armenia as well as Turkish-Armenian Relations in the period December 2018, January, February, March 2019. During this period, snap elections were held, as foreseen, with the landslide victory of Pashinyan's "My Step" bloc. The new government with 12 ministers, reduced from 17, was announced. Internally, the Nagorno-Karabakh conflict, fight against corruption and inquiries into former*

* ORCID: 0000-0001-5180-2896
E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

administrations shaped the agenda. Externally, while trying to keep Russia calm, Pashinyan gave a push to develop closer ties with the West. As regards relations with Turkey, Pashinyan kept repeating his desire for dialogue and resolve to restore Relations without any preconditions, a lip service with no concrete content.

Keywords: *Nikol Pashinian, “My Step” bloc, Tashnaksutyun, Nagorno Karabakh, Putin, Lavrov, Merkel, Macron, Georgia, Erdogan, Iran, Patriarch Mesrob II, Mutafyan*

1. Ermenistan'daki İç Gelişmeler

Sokak gösterileriyle iktidara gelen Paşinyan'ın parlamenter meşruiyetini tescil etmek üzere erkene alınan genel seçimler, öngörüldüğü şekilde, 9 Aralık'ta yapılmıştır. Merkezi Seçim Komisyonu resmi seçim sonuçlarını 18 Aralık'ta açıklamıştır¹. Buna göre, seçime katılma oranı %48,63 olmuştur. (Önceki seçimlerde bu oran %61 olmuştur².) Parlamento'da temsil için zorunlu olan %5 barajını üç parti aşabilmiştir. Paşinyan'ın "Benim Adımım" birleşik grubu aldığı 884.456 oy, oyların %70,43'ü ile mutlak bir çoğunluk elde etmiştir. Liderinin Paşinyan'a ve "Kadife Devrim'e sürekli destek beyan ettiği "Müreffeh Ermenistan Partisi" 103.824 oy, oyların %8,27'si ile ikinci gelmiştir. Üçüncü gelen "Işıldayan Ermenistan Partisi" 80.024 oy, oyların %6,37'sini almıştır. Geçmiş dönemde mutlak çoğunluğa sahip olan, sabık başbakan Sarkisyan'ın (ondan önce Koçaryan'ın) partisi "Cumhuriyetçi Parti" 59.059 oy, oyların ancak %4,70 ini alarak %5 barajının altında, dolayısıyla parlamento dışında kalmıştır. Keza 128 yıllık tarihi bulunan, geçmişi terör eylemlerine destek ile lekeli ve şaibeli, başta Amerika birleşik Devletleri olmak üzere, Batı ülkeleri diasporasında etkili örgütlenmeye ve mali imkânlarla sahip, son 20 yıldır Ermenistan hükümetlerinde koalisyon ortağı Taşnak partisi (Ermeni Devrimci Federasyonu-ARF) de 48.811 oy, %3,89 oy oranı ile parlamento dışı kalmıştır.

Bir önceki parlamentoda 105 milletvekili varken, yenisinde bu sayı 132'ye çıkmıştır. Bu artışın sebebi Seçim Kanunundan kaynaklanmaktadır. İlgili hükme göre, muhalefet partilerinin sandalye oranı üçte birden az olamamaktadır.³ Oyların %70'inden fazlasını alan Benim Adımım grubu 84 milletvekili çıkartmıştır. Ulusal azınlık temsilcilerine ayrılan 4 sandalye de Benim Adımım grubuna eklenmektedir. Bu durumda, yasal oranı sağlayabilmek için iki muhalefet partisinin sandalye sayısı artırılmış, parlamentodaki dağılım sırasıyla, 88, 26 ve 18 olmuştur.

Seçimdeki kayba en yoğun tepki, Ermenilerin küresel boyutta kimliklerini ve çıkarlarını korudukları iddiasında olan Taşnak partisinden gelmiştir. Parti seçim sonuçları açıklandıktan sonra, "bu bir hezimettir, ancak bize oy verenler için değil," demek zorunda kalmıştır.⁴ Daha sonra parti bu kayba ilişkin olarak aşağıdaki değerlendirmelerde bulunmuştur.

- 1 "Central Electoral Commission Certifies Dec. 9 Vote Results," *Asbarez*, 18 Aralık 2018 <http://asbarez.com/176826/central-electoral-commission-certifies-dec-9-vote-results/>.
- 2 "Armenia elections: Final voter turnout was less than 50%," *News.am*, 10 Aralık 2018 <https://news.am/eng/news/485414.html>.
- 3 Article 171, "Electoral Districts," *Electoral Code of the Republic of Armenia*.
- 4 "ARF Announcement on Election," *Asbarez*, 10 Aralık 2018, <http://asbarez.com/176634/arf-announcement-on-elections/>.

- *Seçmen oyunu bir ideolojiye veya programa değil, bir kişiye vermiştir,*
- *Oy kullanan nüfusun önemli bir kesimi bir 'iç düşman' görüntüsüne odaklanmış, şaşırtıcı biçimde, Ermenistan'ı tehdit eden dış ve iç düşmanları umursamamıştır,*
- *Taşnakların yaklaşımını azınlık bir grup anlamaktadır,*
- *Dağlık Karabağ sorunu, siyasi gündem bağlamında, gerektiği şekilde anlaşılmamaktadır,*
- *Oluşmakta olan Millet Meclisinin belirli bir ideolojik veya ulusal karakteri yoktur*⁵.

Diğer bir tepki de 22.826 oy, oyların %1,82'si ile en altlarda yer alan aşırı sağ Sasna Tsrer (Sason Fedaileri) partisinden gelmiştir. Adını 8. yüzyıla ait bir kahramanlık şiirinden alan bu grubun varlığı, Temmuz 2016'da Erivan'da bir polis karakoluna yapılan baskın ile kamuoyunun dikkatine gelmiştir. Daha önce tutuklanan liderleri Sefilyan'ın serbest bırakılmasını sağlamak amacıyla düzenlenen, iki hafta süren, rehinelerin alındığı, üç polis memurunun öldürüldüğü bu silahlı eylem sonucu, olaya karışan grup mensubu 20 kişi tutuklanmıştı. Paşinyan'ın "kadife devrim"i sırasında Sefilyan affedilmiş, grubu da şiddetten vazgeçtiğini ilan ederek bir siyasi partiye dönüşmüş, baskın olayına karışanların büyük bölümü de serbest bırakılmıştı. Seçim sonuçlarından hayal kırıklığına uğrayan parti lideri yaptığı açıklamada, "bu parlamentonun beş yıllık yasama süresini dolduramayacağı bizim için açıktır. Paşinyan ve ortaklarının güdümündeki bu parlamentonun feshedilmesi gerekecektir zira ülkenin karşı karşıya olduğu sorunlara çözüm getiremeyecektir" demiştir.

Çok sayıda ülke lideri Paşinyan'ın seçim başarısını kutlama mesajı göndermiştir. Mesaj göndermediği dikkat çeken bir lider Rusya Devlet Başkanı Putin olmuştur. 17 Aralık'ta bir açıklama yapan Rus Sözcü, Putin'in Paşinyan'ı resmen tebrik etmemesinin nedeninin protokol kuralları olduğunu ileri sürmüştür.⁶ (Putin daha sonra, 13 Ocak'ta bir kutlama mesajı göndermiştir.) Lübnan-Antelias'ta yerleşik Katolikos I. Aram da Paşinyan'a değil de, Cumhurbaşkanı'na gönderdiği mesajda, Millet Meclisi seçimlerini kutlamıştır. Daha sonra, 17 Aralık'ta I. Aram'ın Erivan'a gönderdiği bir heyet

5 "ARF Announcement on Election," *Asbarez*, 10 Aralık 2018, <http://asbarez.com/176634/arf-announcement-on-elections/>.

6 "Why Russia Needs Armenia and Vice Versa," *The Armenian Weekly*, 5 Şubat 2019, <https://armenianweekly.com/2019/02/05/why-russia-needs-armenia-and-vice-versa/>.

Paşinyan'ı ziyaret ederek seçim zaferini kutlamıştır.⁷ Eçmiadzin Katolikosu II. Karekin de yayınladığı mesajda parlamentoya giren üç partiye “tebriklerini ve en iyi dileklerini” iletmiştir.⁸ 15 Aralık günü Eçmiadzin kentinde II. Karekin taraftarları ile istifasını talep eden “yeni Ermenistan-yeni Katolikos” hareketi mensupları arasında çatışma çıkması dikkat çekmiştir.

Paşinyan seçim kampanyasında diaspora Ermenileri konusunu da gündeme getirmiş, diaspora Ermenileri ile Ermenistan Ermenileri arasında bir fark olmadığını, bir ayırım yapılmasının doğru olmadığını, hatta seçimlerin tüm Ermenilerin katılımına açık olabileceğini, yeni hükümette bakanlık sayısını azaltacağını, diaspora için bir bakanlık yerine farklı bir çözüm arayacağını dile getirmiştir. Ancak daha sonra, diaspora Ermenilerine seçme hakkının verilmesinin sakıncalı olacağını, örneğin Rusya'daki Ermeniler için Ermenistan'dan daha fazla seçim sandığı gerekeceğini, bunun dış müdahaleye de olanak sağlayabileceğini ifadeyle bu fikrinden vazgeçmiştir. Diaspora Bakanlığının kaldırılması önerisine, diasporadan gelen yoğun eleştirilere ve baskılara rağmen direnmiş, diaspora ile ilişkilerin sadece bir bakanlığın sorumluluğunda olamayacağını, konunun her bakanlığı ilgilendiren boyutu olduğunu belirtmiştir. Antelias Katolikos'u I. Aram Ocak başında gönderdiği mektupta Paşinyan'a bir kez daha uyarıda bulunmuş, Diaspora bakanlığının stratejik önemine ve simgesel anlamına dikkat çekmiş, Ermenistan'da yaşayan 3 milyona yakın Ermeni'ye karşılık diasporada 8 milyona yakın Ermeni yaşadığına dikkat çekmiş ve Diaspora bakanlığının lağvedilmemesini istemiştir⁹. Ermeni kaynakları bu konuda da sayıları artırmada bir rekabet içinde görünmektedir. Ermenistan basınında yer alan son veriler, diasporada yaşayan Ermenilerin sayısını 10-12 milyon olarak vermekte ve döküm olarak, Rusya'da yaklaşık 2 milyon, ABD'de 1 milyondan fazla, Fransa'da yaklaşık 500.000, Gürcistan'da 250.000, Lübnan'da 140.000 ve diğer ülkeler denmektedir. Diğer taraftan, Ermenistan İstatistik Komitesininin 18 Şubat tarihli resmi açıklamasında, 1 Ocak 2019 tarihi itibarıyla Ermenistan'ın nüfusu, bir önceki yıla göre 7.600 azalmayla, 2.965.100 olmuştur.

Paşinyan 31 Aralık akşamı yayınlanan yeni yıl ve Noel mesajında, 2018 yılında Ermenistan vatandaşlarının ve diasporada yaşayan tüm Ermenilerin ortak bir hedef etrafında birleştiklerini, demokratik zafer kazandıklarını ve ulusal birlik oluşturduklarını vurgulamıştır.

7 Press Release, “Acting Prime Minister Nikol Pashinyan receives delegation sent by Catholicos of Great House of Cilicia Aram I,” *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 17 Aralık 2018, <http://www.primeminister.am/en/press-release/item/2018/12/17/Nikol-Pashinyan-Aram-A/>.

8 “Catholicos of All Armenians Congratulates Nikol Pashinyan,” *ArmenPress*, 13 Aralık 2018, <https://armenpress.am/eng/news/960704.html>.

9 “Aram I Urges Pashinyan to Keep Diaspora Ministry,” *Asbarez*, 10 Ocak 2019, <http://asbarez.com/177105/aram-i-urg-es-pashinyan-to-keep-diaspora-ministry/>.

Dağlık Karabağ'ın önde gelen üç partisi 31 Aralıkta ortak bir çağrıda bulunarak, 7 Aralık'ta tutuklanan, Dağlık Karabağ 1988 ayaklanmasının liderlerinden, 1992 Azerbaycan savaşının üst düzey yetkililerinden, Ermenistan'ın 1998-2008 yılları arasındaki eski cumhurbaşkanı Koçaryan'ın serbest bırakılmasını istemiştir.¹⁰ (Koçaryan'ın tutukluluğu devam etmektedir).

İki Rus gazeteci tarafından hazırlanan bir belgeselde, 2008 seçimleri sonrasında, 10 kişinin ölümüyle sonuçlanan ve Paşinyan'ın seçim kampanyasında suçluları cezalandırılması sloganıyla önde gelen bir konu olan sokak çatışmalarında Paşinyan'ın da sorumluluğunun bulunduğu iddia edilmesi Ermenistan'da tepkiyle karşılanmış ve Koçaryan'ı aklamaya girişimi olarak değerlendirilmiştir.

14 Ocak'ta yayınlanan Cumhurbaşkanlığı kararı ile Paşinyan resmen Başbakan olarak atanmıştır.¹¹

19 Ocak'ta Paşinyan, yeni hükümette yer alacak 12 bakanın atamasını yapmıştır. Ancak Bakanlık sayısını azaltacağını bildirdiği cihetle, yeni kabinenin tam olarak kaç bakandan oluşacağı bu aşamada kesinlik kazanmamıştır. Gecikmenin temel nedeninin Diaspora bakanlığı konusundaki sıkıntı olduğu anlaşılmıştır. 8 Şubat'ta, Kabinenin 12 bakandan oluşacağını, bu değişikliğin meclis onayından sonra resmîyet kazanacağını, diaspora ile ilişkilerden sorumlu Diaspora bakanlığının lağvedileceğini ve bu görevi yürütmekle sorumlu, Başbakanlık bünyesinde, Başbakan adına ve Başbakan yönetiminde hareket edecek, yüksek komiser niteliğinde bir büyükelçi atanacağını söylemiştir. Yeni kabine nihayet 7 Mart'ta resmen açıklanmıştır. Buna göre, bakanlık sayısı 17'den 12'ye indirilmiş, Başbakan Birinci Yardımcılığı kaldırılmış, iki Başbakan Yardımcılığı getirilmiştir. Paşinyan'ın yeni kabinesi aşağıdadır¹²:

- Dışişleri Bakanı :	<i>Zohrab Mnatsakanyan,</i>
- Savunma Bakanı :	<i>Davit Tonoyan,</i>
- Acil Durumlar Bakanı :	<i>Felix Tsolakyan,</i>

10 "Karabakh Parties Call For Kocharian's Release," *Azatutyun*, 31 Aralık 2018, <https://www.azatutyun.am/a/29685476.html>.

11 "Pashinian Reappointed Armenian PM After Securing Parliament Majority," *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 14 Ocak 2019, <https://www.rferl.org/a/pashinian-reappointed-armenian-pm-after-securing-parliament-majority/29708811.html>.

12 "Structure," *The Government of the Republic of Armenia*, <http://www.gov.am/en/structure/>.

- **Adalet Bakanı :** *Artak Zeynelyan,*
- **Çalışma ve Sosyal İşler Bakanı :** *Zaruhi Batoyan,*
- **Eğitim, Bilim ve Kültür Bakanı :** *Arayik Harutyunyan,*
- **Tabiatı Koruma Bakanı :** *Erik Grigoryan,*
- **Sağlık Bakanı :** *Arsen Torosyan,*
- **Maliye Bakanı :** *Atom Janjughazyan,*
- **Ekonomi Bakanı :** *Tigran Khachatryan,*
- **Bölgesel Yönetim ve Alt Yapı Bakanı :** *Suren Papikyan,*
- **Ulaştırma, Haberleşme ve İletişim Teknolojileri Bakanı :** *Hakob Arshakyan*

2. Dağlık Karabağ Sorunu

20 yıllık iktidarları süresince Dağlık Karabağ sorununu başlıca koz olarak kullanan, Dağlık Karabağ kökenli olan ve olaylarda üst düzey sorumluluk taşıyan iki liderden sonra iktidara gelen Paşinyan'ın zayıf noktası, bu konuda kendisine yöneltilen sorular ve eleştiriler olmuştur. Özellikle ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı Bolton'un Eylül ayında Erivan'daki temaslarında, Ermenistan'ın bir an önce bu sorunu halletmesi zorunluluğunu vurgulamasını izleyen dönemde, Paşinyan kendisinin de soruna en az diğerleri kadar sahip çıktığını göstermek ihtiyacını duymuştur.

1994 yılında sağlanan ateşkesten bu yana hala bir barış anlaşmasının imzalanamadığı, hukuken savaş statüsünün ve Dağlık Karabağ ile Ermenistan'a sınırdaş 7 Azerbaycan vilayetinde Ermeni işgalinin devam ettiği bu uluslararası hak ihlaline barışçı bir çözüm bulunması için oluşturulan ve zaman içinde müzakere yetkisi üç üyeye verilen, on bir üyeli AGİT Minsk Grubunun çalışmaları da henüz sonuç vermemiştir.

Paşinyan'ın seçimlerden sonra bu konudaki çizgisi inişli çıkışlı olmuş, tutarlı bir izlenim vermemiştir. Bir yandan oğlunun askerlik görevini Dağlık Karabağ ordusunda yaptığını hatırlatarak, milliyetçi damara hitap etmiş, diğer yandan seçim kampanyasında partisinin bir milletvekili adayının, “halkın bahar aylarındaki sokak gösterilerindeki başarısı Dağlık Karabağ kurtuluş savaşından daha önemlidir” söyleminin arkasında durarak Dağlık Karabağ yöneticilerinin gazabını üstüne çekmiştir. Paşinyan, Dağlık Karabağ

yöneticilerinden gelen ağır eleştirilere kayıtsız kalmamış, seçim öncesi bu eleştirileri seçimlere müdahale olarak nitelendirmiş ve Dağlık Karabağ yönetimini hizaya gelmeleri ve kendi işlerine bakmaları yönünde uyarmıştır. Seçim zaferinden sonra verdiği beyanatta Paşinyan bir kez daha “Dağlık Karabağ sorununun barışçı çözümü bizim için önceliklidir” söylemini yinelemiştir.

Davos Dünya Ekonomik Forumuna katılan Azerbaycan ve Ermenistan liderleri, 23 Ocak'ta bir araya gelmiş ve Dağlık Karabağ sorununu ele almıştır.¹³ Yaklaşık 90 dakika süren toplantı sonrasında bir gelişme sağlandığına işaret eden bir açıklama yapılmamasına rağmen, Aliyev ve Paşinyan arasında, ilki 2018 Eylül ayında Tacikistan'da, ikincisi Aralık ayında Moskova'da başlayan görüşme sürecinin devam etmesi olumlu olarak değerlendirilmiştir. Görüşme öncesi Paşinyan'ın ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı Bolton ile telefon görüşmesi yaptığı basına yansımıştır. Paşinyan bu görüşmede ikili ilişkilerin ele alındığını, Dağlık Karabağ konusuna değinilmediğini söylemiştir. Bolton ile 30 Ocak'ta telefon görüşmesi yapan Aliyev ise, Dağlık Karabağ konusunu ele aldıklarını belirtmiştir.

Aşırı sağ Taşnak partilerinin çatı kuruluşu Ermeni Devrimci Federasyonu (ARF) 33. Dünya Kongresi 16 Ocak'ta Dağlık Karabağ'da başlamıştır. 24 Ocak tarihli Kongre sonuç bildirgesinde,¹⁴ Dağlık Karabağ görüşmelerinde, kendinden menkul, Ermenistan dâhil hiçbir ülke tarafından tanınmayan “bağımsız Dağlık Karabağ devletinin” yönetiminin de görüşmelere eşit taraf olarak katılması talebi yer almıştır. ARF'nin değişen yeni yönetimi, Ermenistan yönetimini, Dağlık Karabağ konusunda hiçbir taviz verilmemesi konusunda uyarmıştır.

Paşinyan 22 Ocak'ta, ARF Kongresine gönderdiği bir bildiriye, katılımcıları selamlamış, Taşnak partisinin diaspora Ermenilerine ve Ermeni kuruluşlarına verdiği destekle Ermeni ulusal kimliğinin küresel boyutta korunmasında hayati rol oynadığını kaydetmiş, partinin 33. Genel Kurulunun 129 yıllık bir birikimi temsil ettiğini vurgulamıştır.¹⁵ Paşinyan aynı gün, üç ay önce

13 “Azerbaijan’s Aliyev, Armenia’s Pashinian discuss Karabakh issue at Davos,” *Daily Sabah*, 23 Ocak 2019, <https://www.dailysabah.com/europe/2019/01/23/azerbijans-aliyev-armenias-pashinian-discuss-karabakh-issue-at-davos>.

14 “ARF World Congress Issues Statement on Artsakh.” *Asbarez*, 24 Ocak 2019, http://asbarez.com/177359/arf-world-congress-issues-statement-on-artsakh/?fbclid=IwAR129IVb3fZ32z8F_VoJ95pQq90pOvnyew3Ev7eOamsoorLYqGh36FU0UsU.

15 Speech Delivered by Prime Minister Nikol Pashinyan While Introducing the Government Program to the National Assembly of the Republic of Armenia - Statements and Messages of the Prime Minister of RA – Updates, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 21 Ocak 2019. <http://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2019/01/21/Speech/>.

hükümetinden dışladığı, son seçimlerde parlamentoda temsil için gerekli barajın açık farkla altında kalan Taşnak partisiyle yeni bir işbirliğinde bulunmaya hazır olduğunu da beyan etmiştir.

Dönem içinde Paşinyan'ı en çok meşgul eden ve 'iki arada bir derede' şeklinde tanımlanabilecek durumda bırakan konu Dağlık Karabağ sorunu olmaya devam etmiştir. Dağlık Karabağ'daki ayrılıkçı yönetim uluslararası hukuk bakımından tanınmayan, yasa dışı bir varlıktır. Yapılan yerel seçimler yasa dışıdır ve uluslararası camia tarafından tanınmamaktadır. Dolayısıyla kendilerine atfettikleri Cumhurbaşkanı, Bakan, Milletvekili sıfatları geçersiz, boş kavramlardır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin 'Chiragov ve diğerleri-Ermenistan' davasına ilişkin verdiği kararda da açıkça belirtildiği gibi, Dağlık Karabağ mutlak biçimde Ermenistan'ın kontrolü ve sorumluluğu altındadır. Buna rağmen Paşinyan Dağlık Karabağ'ın yasa dışı, ayrılıkçı yönetimine bir şekilde statü kazandırma çabası içinde, iktidara geldiğinden bu yana yeni bir taktik geliştirme çabası içine girmiştir.

Özetle Paşinyan, kendisinin sadece Ermenistan'da yaşayanların oylarıyla seçildiğini, Dağlık Karabağ nüfusunu temsil yetkisinin olmadığını, dolayısıyla çözüm sürecinin kabul görebilmesi için Dağlık Karabağ temsilcilerinin de görüşmelerde taraf olarak yer almaları gerektiğini ileri sürmeye başlamıştır. Dağlık Karabağ yönetimi ile yaptığı olağanüstü bir toplantıda da bu söylemi benimsemiştir. Ancak, Türkiye'nin de üyesi olduğu Minsk Grubunun eş-başkanları yönetiminde yürütülen görüşmelerin formatının değiştirilemeyeceği, böyle bir girişimin süreci engellemek anlamına geleceği ilgili tüm taraflarca, kuşkuya yer bırakmayacak açıklıkla ifade edilmiştir. Paşinyan'ın temasa büyük önem verdiği AB yetkilileri, son olarak Komiser Hahn da bu formatın değiştirilemeyeceği konusunda uyarıda bulunmuştur. Kendisini bu şekilde köşeye sıkıştıran Paşinyan, muhtemelen gündemi değiştirmek amacıyla, bu kez Minsk grubunun üzerinde mutabakata varılmış üç ilkesini ve altı noktasını sorgulamaya, farklı yorum getirmeye kalkışmıştır.

Bu koşullar altında, Minsk Grubu eş-başkanlarının daveti uyarınca Aliyev ve Paşinyan 29 Mart'ta Viyana'da görüşmüştür. İki liderin bu dördüncü görüşmesi olmakla beraber, Minsk Grubu eş-başkanları ile birlikte Dağlık Karabağ çözüm sürecine yönelik ilk resmi görüşme olmuştur. Görüşmeden somut bir sonuç çıkmamakla beraber, bizzat görüşmenin kendisi ve sürecin devam etmesi olumlu bir gelişme olarak kaydedilmiştir.

3. Dış Gelişmeler

Cumhurbaşkanı Sarkisyan 27-28 Kasım'da Almanya'ya resmi ziyarette bulunmuş, Cumhurbaşkanı ve Şansölye ile görüşmüştür.¹⁶ Almanya Cumhurbaşkanı Steinmeier ikili ilişkilerden övgüyle bahsetmiştir. Şansölye Merkel de Ağustos ayında Erivan'ı ziyaretinin güzel anılarını hatırlatmıştır. Sarkisyan, Almanya'yı önemli bir siyasi ve ekonomik ortak ve dost bir ülke olarak gördüklerini belirtmiştir. Sarkisyan Alman parlamenterler ile bir çalışma yemeğine de katılmış, cumhurbaşkanlığı ofisinin yemeğe ilişkin dağıttığı bir fotoğrafta, Türk kökenli Alman parlamenter Cem Özdemir ile yan yana oturduğu fotoğraf görüntülenmiştir.

29 Kasım'da İsveç parlamentosunda, "Ermeni soykırımı ve İskandinav tepkisi" başlıklı bir sergi açılmıştır.¹⁷

Dışişleri Bakanı Mnatsakanyan, 4 Aralık'ta çalışma ziyaret için gittiği Brüksel'de AB Dışişleri Yüksek Temsilcisi ile AB-Ermenistan işbirliği konusunu görüşmüştür¹⁸. Mnatsakanyan Belçika Dışişleri Bakanı ile de görüşmüş ve bu vesileyle taraflar diplomatik misyon ve konsolosluk görevlilerinin aile mensuplarının gelir getirici işlerde çalışabilmesi anlaşması imzalamıştır.

Cumhurbaşkanı Sarkisyan 6 Aralık'ta, AGİT adına seçimleri gözlemlemek üzere Erivan'da bulunan bir İtalyan parlamento heyeti ile görüşmesinde, Avrasya Ekonomik Birliği üyesi olan Ermenistan'ın AB ile AEB arasında bir köprü oluşturabileceğini, iş adamları ve yatırımcılar için yeni olanaklar yaratabileceğini ifade etmiştir.

Avrasya Ekonomik Birliği Yüksek Konseyinin olağan toplantısına katılmak ve birliğin dönüşümlü dönemsel başkanlığını, sırası geldiği için, Ermenistan adına devralmak üzere, Paşinyan 6 Aralık'ta bir çalışma ziyareti için St. Petersburg'a gitmiştir. Bu vesileyle Paşinyan, Rusya'nın önderliğindeki Avrasya Ekonomik Birliği üyeliğinin hükümetinin öncelikleri arasında

16 "Ermenistan Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan, resmi ziyaret için Almanya'da," *Ermeni Haber Ajansı*, 27 Kasım 2018, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2018/11/27/Ermenistan-Sarkisyan-Almanya/142608>.

17 "Exhibition dedicated to the Armenian Genocide at the Swedish Parliament," *Ministry of Foreign Affairs of The republic of Armenia*, 27 Kasım 2018, <https://www.mfa.am/en/press-releases/2018/11/27/exhibition-riksdag/8789>.

18 "High Representative/Vice-President Federica Mogherini holds meeting with acting Foreign Minister Zohrab Mnatsakanyan of Armenia," *Delegation of the European Union to Armenia*, 4 Aralık 2018, https://eeas.europa.eu/delegations/armenia/54798/high-representativevice-president-federica-mogherini-holds-meeting-acting-foreign-minister_en.

bulduğunu yinelemiştir. Keza Paşinyan, Genel Sekreteri Ermenistan tarafından görevinden alınan ve yeni genel sekreter seçimi çıkmaza giren, Rusya önderliğindeki Ortak Savunma Örgütü'nün (CSTO) 6 Aralık'ta yapılması öngörülen zirve toplantısının Putin'in önerisi doğrultusunda ertelenmesini kabul ederken, Ermenistan'ın NATO üyeliği çabası içinde olmadığını da açıklamıştır.

ABD Kongresindeki Ermeni Dostluk Grubu temsilcileri 17 Aralık'ta ABD Dışişleri Bakanına bir çağrıda bulunarak, ABD-Ermenistan Ortak Ekonomik Görev Gücünü (USATF) devamlı bir stratejik diyalog platformuna dönüştürmesini önermişlerdir.¹⁹

Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov, 16 Aralık'ta basında geniş yankı uyandıran bir beyanında, Ermenistan ile ülkesinde yabancı askeri güç bulundurmaması konusunda anlaşma yapacağız demiştir. Ermenistan'daki tek yabancı askeri gücün yaklaşık 5.000 Rus askeri ve iki Rus hava üssü olduğu hatırlanınca bu beyanla neyin kastedildiği merak konusu olmuştur. Daha sonra yapılan açıklamalarla, kastedilenin ABD tarafından, Pentagon bütçesinden karşılanan, yaklaşık 9 milyon dolarlık bir yatırımla Ermenistan'da kurulan veya yenilenen birkaç biyolojik laboratuvar olduğu,²⁰ Rusya'nın bu tesisleri Rusya'ya karşı bir biyolojik savaşta kullanılabileceğinden endişe duyduğu anlaşılmıştır. Paşinyan bu laboratuvarların Rus uzmanlar tarafından incelenmesine daha Eylül ayında bizzat talimat verdiğini hatırlatmış ve bu laboratuvarların herhangi bir şekilde Rusya'ya karşı kullanılmasının söz konusu olmadığını belirtmiştir. Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı Karasin "Ermenistan'da cereyan eden radikal değişikliklerin ışığında, Washington'un bu ülkenin iç ve dış işlerine müdahalesi artan biçimde kabalaşıyor" demiştir.

18 Aralık'ta Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda, Rusya'nın Azov denizinde seyrüsefer serbestisi sağlamasını öngören ve 2/3 çoğunlukla kabul edilen Ukrayna karar tasarısına Ermenistan, Rusya ile birlikte, ret oyu kullanmıştır.²¹

Paşinyan 27 Aralık'ta Moskova'ya giderek Putin ile görüşmüştür. Kremlin'den yapılan açıklamada, görüşmede "ikili ilişkiler gündemindeki kilit konular ele alınmıştır." Bu konular arasında, sözleşme süresi Aralık ayında

19 "Congressional Armenian Caucus Leaders Urge Secretary of State to Enhance U.S.-Armenia Joint Economic Task Force," *Aravot*, <https://www.aravot-en.am/2018/12/19/226859/>.

20 "Lavrov promises no "foreign soldiers" in Armenia. He wasn't talking about Russians," *Eurasianet*, 18 Aralık 2018, <https://eurasianet.org/lavrov-promises-no-foreign-soldiers-in-armenia-he-wasnt-talking-about-russians>.

21 Tatevik Shahunyan, "Armenia voted against 'On the Militarization of the Autonomous Republic of Crimea, Sevastopol, and the Black and Azov Sea Regions' resolution at UN General Assembly," 18 Aralık 2018, https://arminfo.info/full_news.php?id=37786&lang=3.

sona erecek olan doğal gaz ithalinde yeni fiyatlar ve CSTO Genel Sekreter seçimi bulunduğu anlaşılmıştır. Ermenistan'ın Rusya'dan aldığı doğal gazın bin metreküpüne ödediği 150 doların artmaması talebinde anlaşma sağlanamamış ve fiyat pazarlığı ileri tarihe ertelenmiştir. Keza CSTO Genel Sekreterliğine, görevinden alınan Ermeni generalin yerine, kalan süre için başka bir Ermeni temsilcinin atanması konusunda da anlaşma sağlanamamış, sırada bulunan Belarus adayına onay alınamamıştır. Putin, iki ülke ekonomik ilişkileri hakkında iyimser bir tablo çizmiş, halen Ermenistan'da 2200 Rus şirketinin faaliyet gösterdiğini vurgulamıştır.

Ermenistan ve Gürcistan başbakanları 15 Ocak'ta Gürcistan'ın Ermeni azınlığın yaşadığı Bolnisi köyünde, her alandaki ilişkileri geliştirme olanaklarını görüşmek üzere gayri resmi bir buluşma yapmıştır.

Paşinyan 25 Ocak'ta temaslarda bulunmak üzere Moskova'ya gitmiştir. Putin ile görüşemeyen Paşinyan Medvedev ile bir araya gelmiş ve henüz sonuçlandırılmayan doğal gaz fiyatını ele almıştır. Paşinyan bu vesileyle dönem başkanlığını üstlendikleri Avrasya Ekonomi Birliği sekretaryasını ziyaret etmiştir. Daha önce bu birliğe tamamen karşı olduğu kayıtlara geçmiş olan Paşinyan, eski tutumunun yanlış olduğunu ifadeyle, örgütten bu kez övgüyle bahsetmiştir.

Avrupa Birliği ve Dünya bankası Ermenistan'ın ulaşım alt yapısı yatırımları için 730 milyon avro tahsis kararı aldıklarını açıklamıştır. Söz konusu hibe ve kredinin Trans-Avrupa Ulaşım Ağı (TEN-T) kapsamında olduğu kaydedilmiştir.

Avrupa Birliği Genişleme ve Komşuluk ilişkileri Komiseri J. Hahn 29 Ocak'ta Ermenistan'ı ziyaret etmiş, 24 Kasım 2017 tarihinde imzalanan Kapsamlı ve İleri Ortaklık Anlaşması (CEPA) çerçevesinde ilişkilerin ve işbirliğinin geleceğini, AB'nin tahsis etmiş olduğu 300 milyon avro tutarındaki projelerin uygulanmasını ve yeni 100 milyon avro tahsisini görüşmüştür.

Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı Karasin, 29 Ocak'ta Erivan'da Dışişleri Bakanı Mnatsakanyan ile görüşmüştür.²² Rus tarafı görüşmede birçok konunun, özellikle Güney Kafkaslarda güvenlik ve istikrarın ve Dağlık Karabağ sorununun çözümünün ele alındığını kaydetmiştir. Karasin Dağlık Karabağ sorununun çözümünde 2019 yılında önemli bir gelişme sağlanacağını düşünmediğini belirtmiştir.

22 "Mnatsakanyan, Karasin discuss some issues," *Arminfo*,
http://arka.am/en/news/politics/mnatsakanyan_karasin_discuss_some_issues/

Paşinyan, 31 Ocak'ta Almanya'ya resmi bir ziyaret yapmış, Cumhurbaşkanı, Şansölye ve Meclis Başkanı ile görüşmüştür. Görüşmelerin sıcak ve dostane bir hava içinde geçtiğinin yansıtılmasına özen gösterilmiştir. Merkel'in, "Ermenistan'ı desteklemek arzusundayız. Avrupa Birliği de bu niyetimizi Komiser Hahn'ın Erivan'ı son ziyaretinde yansıtmıştır. Biz Ermenistan'ın diğer siyasi bağlantılarına karışmayız. Ermenistan kiminle ilişki kuracağına karar vermede özgürdür" söylemi temel mesajı oluşturmuştur.18 Mart'ta da Ermenistan Meclis Başkanı Almanya'ya resmi ziyarette bulunmuştur.

ABD Savunma Bakanlığında bir yetkili, Ermenistan Büyükelçiliğinde katıldığı bir davette yaptığı konuşmada, Ermenistan'ın CSTO üyeliğine ve Rusya ile askeri ittifakına rağmen ABD ve diğer NATO ülkeleriyle de askeri ilişkilerini derinleştirdiğini, Kosova ve Afganistan'da NATO yönetiminde özel Barışı Koruma Tugayına yaklaşık 160 asker ile katıldığını, ABD Avrupa Ordusunun ve Kansas Ulusal Muhafızlarının uzun süredir bu tugayı desteklediğini ve eğittiğini, son olarak bu tugayın yenilenen eğitim merkezinin, Ekim 2017'de, Ermeni ve Amerikalı askeri yetkililer tarafından açılışının yapıldığını belirtmiştir.

Lübnan'ın 1 Şubat'ta açıklanan yeni hükümetinde, Anayasada öngörüldüğü şekilde, iki Ermeni asıllı Bakan (Turizm ve Sosyal İşler) yer almıştır.

Paşinyan 7 Şubat'ta İsviçre'de verdiği bir mülakatta, Ermenistan'ın Rusya, NATO ve AB ile ilişkilerinde bir denge arayışı içinde olduğunu belirtmiştir. Paşinyan özetle, Rusya'nın ekonomi ve güvenlik bakımından önemli olduğunu, AB ile ilişkilerin siyasi ve adli reformların gerçekleştirilmesi, rekabet gücünü artırması bakımından önem taşıdığını, dengeler bakımından NATO ile ilişkilerinde çok dikkatli davranmaları gerektiğini ifade etmiştir.

Savunma Bakanı Tonoyan, 8 Şubat'ta yaptığı açıklamada, Ermenistan'ın Suriye'ye askeri uzman bir birlik gönderildiğini söylemiştir.²³ Birliğin 83 sağlık uzmanı, mayın temizleme elemanları ve diğer askeri personelden oluştuğu belirtilmiştir. Tonoyan daha sonra, gerekirse muharip birliklerin de gönderilebileceğini söylemiştir. Bu konuda ABD Dışişleri Bakanlığında yapılan bir açıklamada, sivillere yardım amacı ile dahi olsa, Suriye'ye askeri birlik gönderilmesini desteklemedikleri vurgulanmıştır.

12 Şubat'ta GKRY Savunma Bakanı başkanlığında bir heyet üç günlük bir resmi ziyaret için Ermenistan'a gitmiştir. Ziyaret sonunda, iki savunma bakanı

23 "Armenia Sends Military 'Humanitarian Mission' to Syria," *OC Media*, 14 Şubat 2019, <https://oc-media.org/armenia-sends-military-humanitarian-mission-to-syria/>.

2019 yılı ikili işbirliği programı konulu bir anlaşma imzalamıştır.²⁴ GKRY Bakanı bu vesileyle, doğu Akdeniz’de doğal gaz arama çalışmalarında Türkiye’nin “tahrikleri” iddiasında bulunmuş; GKRY, Yunanistan, İsrail ve Mısır işbirliği hakkında bilgi vermiş, yakın gelecekte GKRY, Yunanistan ve Ermenistan üçlü işbirliği oluşturulması imkânları dile getirilmiştir.

Ermenistan’ın CSTO Genel Sekreteri seçimini engellemesi 14 Şubat’ta Belarus Dışişleri Bakanlığı sözcüsünün açıklaması ile tekrar gündeme gelmiştir. Üç yıl için göreve gelen, ancak bir buçuk yıl sonra, 2 Kasım 2018’de Paşinyan tarafından görevine son verilen General Khachaturov’un yerine, dönüşüm itibarıyla sırası gelen Belarus adayına, kalan bir buçuk yıl görevin kendi adaylarının hakkı olduğunu ileri sürerek Ermenistan’ın onay vermemesi CSTO içinde bir çatlağa neden olmuştur.

Savunma Bakanı Tonoyan 18 Şubat’ta Rus basın ajansına verdiği demeçte, Ermenistan’ın iki yıl içinde Rusya’dan 12 savaş uçağı (Su-30SM) satın alacağını belirtmiştir.²⁵

Paşinyan, 27 Şubat’ta İran’a iki günlük bir resmi ziyarette bulunmuş, dini lider Hamaney ve Başbakan Ruhani ile görüşmüştür.²⁶ İran’lı liderler, ABD’nin engellemesine rağmen, güçlü, kalıcı ve dostça ilişkiler kurma gereğini vurgulamıştır.

5 Mart’ta Belçika’ya ikili resmi ziyaret için giden Paşinyan, bu vesileyle Brüksel’de Avrupa Konseyi Başkanı Tusk, AB Dış İlişkiler Temsilcisi Mogherini ve AB Genişlemeden ve Komşuluk İlişkilerinden Sorumlu Komiseri Hahn ile görüşmüştür. Ortak basın toplantısında Tusk, Ermenistan’daki demokratik reformlardan ve ekonomik gelişmeden övgüyle bahsetmiş, bu yolda AB’nin Ermenistan’ı desteklemeye devam edeceğini vurgulamıştır.²⁷ Avrupa Parlamentosu Dış İlişkiler Komitesinde yaptığı konuşmada Paşinyan “AB ile ilişkilerimiz ve Rusya ile ilişkilerimiz arasında bir çelişki olmadığını düşünüyorum. Şunu ısrarla belirtmek önemlidir: AB ile ilişkilerimizde Rusya’ya karşı bir oyun, Rusya ile işbirliğimizde AB’ye karşı bir oyun yoktur” demiştir.

24 “Defence Ministers of Cyprus and Armenia Sign Bilateral Cooperation Programme,” *Gold News*, 14 Şubat 2019, <http://www.goldnews.com.cy/en/energy/defence-ministers-of-cyprus-and-armenia-sign-bilateral-cooperation-programme>.

25 “Russia to Boost Armenian Military, Fighter Jets Approved,” *Armenian Weekly*, 5 Şubat 2019, <https://armenianweekly.com/2019/02/05/russia-to-boost-armenian-military-fighter-jets-approved/>.

26 “Ermenistan Başbakanı’nın İran Ziyaretinde Bir İlk Yaşanacak,” *Ermeni Haber Ajansı*, 26 Şubat 2019, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2019/02/26/Ermenistan-Nikol-Paşinyan-Iran/148860>.

27 “Armenian PM, Tusk Discuss Relations and Nagorno-Karabakh Conflict,” *Radio Free Europe/ Radio Liberty*, 05 Mart 2019, <https://www.rferl.org/a/armenian-pm-tusk-eu-relations-nagorno-karabakh/29804811.html>.

Gürcistan Cumhurbaşkanı Salome Zurbishvili, 13 Mart'ta Ermenistan'ı ziyaret etmiştir.²⁸ Gürcistan Cumhurbaşkanı'nın Mart başında Azerbaycan'ı ziyaretinde, toprak bütünlüğü ilkesine ve işgal altındaki topraklar kapsamında Dağlık Karabağ'a da değinmesi Ermenistan'da tepkiyle karşılanmıştı. Ermenistan ziyaretinin bu soğukluğu gidermek amacını taşıdığı tahmine müsaittir. Nitekim Gürcistan Başbakanı, Paşinyan ile Ocak ayında Gürcistan'ın Bolnisi kasabasında yaptıkları görüşmenin devamı olarak, 24 Mart'ta ve Ermenistan'ın kuzeyinde bir dağ köyünde Paşinyan ile özel bir görüşme yapmıştır.

4. Türkiye-Ermenistan İlişkileri

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Parlamenter Asamblesinin 27 Kasım'da Erivan'da yapılan Genel Kurul toplantısında, Ermenistan'ın katılımcılar için hazırladığı onursal madalyalar Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye heyet başkanları tarafından reddedilmiştir.²⁹

Cumhurbaşkanı Erdoğan G-20 Zirvesi için gittiği Arjantin'de 3 Aralık'ta düzenlediği bir basın toplantısında, Türkiye'deki azınlıkların durumu hakkında bir soru soran, kendisinin Ermeni soykırımına maruz kalan bir aileden geldiğini ifade eden bir muhabire bekletmeden verdiği yanıt açık ve kesin olmuştur³⁰:

“Türkiye Ermenilere karşı soykırım yapmakla suçlanamaz. Soykırım iddialarının tartışılmasını lütfen tarihçilere bırakalım ve tarihçilerin varacağı sonuca bakalım. Bizim tarihimizde soykırım yoktur. Gayet emin olarak söylüyorum ki, her tartışmaya açığız.”

Cumhurbaşkanı Erdoğan ayrıca şunları söylemiştir:

“Şu anda ülkemde kaç Ermeni yaşadığını biliyor musun? Yüzbin. 30.000 kadarı vatandaş, geri kalanı belgesiz. Türkiye'de yaşamak için Ermenistan'dan kaçan insanlar.”

28 “Georgian President Zurbishvili discusses development of cooperation with Armenian Prime Minister,” *Agenda.ge*, 13 Mart 2019, <http://agenda.ge/en/news/2019/700>.

29 “Gürcistan, Azerbaycan, Türkiye ve Ukrayna, Erivan'da Verilen Madalyayı Reddetti,” *Sputnik Türkiye*, 30 Kasım 2019, <https://tr.sputniknews.com/asya/201811301036396856-gurcistan-azerbaycan-turkiye-ukrayna-erivan-madalya-reddetti/>.

30 “Erdoğan G20 Zirvesi Sonrası Açıklamalarda Bulundu,” *Sözcü*, 01 Aralık 2018, <https://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/son-dakika-erdogan-g20-zirvesi-sonrasi-aciklamalarda-bulundu-2771532/>.

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Arjantin'e varmasından önce, 26 Kasım günü, bir Ermeni grup Türk Büyükelçiliği önünde gösteri yapmıştır. Gösterinin düzenleyicileri arasında Arjantin ve Şili Ermeni Apostolik Kilisesi Başpiskoposunun ve Arjantin Cumhuriyeti Ermeni Kuruluşları (IARA) temsilcilerinin bulunması şaşırtıcı olmamıştır.

Seçim zaferinin hemen sonrasında, 10 Aralık'ta düzenlediği bir basın konferansında, Başbakan Paşinyan önkoşulsuz olarak Türkiye ile ilişkileri kurmaya hazır olduğunu bir kez daha tekrarlamıştır. Paşinyan'ın önkoşul derken Dağlık Karabağ sorununu kastettiği, tutarsız ve düşmanca Ermeni söylem ve iddialarını ön koşul olarak görmediği, bu söylemden vaz geçilmesinin gündeme gelmesini bile reddettiği hatırlandığında, artık dile pelesenk olmuş bu söylemin bir ufuk açmadığı ortadadır.

ABD'nin California eyaletinde yaşayan üç Ermeni asıllı Amerikan vatandaşının bir kez daha mahkemeye başvurarak Osmanlı devleti döneminde ailelerinin soykırıma maruz kaldığı ve mallarına zorla el konduğu iddiasıyla açtıkları dava Aralık ayında görüşülmeye başlanmıştır. Mahkemenin aynı dava konusunda 2013 yılında verdiği kararı, Türkiye'nin soykırımla suçlanıp suçlanamayacağını mahkemenin karar verebileceği bir husus olmadığı, siyasi sorun doktrini uyarınca buna karar yetkisinin yürütme erkine(başkana) ait olduğu kararını yinelemesi beklenmektedir.

Aralık sonunda, Taşnak bağlantılı Amerika Ermeni Ulusal Komitesi'nin (ANCA) sorumlu yöneticisinin basında yayımlanan Yeni Yıl Mesajında, Türkiye karşıtlığı gene ana temayı oluşturmuş, Hıristiyan dayanışması çağrısında bulunulmuş, Türkiye'nin 1. Dünya savaşında Ermeniler, Rumlar, Süryaniler, Kaldeanlar, Suriyeliler ve Maronitler dâhil olmak üzere Hıristiyan nüfusu yok etme girişiminde bulunduğu iddia edilmiştir.

Ermeni basınında, TBMM üyesi Garo Paylan'ın 26 Ocak'ta, Lübnan'da, Antelias Katolikos'u I. Aram'ı makamında ziyaret ettiği, bir saati aşkın görüşmede; Türk-Ermeni ilişkileri, "soykırım" konusu, Kozan'daki Sis patrikhanesi mülkünün iadesi konusu, Türkiye'deki Ermeni toplumunun durumu ve diğer güncel konuların görüşüldüğü, Paylan'ın daha sonra "Ermeni Soykırımı" kurbanları anısına saygıda bulunmak üzere Şehitler anıtını ziyaret ettiği kaydedilmiştir.³¹

Kimliği belirsiz bir kişinin 2 Şubat gecesi Los Angeles kentindeki bir Ermeni okulunun kapısına Türk bayrakları asması kentteki Ermeni gruplar tarafından

31 "Paylan Haygazyan Üniversitesi'nde Konuştu," *Agos*, 30 Ocak 2019, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/21967/paylan-haygazyan-universitesinde-konustu>.

Türlere mal edilmeye çalışılmış, olayı inceleyen emniyet yetkilileri faile ilişkin bir bulguya ulaşamamış, sorumluluk üstlenen çıkmamış, olayın Ermeni toplumunu Türkiye'ye ve Türlere karşı galeyana getirmek amacıyla düzenlenen bir tahrik girişimi olması olasılığı ağırlık kazanmış, T.C. Dışışleri Bakanlığınca yapılan açıklama da bu anlayışı yansıtmıştır.

Fransa Cumhurbaşkanı Macron, 5 Şubat'ta Fransa'daki Ermeni toplumu temsilcilerinin düzenlediği bir toplantıda, seçim kampanyasında verdiği sözü yerine getirerek, Fransa'nın "önümüzdeki haftalarda 24 Nisan'ı Ermeni soykırımını anma günü" ilan edeceğini ifade etmiştir.³² Bu açıklamaya, başta Cumhurbaşkanı, Cumhurbaşkanlığı sözcüsü ve Dışışleri Bakanlığı sözcüsü olmak üzere, Türkiye'den resmi tepkiler gecikmemiştir. Diğer taraftan, Paşinyan, Macron'un açıklamasını memnuniyetle karşılamış, 1. Aram Macron'a teşekkürlerini sunmuştur.

13 Şubat'ta Ermenistan parlamentosunda hükümetin beş yıllık programı³³ konusunda yapılan bir oturumda Paşinyan soykırım konusunu sadece Türkiye-Ermenistan ilişkileri çerçevesinde görmediklerini, "Ermeni soykırımının" tanınmasını ve kınanmasını küresel güvenlik ve gelecekteki soykırımların önlenmesi kapsamında ele aldıklarını ve bu yolda azami gayretin gösterilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Dünya Sağlık Örgütünün İstanbul'da düzenlenen konferansına katılan Ermenistan Sağlık Bakanı Torosyan, bu vesileyle 15 Şubat'ta Ermeni Patrikhanesini ziyaret etmiş ve toplum temsilcileri ile de görüşmüştür. Yeni hükümetin Türkiye'ye gelen ilk bakanı olmaktan gurur duyduğunu ifade eden Torosyan, Türkiye'deki Ermeni toplumuna büyük önem verdiğini, diasporanın ana vatan olmadan varlığını sürdüremeyeceğini, Ermenistan'ın içeride ve dışarıda yaşayan Ermenilerin desteği sayesinde geliştiğini söylemiştir.

Dışışleri Bakanı Çavuşoğlu, 5 Şubat'ta Ermeni Başpiskopos Barsamyan, Ermenistan'ın kiliseler arası ilişkiler yetkilisi Ananyan ve İstanbul Patrik vekili Ateşyan'dan oluşan bir heyeti kabul etmiştir.³⁴ 1951 Arapkir doğumlu Başpiskopos Barsamian ABD'de en üst düzey Ermeni Apostolik Kilisesi din adamı olarak 28 yıl görev yaptıktan sonra, geçtiğimiz yıl beklenmedik şekilde,

32 "Fransa Cumhurbaşkanı Macron 24 Nisan'ı 'Ermeni Soykırımını Anma Günü' İlan Etti," *EuroNews*, 06 Şubat 2019, <https://tr.euronews.com/2019/02/06/fransa-cumhurbaskani-emmanuel-macron-24-nisani-ermeni-soykirimi-anma-gunu-olarak-ilan-etti>.

33 "Armenia adopts plan for "economic revolution," *EurasiaNet*, 15 Şubat 2019, <https://eurasianet.org/armenia-adopts-plan-for-economic-revolution>.

34 "Barsamyan ve Ateşyan Ankara'da Çavuşoğlu ile görüştü," *Agos*, 04 Şubat 2019, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/21987/barsamyan-ve-atesyan-ankara-da-cavusoglu-ile-gorustu>.

kendi isteğiyle emekli olmuş, bu kararı İstanbul Patrikliğine adaylık hazırlığı yorumlarına yol açmış, kendisi bu söylentileri yalanlamıştı. Birkaç ay sonra, geçtiğimiz Eylül ayında, Ermenistan Eçmiatzin katolikosu kendisini Vatikan nezdinde Ermeni Apostolik Kilisesinin temsilcisi olarak atanmıştır. Papalık nezdine bir temsilci atanması, 451 yılında Bizans Ortodoks kilisesinden ayrılıp bağlantısız kalmasından bu yana, Ermeni kilise tarihinde bir ilk oluşturmakta ve Papa'nın dünya Hristiyanlığının ekümenikliği düşüncesi ile uyum içerisinde olmaktadır. Dışişleri Bakanı ile görüşmesine ilişkin olarak Barsamian "Sayın Bakan bizi gayet sıcak karşıladı. Amacımın dışarıdan müdahale olmadığını, endişelerimizi ifade etmek ve nasıl yardımcı olabileceğimizi anlamak olduğunu açıkça anlattım. Sayın Bakan Patrik seçimi konusundaki sıkıntıları anladığımı ve hükümetin bu konuyu izlediğini söyledi" demiştir.

İstanbul Ermeni Patriği II. Mesrob'un 8 Mart'ta vefatı³⁵ Patrik seçimini gündeme getirmiştir. 1998 yılında Patrik seçilen Mesrob sağlık nedenleriyle görevini yapamaz hale gelince, 2008 yılından itibaren Başpiskopos Ateşyan vekil olarak bu görevi yürütmüştür. Son dönemde Ateşyan'ın bu sıfatı, özellikle Patrik seçimine dışarıdan müdahale suretiyle etkili olmak isteyen çevrelerce, eleştiri konusu olmuş ve Mesrob daha hayattayken, dış kaynaklı, içte belirli kesimlerce destekli, yeni patrik seçimi girişimlerine şahit olunmuştur.

İstanbul Ermeni Kilisesinin 84. Patriği olan Mesrob'un vefatı Türkiye'de üzüntü ile karşılanmış, başta Cumhurbaşkanı olmak üzere çok sayıda yetkili taziye mesajları göndermiştir. 17 Mart'ta görkemli bir törenle toprağa verilen Mesrob'un yeri için seçim sürecinin 40 günlük bir yas döneminden sonra başlaması öngörülmüştür.

Paşinyan resmi ziyaret için gittiği Brüksel'de 5 Mart'ta EURACTIV ajansına verdiği mülakatta Türkiye ile ilişkiler konusundaki soruları da yanıtlamıştır. Türkiye ile ilişkilerin iyileşmesi yönünde olumlu işaretler var mı sorusunu Paşinyan,

"Maalesef, hayır demek zorundayım. Türkiye'nin daha önceki tutumunu değiştirdiğine işaret edecek hiçbir gelişme yok. Eğer Türkiye kendisini demokratik bir ülke addediyorsa, komşu ülkede demokrasinin zaferini memnuniyetle karşılamalı ve diyalog başlatmalıdır. Bu kapsamda, Türkiye'nin devam eden Ermeni karşıtı tutumu bizi düşündürmektedir.

35 "Türkiye Ermenileri Patriği Mutafyan hayatını kaybetti," *Sputnik Türkiye*, 08 Mart 2019, <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201903081038092175-turkiye-ermenileri-patrigi-mutafyan-hayatini-kaybetti/>.

Biz ilişkilerimizi her hangi bir ön koşul olmadan düzeltme kararlılığımızı teyit ediyoruz. Eğer Ankara Ermenistan ile diplomatik ilişkilerin ancak Dağlık Karabağ sorunu çözümlendikten sonra kurulabileceği yaklaşımında ısrarcı olacaksa, bizim de gündemimize Kıbrıs sorununu ve Türkiye'deki insan hakları sorunlarını mı koymamız gerekir? Bu cins politikalar bölgemize istikrar getirir mi?"

Görüldüğü gibi, Paşinyan Türkiye ile Ermenistan arasında diyalogu ve yakınlaşmayı engelleyen, Zürih protokollerinin de kadük olmasına yol açan temel konuları, veri olarak kabul ettikleri kendi ön koşullarını, görmezden, bilmezlikten gelmekte ve kendince engeli Türkiye'ye mal etmektedir.

KAYNAKÇA

- “Aram I Urges Pashinyan to Keep Diaspora Ministry.” *Asbarez*. 10 Ocak 2019. <http://asbarez.com/177105/aram-i-urges-pashinyan-to-keep-diaspora-ministry/>.
- “ARF Announcement on Election.” *Asbarez*. 10 Aralık 2018. <http://asbarez.com/176634/arf-announcement-on-elections/>.
- “ARF World Congress Issues Statement on Artsakh.” *Asbarez*. 24 Ocak 2019. http://asbarez.com/177359/arf-world-congress-issues-statement-on-artsakh/?fbclid=IwAR129IVb3fZ32z8F_VoJ95pQq90pOvnyew3Ev7eOamsoorLYqGh36FU0UsU.
- “Armenia elections: Final voter turnout was less than 50%.” *News.am*. 10 Aralık 2018 <https://news.am/eng/news/485414.html>.
- “Armenia Sends Military ‘Humanitarian Mission’ to Syria,” *OC Media*. 14 Şubat 2019. <https://oc-media.org/armenia-sends-military-humanitarian-mission-to-syria/>
- “Armenian PM, Tusk Discuss Relations and Nagorno-Karabakh Conflict.” *Radio Free Europe/ Radio Liberty*. 05 Mart 2019. <https://www.rferl.org/a/armenian-pm-tusk-eu-relations-nagorno-karabakh/29804811.html>.
- “Azerbaijan’s Aliyev, Armenia’s Pashinian discuss Karabakh issue at Davos.” *Daily Sabah*. 23 Ocak 2019. <https://www.dailysabah.com/europe/2019/01/23/azerbaijans-aliyev-armenias-pashinian-discuss-karabakh-issue-at-davos>.
- “Catholicos of All Armenians Congratulates Nikol Pashinyan.” *ArmenPress*. 13 Aralık 2018. <https://armenpress.am/eng/news/960704.html>.
- “Central Electoral Commission Certifies Dec. 9 Vote Results.” *Asbarez*. 18 Aralık 2018 <http://asbarez.com/176826/central-electoral-commission-certifies-dec-9-vote-results/>.
- “Congressional Armenian Caucus Leaders Urge Secretary of State to Enhance U.S.-Armenia Joint Economic Task Force.” *Aravot*. <https://www.aravot-en.am/2018/12/19/226859/>.

- “Defence Ministers of Cyprus and Armenia Sign Bilateral Cooperation Programme.” *Gold News*. 14 Şubat 2019.
<http://www.goldnews.com.cy/en/energy/defence-ministers-of-cyprus-and-armenia-sign-bilateral-cooperation-programme>.
- “Ermenistan Başbakanı'nın İran Ziyaretinde Bir İlk Yaşanacak.” *Ermeni Haber Ajansı*, 26 Şubat 2019.
<https://www.ermenihaber.am/tr/news/2019/02/26/Ermenistan-Nikol-Paşinyan-İran/148860>.
- “Ermenistan Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan, resmi ziyaret için Almanya'da.” *Ermeni Haber Ajansı*. 27 Kasım 2018.
<https://www.ermenihaber.am/tr/news/2018/11/27/Ermenistan-Sarkisyan-Almanya/142608>.
- “Exhibition dedicated to the Armenian Genocide at the Swedish Parliament.” *Ministry of Foreign Affairs of The republic of Armenia*. 27 Kasım 2018.
<https://www.mfa.am/en/press-releases/2018/11/27/exhibition-riksgdag/8789>.
- “Georgian President Zurabishvili discusses development of cooperation with Armenian Prime Minister.” *Agenda.ge*. 13 Mart 2019.
<http://agenda.ge/en/news/2019/700>.
- “High Representative/Vice-President Federica Mogherini holds meeting with acting Foreign Minister Zohrab Mnatsakanyan of Armenia.” *Delegation of the European Union to Armenia*. 4 Aralık 2018.
https://eeas.europa.eu/delegations/armenia/54798/high-representativevice-president-federica-mogherini-holds-meeting-acting-foreign-minister_en.
- “Karabakh Parties Call For Kocharian's Release.” *Azatutyun*. 31 Aralık 2018.
<https://www.azatutyun.am/a/29685476.html>.
- “Lavrov promises no “foreign soldiers” in Armenia. He wasn't talking about Russians.” *Eurasianet*. 18 Aralık 2018. <https://eurasianet.org/lavrov-promises-no-foreign-soldiers-in-armenia-he-wasnt-talking-about-russians>.
- “Mnatsakanyan, Karasin discuss some issues.” *Arminfo*.
http://arka.am/en/news/politics/mnatsakanyan_karasin_discuss_some_issues/.

“Pashinian Reappointed Armenian PM After Securing Parliament Majority.” *Radio Free Europe/Radio Liberty*. 14 Ocak 2019.

<https://www.rferl.org/a/pashinian-reappointed-armenian-pm-after-securing-parliament-majority/29708811.html>.

“Russia to Boost Armenian Military, Fighter Jets Approved.” *Armenian Weekly*. 5 Şubat 2019. <https://armenianweekly.com/2019/02/05/russia-to-boost-armenian-military-fighter-jets-approved/>.

“Structure.” *The Government of the Republic of Armenia*. <http://www.gov.am/en/structure/>.

“Why Russia Needs Armenia and Vice Versa.” *The Armenian Weekly*. 5 Şubat 2019. <https://armenianweekly.com/2019/02/05/why-russia-needs-armenia-and-vice-versa/>.

Article 171. “Electoral Districts.” *Electoral Code of the Republic of Armenia*.

Press Release. “Acting Prime Minister Nikol Pashinyan receives delegation sent by Catholicos of Great House of Cilicia Aram I.” The Prime Minister of the Republic of Armenia. 17 Aralık 2018. <http://www.primeminister.am/en/press-release/item/2018/12/17/Nikol-Pashinyan-Aram-A/>.

Shahunyan, Tatevik. “Armenia voted against ‘On the Militarization of the Autonomous Republic of Crimea, Sevastopol, and the Black and Azov Sea Regions’ resolution at UN General Assembly.” *Arminfo*. 18 Aralık 2018. https://arminfo.info/full_news.php?id=37786&lang=3.

Speech Delivered by Prime Minister Nikol Pashinyan While Introducing the Government Program to the National Assembly of the Republic of Armenia - Statements and Messages of the Prime Minister of RA – Updates. *The Prime Minister of the Republic of Armenia*. 21 Ocak 2019. <http://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2019/01/21/Speech/>.

“Gürcistan, Azerbaycan, Türkiye ve Ukrayna, Erivan’da Verilen Madalyayı Reddetti.” *Sputnik Türkiye*. 30 Kasım 2019. <https://tr.sputniknews.com/asya/201811301036396856-gurcistan-azerbaycan-turkiye-ukrayna-erivan-madalya-reddetti/>.

- “Erdoğan G20 Zirvesi Sonrası Açıklamalarda Bulundu.” *Sözcü*. 01 Aralık 2018. <https://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/son-dakika-erdogan-g20-zirvesi-sonrasi-aciklamalarda-bulundu-2771532/>.
- “Paylan Haygazyan Üniversitesi’nde Konuştu.” *Agos*. 30 Ocak 2019. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/21967/paylan-haygazyan-universitesinde-konustu>.
- “Fransa Cumhurbaşkanı Macron 24 Nisan’ı ‘Ermeni Soykırımını Anma Günü’ İlan Etti.” *EuroNews*. 06 Şubat 2019. <https://tr.euronews.com/2019/02/06/fransa-cumhurbaskani-emmanuel-macron-24-nisani-ermeni-soykirimi-anma-gunu-olarak-ilan-etti>.
- “Armenia Adopts Plan for “Economic Revolution.” *EurasiaNet*. 15 Şubat 2019. <https://eurasianet.org/armenia-adopts-plan-for-economic-revolution>.
- “Barsamyan ve Ateşyan Ankara’da Çavuşoğlu ile görüştü.” *Agos*. 04 Şubat 2019. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/21987/barsamyan-ve-atesyan-ankara-da-cavusoglu-ile-gorustu>.
- “Türkiye Ermenileri Patriği Mutafyan hayatını kaybetti.” *Sputnik Türkiye*. 08 Mart 2019. <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201903081038092175-turkiye-ermenileri-patrigi-mesrob-mutafyan-hayatini-kaybetti/>.

Yayın Geliş Tarihi: 15.02.2019

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 26.04.2019

Sayı: 62, Yıl: 2019, Sayfa: 33-45

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Aktaş, Hayati. "I. Dünya Savaşı Sonrasında Karadeniz'de Bağımsız Ermenistan Devleti Kurulması Planları." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 62 (2019): 33-45.

Araştırma Makalesi

I. DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA KARADENİZ'DE BAĞIMSIZ ERMENİSTAN DEVLETİ KURULMASI PLANLARI

(THE PLANS TO ESTABLISH AN INDEPENDENT ARMENIAN
STATE AT THE BLACK SEA AFTER THE WORLD WAR I)

Hayati AKTAŞ*

Öz: *I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı Devleti'nin nasıl parçalanacağı ve paylaşılacağı tartışıldığı Paris Barış Konferansı'nın en önemli gündem maddelerinden biri Büyük Ermenistan'ın kurulması ve Rumların paylarını alması konuları olmuştur. Kurulacak Ermenistan'ın denize çıkışı olabilmesi için Trabzon vilayetinin de bu plana dahil edilmeye çalışıldığı görülmüş ve Venizelos başkanlığındaki Yunanistan da Batı Anadolu'daki ve İstanbul'daki hesaplarını göz önünde bulundurarak bu fikirleri desteklemiştir. Ancak sahada bir yandan Pontusçu Rumlar Trabzon'un Ermenilere bırakılmasına tepki gösterirken diğer yandan hem Rumların hem de Ermenilerin bahsi geçen vilayette nüfus olarak azınlıkta olmaları bu planların uygulanmasını zorlaştırmaktaydı. Müttefik devletlerin aralarındaki ittifaka rağmen sorumluluğu hiçbir devletin üstlenmemesi ile birlikte Anadolu'daki Milli Mücadelenin Ermeniler karşısında kazanmış olduğu zafer sonucunda Karadeniz bölgesinde Ermeniler üzerinden sahip olunmaya çalışılan etkinlik planlarını suya düşürdü.*

Anahtar Kelimeler: *Paris Barış Konferansı, Büyük Ermenistan Projesi, Pontus Rumları, Ermeniler, Trabzon*

* ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8474-8590>
Prof. Dr., Antalya Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

Abstract: *Some of the most important agenda items of the Paris Peace Conference, where the disintegration and participation of the Ottoman Empire was discussed after World War I, were the establishment of Greater Armenia and the share of the Greeks. It was seen that the province of Trabzon was trying to be included in this plan in order to have access to the sea for the envisioned Armenia, and under the Prime Ministry of Venizelos Greece supported these ideas by taking into account its interests in Western Anatolia and Istanbul. While the Pontic Greeks reacted, on the one hand, to the relinquishment of Trabzon to the Armenians, on the other hand, both the Greeks and the Armenians were in the minority in the mentioned province, so this situation made the plans difficult to be implemented. Any of the allied states abstained from taking responsibility in spite of the consensus among them, and the National Struggle in Anatolia won a victory over Armenians, thus the plans for acquiring influence over the Black Sea region by using Armenians failed.*

Keywords: *Paris Peace Conference, Greater Armenia Project, Pontic Greeks, Armenians, Trabzon*

I. Dünya Savaşı sonrasında başlayan Paris Barış Konferansı görüşmelerinde Osmanlı topraklarının parçalanması ve paylaşılması gündeme geldiğinde Ermeniler ve Rumlar harekete geçerek çeşitli haklar öne sürmeye ve asılsız iddialarda bulunmaya başladılar.

Aslında 30 Kasım 1918’deki Mondros mütarekesi ile Osmanlı Ordusu 1914 sınırına çekilince, Ermeniler İngilizlerin desteğinde tekrar Türklere saldırmaya, Türk topraklarında ilerlemeye başladılar. Üstelik bu kez ortam büyük Ermenistan kurulması için daha uygundu. Zira Osmanlı ordusu terhis edildiği ve silahsızlandırıldığı gibi ABD, İngiltere ve Fransa’nın askeri ve siyasi desteğini almışlardı. Özellikle İngiltere, Ermenistan ve Kürdistan’ın kurulması hakkında beyanatlar vermişti.¹

Paris Barış Konferansı görüşmelerinin 12 Ocak 1919 tarihli oturumunda barış tartışmalarının doğu sorunları ile ilgili bölümünde “Türklerin baskı altında bulundurduğu ulusların kurtarılması” talepleri doğrultusunda Ermenistan ayrı bir sorun olarak ele alındığı gibi, İstanbul yönetimi de önemli bir sorun olarak tasarlanmıştır.²

İtilaf Devletleri’nin doğuda müstakil bir Ermeni Devleti kurulması yönünde eskiden beri tasarladıkları planlara, bir de mütareke şartları içinde Türk milletinin karşılaştığı bir takım sıkıntılar ve olumsuzluklar da eklenince Ermeniler de bu durumdan yararlanmak istediler. Wilson ilkelerini kendilerine göre yorumlayan Ermeniler; Arap, Yahudi, Kürt ve Rum delegeleri ile birlikte Paris Konferansı’na iştirak ettiler.³

Ermeniler, Avrupalı idareciler ve kamuoyu nezdinde girişimde bulunmak üzere Paris’e üç ayrı heyet göndermişlerdi. Bunlar; Bogos Nubar Paşa’nın başkanlığındaki “Avrupa Milli Ermeni Delegasyonu” Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Avedis Ahoronyan’ın başkanlığındaki “Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu” ve Kilikya (sis) Ermeni Katogigosu Paul Terziyan’ın başkanlığında oluşturulmuş bir din adamları (Ruhani) Delegasyonu” idi.

Öte yandan daha İttifak devletlerin Birinci Dünya Savaşı’nda yenilgisi resmileşmeden 70 ay önce ABD Başkanı Woodrow Wilson, 8 Ocak 1918’de 14 ilke adı altında yayımladığı bildirisinin 12’ncisinde, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Türklerin, yerleşik oldukları yerlerde tam egemenlik

1 Mehmet Okur, *Milli Mücadelede Karadeniz Bölgesine Yönelik İngiliz Faaliyetleri* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006), 305.

2 NARA (National Archives And Record Administration At The United States Of America) M-820, Roll:407, belge no=185.513/12.

3 Okur, *Milli Mücadelede Karadeniz...*, 305-306.

sağlayamayacakları, ancak şimdi Türk egemenliğinde bulunan öbür uluslara tam bir yaşama güvenliği ve özerk bir gelişme imkanı sağlayacağını belirtmişse de ne 12'nci ilkede ne de öbür ilkelere Ermenilerden söz etmiştir.⁴

Bunların yanı sıra bir kısmını almak üzere Hazar Denizi, Akdeniz ve Karadeniz arasında uzayan bir İmparatorluk şekline dönüşüyordu.⁵ Özellikle Trabzon bir çıkış limanı olarak Ermenistan'a dahil edilmek isteniyordu. Bu hususta 27 Mayıs 1919 tarihli bir İngiliz belgesinde şu ifadeler yer almaktadır: " Mr. Balfour ile M. Coromilas arasındaki 25 Mayıs'taki konuşmalar yeni Ermenistan Devleti içerisinde Trabzon'a özel bir statü verilmesi konusu ortaya çıkarmıştır. Bizim ve Amerikan Komisyonunun gelecekteki Ermeni Devletine dahil etmeye teklif ettiğimiz Trabzon vilayetine bölümleri, Trabzon ve Gümüşhane sancakları, Türkiye'ye düşen Samsun sancağı ve Gürcistan'a kalan Lazistan sancağıdır."⁶

Trabzon'un Ermenistan'a dahil edilmesi teklifinin Amerikan ve İngiliz delegasyonları tarafından öne sürüldüğü belirtilen belgede aslında böyle bir teklifin ne kadar uygunsuz olduğu da açıklanmaktadır. "Ermenistan'a dahil edilecek olan Trabzon vilayetinin kısımlarında Ermeni nüfusunun çok az olduğu görülecektir. Ancak Ermeni devletinin yaratılması, iyi bilindiği üzere mevcut Ermeni nüfusu ile doğrulanamaz, haklı çıkarılamaz. Ancak ve sadece tarihi argümanlar ve geçmiş acıların ve yanlışların onarılması gerekliliği ile bu olabilir. (işin doğrusu, aslında Ermeniler, teklif edilen Ermeni devletinin çoğu kısımlarında, Kafkasya Ermenistan'ının dışında Adana, Van, Bitlis vilayetlerine hep azınlıktadır.) Ermeni devleti içerisine Trabzon'un katılması olayı Amerikan komisyonu ve bizim delegasyonumuz tarafından ileri sürüldü. Şöyle ki; Trabzon, tarihi olarak Ermenistan'a tahsis edilebilecek topraklarda Karadeniz'e en kolay ulaşılabilir ve en iyi limandır. Buradan ithalat ve ihracat yapılabilecektir. Şu anda Trabzon'dan Karadeniz dağları üzerinden denizden uzak iç kesimlere demiryolu yoktur."^{7,8}

Esasen Ermenilerin Karadeniz bölgesindeki iddiaları, sömürgeci devletlerin doğudaki Ermenistan projelerinden de gayri ciddi görünmekteydi. Çünkü Karadeniz bölgesindeki Ermeni varlığı doğu vilayetlerimizdeki azınlık durumunda bulunan Ermeni nüfusundan çok daha az konumdaydı.

4 Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör* (Ankara: KÖKSAY, 1999), 60.

5 R. Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 21

6 UK ARCHIVES (National Archives) FO608/82 kayıt no: 11392

7 UK ARCHIVES, FO 608/82 kayıt no: 11392

8 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Gün Matbaası, 1976), 675.

Bir İngiliz belgesinde yeni Ermeni devletinin teklif edilen sınırları, sancaklar ve Trabzon Vilayetinin konumu kaba bir taslak harita şeklinde ek olarak verilmektedir. Teklifte “Fransız Cuinet tarafından kontrol edilen Türk rakamları 25 yıl öncesine zıt olsalar da günümüze en uygun ve güvenilir olanlarıdır” denilmekte ve Cuinet’in Trabzon vilayeti nüfus durumuna ilişkin ileri sürdüğü rakamlar verilmektedir. Cuinet’in verdiği bilgilere göre 12.500 milkare yüzölçümüne sahip Trabzon vilayetinde nüfusun %77’sine karşılık gelen 806.700 kişi Müslüman idi. 47.200 nüfusu bulunan Ermenilerin oranı %4-5 geriye kalan Rumlar dahil bütün Hıristiyan azınlığın nüfusu 193.000 olup, toplam nüfusa oranı %18.5 idi. Trabzon bölgesi dahil Trabzon sancağında, İslam nüfusu %74, Ermeniler %4- 8, diğer Hıristiyanlar %20.4 oranında bulunmaktaydı. Gümüşhane sancağında ise Müslüman nüfus %91.4, Ermeni nüfus %1.7 ve diğer Hıristiyan nüfus ise %6-9 oranındaydı.⁹

Bu nüfus oranları konusunda yerli ve yabancı kaynakların verdikleri rakamlar birbirlerini doğrular niteliktedir. Resmî Türk istatistikleri ile Rum Patrikhane istatistiklerinin karşılaştırıldığı bir Amerikan belgesinde verilen rakamlar şu şekildedir: 1910 Resmî Türk istatistiklerine göre Trabzon vilayetinde 1.047.889 Türk, 351.104 Rum ve 45.094 Ermeni bulunmaktaydı. 1912 tarihli Rum Patrikhane istatistiklerine göre ise Trabzon vilayetinde 957.866 Türk, 353.533 Rum ve 50.624 Ermeni bulunuyordu.¹⁰ Trabzon Vilayet Salnamesindeki bilgilere göre, Trabzon merkez, Canik, Rize ve Gümüşhane sancaklarından oluşan Trabzon Vilayeti’nde 972.981 Müslüman, 50.233 Ermeni mevcut idi. Canik hariç tutulursa Trabzon Vilayetinden 745.497 Müslüman’a karşılık 30.231 Ermeni bulunuyordu.¹¹

Ermeniler, Trabzon’daki durumların farkında olduklarından mütarekeden hemen sonra bir taraftan dışarıdan göçmen getirerek nüfuslarını artırmaya çalışırken, diğer taraftan da yine kendileri gibi azınlıkta olan Pontus’çu Rumlarla kıyasıya bir rekabete giriştiler.¹² Ancak Ermeniler İngilizlerin desteğiyle Pontus’çu Rumların muhalefetine rağmen Trabzon üzerindeki emellerini Yunanistan’a kabul ettirdiler. Venizelos, Paris Barış Konferansı’nda Batı Anadolu ve İstanbul hakkındaki isteklerine destek bulabilmenin tek yolunun İngiltere’yi yanına almak olduğunu bildiğinden, Trabzon konusunda Ermeniler lehine feragat etmiş ve kendisini ziyaret eden İstanbul Rum Patrik vekili Dorotheos başkanlığındaki heyete, Ermenilerle Rumlar arasındaki

9 UK ARCHIVES FO 608/82 kayıt no: 11392

10 US ARCHIVES NARA, M.820 Roll. 647.

11 *Trabzon Vilayet Salnamesi* 1319, Trabzon, 210-211.

12 Bestami S. Bilgiç, “A Failed Project: The Ponto-Armenian Federation, 1919-1920,” *Belleten Dergisi* 75, Sayı: 35 (2011): 557.

rekabetten Türklerin yararlanacağını, böyle bir mücadeleden kaçmak gerektiğini belirtmiştir.¹³

4 Şubat 1919'da Paris'te, Barış Konferansı görüşmelerinin bir oturumunda, ABD başkanı Wilson, İngiltere Başbakanı Lloyd George, Fransa Başbakanı Clemenceau, İtalya Başbakanı Orlando'nun da bulunduğu görüşmelerde Yunanistan Başbakanı Venizelos, Trabzon vilayetinin Ermenistan Devleti'nin bir parçası olması gerektiğini ileri sürmüş ve çok sayıda Türk'ün bulunduğu bölgede küçük devletler oluşturmaktansa, Rumların da içine katıldığı bir Ermeni Devleti'nden yana olduğunu söylemiştir.¹⁴

Venizelos'un "Times"ın Paris muhabiri ile yaptığı bir mülakatın Atina basınında 19 Ocak 1919'da yer alan bilgilerine göre kendisi; Karadeniz kıyılarındaki Rum nüfusun Ermenistan'a dahil edilmesi gerektiğini savunmaktadır.¹⁵

Esasen I. Dünya Savaşı sonlarındaki uygun ortamı fırsat bilen Rumlar ve Ermeniler hemen her konuda işbirliği yapmışlardı. Ermeniler ve Ermeni Patriği Zaven Efendi, yine mütareke döneminde Rum terör örgütü olan "Mavri Mira" ile işbirliği yaparak çalışmalara başlamıştı. O dönemde Yunanlılar Türkiye'nin batısını, Ermeniler ise doğusunu kazanmak istiyordu. Bu nedenle de ortak hedefleri bağımsız birer devlet kurabilmektir. Ancak daha sonra Kuzey doğu Karadeniz toprakları, özellikle de Trabzon konusunda çıkarları çatışan Ermeni-Rum istekleri birbirine karşı olduğundan, çalışmaları bazen birbirini baltalamaktaydı. Bu yüzden iki grup arasında bir anlaşma meydana getirerek, rekabeti ortadan kaldırmak ve gayeyi daha çabuk gerçekleştirmek için çok çalışılmıştır.¹⁶

İşte bu nedenledir ki; Yunanistan başbakanı Venizelos'un Pontusçu Rumları bile şaşırıtın ve büyük hayal kırıklığına uğratan bir şekilde Trabzon'u Ermenilere bırakmak istemesi, ortak düşmana; yani Türklere karşı birlikte hareket etme ve İngiltere ile Amerika yanlısı politika izlemek istemesi aslında Venizelos'un giriştiği siyasi bir manevradan ibaretti.¹⁷

Hatta Venizelos'a göre Ermenistan, altı Ermeni vilayetinden başka, Rus Ermenistan'ı, Trabzon, Ardahan ve Kilis'i de içine almalıydı. Şubat 1919'da

13 Okur, *Milli Mücadelede Karadeniz...*, 307.

14 UK ARCHIVES, FO 371/4376 PEACE CONGRESS: PARIS/SECRET 38, kayıt no: 1497.

15 UK ARCHIVES, FO 371/3577 no:17235, Atina.

16 Ahmet Güzel, *Dünden Bugüne Yunanistan'ın Pontus Hedefi* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006), 164.

17 Yusuf Sarıncay, *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999), 16.

Paris Barış Konferansı’nda ise Ermeniler, sınırları daha da geniş tutan bir muhtıra ile ortaya çıktılar. Bu muhtırada Ermenistan’ın sınırları Hazar Denizi, Akdeniz ve Karadeniz arasında uzanan bir imparatorluk şeklinde tarif edilmiştir. Lloyd George dahi Ermenilerin bu isteklerini fazla bulmuş, ancak yine de Ermeni Devleti’nin kurulması fikrini savunmaya devam etmiştir.¹⁸

Bu gelişmeler devam ederken 28 Mart 1919’da Büyük Ermenistan Cumhuriyeti’nin kurulduğu ilan edilmiştir. Ermenistan Cumhuriyeti’nin kurulduğunun açıklanması üzerine Ermeniler Wilson’dan şu isteklerde bulunmuşlardır.¹⁹

1. Üç buçuk milyonluk bir Ermeni yurdunun tesisi.
2. Karadeniz sahilinde bir limanın ayrılması.
3. Diğer yerlerdeki Ermenilerin süratle doğuya nakledilmesi.

Başta Venizelos olmak üzere Yunanistan’ın Paris Barış Konferansı görüşmelerinde İngiliz ve Amerikan delegasyonunun tezleri doğrultusunda Trabzon’un Ermenilere bırakılması yönünde fikirler ileri sürmesi Pontusçu Rumlar tarafından tepki ile karşılanmıştır. Ermeniler müttefik devletlerin gücünü arkasına almışken Pontusçu Rumlar kendi konumlarını Ermeniler kadar olumlu görmemiştir.²⁰

Paris Barış Konferansına hem Karadeniz’deki Pontusçu hem de Amerika’da bulunan Rum grupları dilekçe ve telgraf göndererek bu konuda destek istemişlerdir. Boston’da yaşayan Rum cemaatini temsilen Pontus Symeonides, Louis Poppas, başkan yardımcısı Cleanthis Gregoriades, sekreter Etstaios Siderpolos imzaları ile daha 7 Mart 1919 tarihinde Barış Konferansına gönderilen dilekçedeki ifadeler oldukça ilginçtir: “Rumlar Türk boyunduruğundan sonsuza dek kurtarılmalı ve ABD’nin büyük ve asil başkanı W. Wilson’un daimi barış için ortaya koyduğu yüksek ilkeler gereğince kendilerini yönetmelerine müsaade edilmelidir. Pontus toprakları daima Rumlar tarafından yerleşile gelmiş ve şu zamanda da çoğunlukla Rumlar ikamet etmektedir. Bundan dolayı şimdiye kadar hiçbir zaman Ermeni bölgesi olmayan ve şimdi de bir tek Ermeni’nin yaşamadığı bölgenin Ermeni yönetimine bırakılmasını protesto ediyoruz. Pontus bölgesinin Rum yönetiminde bir kez daha düzenlenmesi için desteğinizi bekliyoruz.”²¹

18 Güzel, *Dünden Bugüne Yunanistan’ın...*, 14.

19 İhsan Olgar, “Türk İstiklal Harbi,” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 11 (1969): 21; Güzel, *Dünden Bugüne Yunanistan’ın...*, 165.

20 Bilgiç, “A Failed Project...,” 552.

21 NARA m 820 Roll 536, 867.00/100.

Bu arada başta Trabzon metropoliti Hrisantos olmak üzere Pontus Rumları Ermenistan'a dahil olmayı kesinlikle istemiyorlardı. Çünkü Rumlar İsviçre'deki kantonlar gibi bağımsız bir Rum Cumhuriyeti talep ediyorlardı. Bu amaçla 5 Nisan 1919'da Barış Konferansı'nda barış müzakerelerini yürüten Amerikan komisyonuna bölge Rumları adına Trabzon'un Rum ve Ermenileri konusunda sunulan bir memorandumda Trabzon Rum ahalisinin temsilcileriyle, Ermeni sorununun çözümü konusunda iki taraf arasında bir "modus vivendi"(geçici anlaşma) yapılması hususunda görüşmeler yapıldığı ifade edilmektedir.²² Memorandumda Rumlar Trabzon bölgesinin egemenlik, ordu ve ekonomik ilişkiler bakımından Ermenistan'ın bütünleştirici bir parçası olmakla birlikte, İsviçre'nin kantonları gibi bağımsız bir cumhuriyet olarak tanınması hususunda ısrar ediyorlardı.²³

Trabzon metropoliti Hrisantos da Trabzon'un Ermenistan'a bırakılmasına karşı olduğunu Paris Barış Konferansı'na sunduğu bir muhtıradan açıkça ifade etmiştir. Bu muhtıranın üçüncü maddesinde, "Pontus bölgesi içerisinde Ermeniler zayıf bir azınlık teşkil ederler. Bu şartlar içerisinde Pontus bölgesinin muhtar bir Rum memleketi olması gereklidir. Gelecekteki Ermenistan hükümeti ile komşuluk, iktisadi münasebet ve çekilen müşterek zulümler her iki millet ve muhtar memleketin kesin bağımsızlığı temeli üzerine olabilir" diyordu.²⁴

Paris Barış Konferansı'nda büyük devletlerin Ermeni istekleri konusundaki tutumuna gelince, İngiltere Ermeni isteklerini aşırı bulmakla birlikte yine de Trabzon- İskenderun hattının doğusunun Ermenistan'a verilmesini savunuyordu. Çünkü İngiltere'nin amacı Sovyet Rusya ile Türk Milli hareketinin ilişkilerini koparmaktı. Nitekim Ankara'dan Moskova'ya gitmekte olan Türk heyeti, Ermenistan geçit vermediği için uzun bir yolculuk yapmak zorunda kalmıştı. Fransa Ermenilere taraf olmakla beraber, toprak isteklerini aşırı bulmakta ve Ermenistan'ın denize ulaşımının Batum yoluyla sağlanmasını istemekteydi. Çünkü Ermeniler Trabzon'da azınlıkta olduklarından herhangi bir hukukları söz konusu değildi. Fransa'ya göre Ermenistan'ın yaşatılabilmesi için en az 300-500 bin kişilik bir müttefik gücüne ihtiyaç vardı ki şu anda bunu hiç kimse temin edemezdi.²⁵

Müttefikler Ermenilerin azınlıkta olduğunu kabul etmelerine rağmen Türk topraklarını paylaşmada ve Trabzon'u içine alacak bir Ermenistan kurmada ittifak halindeydiler. Ancak hiçbirisi sorumluluğu almak istemediğinden bir

22 NARA, m 820 Roll 536, 867.00/150.1

23 NARA, m 820 Roll 536, 867.00/150.2

24 Ali Güler, *Dünden Bugüne Yunan-Rum Terörü* (Ankara: Ocak Yayınları, 1999), 180.

25 Okur, *Milli Mücadelede Karadeniz...*, 308.

türlü aralarında anlaşmaya varamıyorlardı. İngiltere ve Fransa’nın bu düşüncelerine karşılık Trabzon’u içerisine alacak büyük Ermenistan projesine en sıcak bakan ülke ABD idi.²⁶

Aslında Ermenilerin ABD’nin savaş sonrası politikalarına girmesi süreci, 1912 başkanlık seçimi kampanyasında yaşanan gayrimenkul zengini Henry Morgenthau’nun, Demokrat Parti Mali Komitesi başkanı olarak Wilson’a destek vermesi ve Demokrat Parti’nin seçimleri kazanması sonucu, Wilson’un Morgenthau’yu Osmanlı Devleti’ne elçi olarak atamasıyla başlamıştır. 27 Kasım 1913 - 1 Şubat 1916 tarihleri arasında ABD’nin İstanbul elçisi olan Morgenthau’nun sekreterliğini ise bir Osmanlı Ermenisi olan Hagop S. Andonyan yapmıştır. Morgenthau’nun günlüğünü tutan ve görev süresi dolunca onunla birlikte ABD’ye giden Andonyan’ın kişisel görüşlerinden etkilenen Morgenthau, arkadaşı Başkan Wilson’a 26 Kasım 1917’de yazdığı bir mektupta, Almanya’nın kötü ruhunu gördüğü Türkiye’de Ermeni ve Süryanilerin korkunç bir katliama uğradıklarını yazmıştır. Morgenthau’ya göre Alman ve Türk karşıtı bir propaganda ile kamu desteği sağlanarak izlenecek bir savaş sonrası politika Amerika’ya zafer kazandırır.²⁷

30 Ocak 1919 tarihinde yapılan Paris Barış Konferansı toplantısında ABD başkanı Wilson, İngiliz Başbakan Lloyd George, Fransız Başbakan M. Clemenceau ve İtalyan başbakan Orlando’nun onayıyla, Türk İmparatorluğu’nun Kilikya, Filistin, Ermenistan, Suriye, Mezopotamya gibi bölgelerinin birbirinden ayrılmasının, Türklerin tarihsel kötü yönetiminden ve son yıllarda Ermenileri katlettiklerinden dolayı bir Ermenistan kurulmasının konferansın amacı olması ümit edilmiştir.²⁸

İngiltere, belirlenen alanda bir Ermenistan kurulmasını desteklemekte ve bir an önce ABD mandasının uygulamaya geçmesini istemekteydi. Böylece İngiltere, bu politikasıyla Anadolu’daki Milli Hareketi zorlamaya ve Sovyet Rusya ile Türk Milli mücadelesinin ilişkilerini koparmaya ve Türk kuvvetlerini batıda Yunanlılara karşı zayıf düşürmeye çalışmaktaydı.

İngilizler hemen her türlü faaliyette bulunmasına rağmen başarı sağlayamayınca bütün ümitlerini Amerikan Senatosu’nun Ermeni mandasını kabul etmesine bağladılar. Fakat Amerikan Senatosu, General Harbord Raporu’nun ışığı altında, Başkan Wilson’un büyük çaba harcamasına ve

26 Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı I...*, 225; Okur, *Milli Mücadelede Karadeniz...*, 308.

27 Nurşen Mazıcı, “Amerikan Belgeleriyle Ermenistan Mandası Sorunu(1919-1920),” *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri* içinde (Ankara: 2003) 411; Heath W. Lowry, *The Story Behind Ambassador Morgenthau’s Story* (Istanbul: The Isis Press, 2001), 5-8.

28 NARA, m 820 Roll 407 belge no: 185-513/14; Mazıcı, a.g.m, s. 413

Ermeniler lehine duygusal bir konuşma yapmasına rağmen manda önerisi 52'ye karşı 23 oyla kaybetmiştir.²⁹

Amerika'da sanıldığı gibi, savaş sırasında yalnız Ermenilerin değil Türklerin de acı çekip öldürüldüğü, ekonomi ve eğitim açısından Ermenilerin Türklerden daha iyi olmadığı tespiti ile başlayan ve 2000 millik bir alanda araştırma yapan General Harbord, raporunda Karadeniz ve Hazar Denizi'nden Hint Okyanusunu, Akdeniz'den İran'a kadar olan bu geniş topraklarda tüm güçlerin kıskançlıkla ve nüfus alanı yaratma isteği ile baktıklarını, tüm bölgenin ABD mandası altına alınmasıyla Ortadoğu sorununun çözümlenebileceğini, ayrı bir Ermenistan mandası kurmanın kaosa neden olacağını çünkü buradaki çıkarların birbiriyle çakıştığını öne sürmüştür.³⁰

Harbord'un raporu ile benzeri sonuçlar taşıyan King-Krane Komisyonu Raporu'nda ayrıca bir Ermenistan kurmanın getireceği sorunları altı ana, on dokuz alt noktada açıklayarak özetle şu görüşleri öne sürmektedir:

Ermeni illeri diye adlandırılan yerlerde Ermeniler tarihin hiçbir kesitinde çoğunluğu oluşturamadıkları gibi, %25'lik nüfus yoğunlukları ile dışarıdan sürülen Ermenilerin de ters göçünü kazansa bile Türk Ermenistanı, Erivan Ermenistanı ile birlikte bir devlet kurabilecek nüfus yoğunluğunu ileriki yıllarda bile sağlayamaz.

Kafkaslar-Ortadoğu güzergâhında stratejik öneme sahip olan Trabzon-Erzurum transit ticaret geçidinde bir Ermenistan'ın kurulması ABD'nin çıkarlarına uygun düşmemektedir. Çünkü okuma yazma oranı %4 ile Türklerden pek farklı olmayan Ermenilerin, böylesine önemli olan bu stratejik bölgede devlet kurup yönetecek deneyimleri de yoktur.

Savaş sonrası Türkler gibi Ermeniler de oldukça yoksul düşmüştür. Her bir Ermeni'nin yaşam standardını normale döndürmek için günde 50 dolar harcama gerekmektedir. Bu harcamayı uzun yıllara yaymak gerekir ki, bu da ABD için bir külfet getireceğinden karlı değildir. Ayrıca Ermenistan'ın komşuları Müslüman Türk ve Farslar olacağından burada sürekli ve kaçınılmaz saldırılar olacaktır ki bu da ABD'nin tahmin ettiği süre içerisinde buraya bağımsız bir devlet statüsü kazandırarak çekilmesini zorlaştıracaktır.³¹

29 Seçil Akgün, "Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk-Ermeni İlişkilerinde ABD'nin Rolü," *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu* (8-12 Ekim 1984-Erzurum) (Ankara, 1985), 345.

30 Mazıcı, "Amerikan Belgeleriyle Ermenistan Mandası...", 425.

31 Mazıcı, "Amerikan Belgeleriyle Ermenistan Mandası...", 426; "Foreign Relations Of The United States, The Paris Peace Conference, 1919," Volume XII (United States Government Printing Office, Washington, 1947), 810-824.

Yukarıda belirttiğimiz Amerikan Senatosu'nun manda ile ilgili kararı bu sorunun sonu anlamına gelmemiştir. Yeniden bir araya gelen Müttefikler, Türkiye- Ermenistan sınırının ABD Başkanı Wilson tarafından belirlenmesi kararına varmışlardı. 1920 sonlarında ise Başkan Wilson beklenen kararını vermiş, çizdiği sınırlar Tirebolu ile birlikte Trabzon'u Ermenistan'a bırakmıştı. Oysa aynı yılın ikinci yarısında Ermenistan'a karşı harekete geçen Türk ordusu, Ermeni işgalindeki toprakları kurtarmış ve Ermenileri barışa mecbur etmişti. Bu barış Menşevik Ermenilerle yapılan Kars Anlaşmalarına da temel olmuştu. Bu arada Bolşevik Ermenilerinin, Büyük Ermenistan hayali peşinde koşan Ermenileri ve Taşnakları eleştirdikleri görüldü. Bu konuda yayımlanan bildiride, bunların siyasi mesleğinin aslını Trabzon Mamahatun, Diyarbakır, Musul memleketlerini de Ermeni egemenliğine alarak geniş topraklara sahip olma hevesi teşkil ettiği ve bunlardan vazgeçemedikleri için emperyalistlerin propagandasına kapılarak büyük Ermenistan hayaliyle uğraştıkları belirtilmiş, bunların milletlerinin refah ve saadetini toprak genişletmede değil, birbirlerine kardeşlik ve dostluk göstermeleriyle, birbirlerinin hukukuna riayetle kaim olabileceğini bilmeleri gerektiği belirtilmiştir.³²

Netice olarak yukarıda da ifade edildiği gibi, nihayet 1920 yılı sonbaharında Türklerin Ermenileri bozguna uğratıp mağlup etmeleri üzerine, Karadeniz Bölgesi üzerindeki Ermeni tehdidi ve beklentilerine son verilmiştir.

32 Okur, *Milli Mücadelede Karadeniz...*, 309; Sabahattin Özel, "Mondros Mütarekesi Sonrasında Trabzon'a Yönelik Ermeni Faaliyetleri ve Ermeni Sorunuyla İlgili Bazı Gerçekler," *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlk. Ve İnk. Tarihi Enstitüsü Yıllığı V*, (1990): 159.

Kaynakça

- Akgün, Seçil. “Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk-Ermeni İlişkilerinde ABD’nin Rolü.” *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu* (8-12 Ekim 1984-Erzurum), Ankara.
- Bilgiç, Bestami S. “A Failed Project: The Ponto-Armenian Federation, 1919-1920.” *Bellekten Dergisi* 75, Sayı: 35 (2011).
- Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.
- Güzel, Ahmet. *Dünden Bugüne Yunanistan’ın Pontus Hedefi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2016.
- Güler, Ali. *Dünden Bugüne Yunan-Rum Terörü*. Ankara: Ocak Yayınları, 1999.
- Foreign Relations of the United States. Paris Peace Conference 1919 XII*, United States Government Printing Office, Washington, 1947.
- İlter, Erdal. *Ermeni Kilisesi ve Terör*. Ankara: KÖKSAV, 1999.
- Lowry, Heath W. *The Story Behind Ambassador Morgenthau’s Story*. İstanbul: The Isis Press, 2001.
- Mazıcı, Nurşen. “Amerikan Belgeleriyle Ermenistan Mandası Sorunu (1919-1920).” *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bilgileri*. Ankara, 2003.
- NARA (National Archives and Record Administration at the United States of America), M-820, Roll:407, Belge No:185.513/12.
- NARA (National Archives and Record Administration at the United States of America), M-820, Roll:407, Belge No:185.513/14.
- NARA (National Archives and Record Administration at the United States of America), M-820, Roll:536, 867.00/100.
- NARA (National Archives and Record Administration at the United States of America), M-820, Roll:536, 867.00/150.1.
- NARA (National Archives and Record Administration at the United States of America), M-820, Roll: 536, 867.00/150.2.

Okur, Mehmet. *Milli Mücadelede Karadeniz Bölgesine Yönelik İngiliz Faaliyetleri*. Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.

Olgar, İhsan. “Türk İstiklal Harbi.” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı:11 (1969).

Özel, Sabahattin. “Mondros Mütarekesi Sonrasında Trabzon’a Yönelik Ermeni Faaliyetleri ve Ermeni Sorunuyla İlgili Bazı Gerçekler.” *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlk. Ve İnk. Tarihi Enstitüsü Yıllığı V*, 1990.

Sarıнай, Yusuf. *Pontus Meselesi ve Yunanistan’ın Politikası*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.

Sonyel, R. Salahi. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.

Trabzon Vilayet Salnamesi, 1319, Trabzon.

UK Archives (National Archives), FO608/82, Kayıt No: 11392.

UK Archives NARA, M.820, Rol. 647.

UK Archives FO 371/4376 Peace Congress: Paris/Secret 38, Kayıt No: 1497.

UK Archives FO 371/3577, No:17235, Atina.

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Gün Matbaası, 1976).

Yayın Geliş Tarihi: 12.02.2019

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 26.04.2019

Sayı: 62, Yıl: 2019, Sayfa: 47-71

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Zamacı, Ayşe. "Ermeni Milliyetçiliğinin Siyasallaşmasında Ermeni Muallimlerinin Faaliyet ve Rollerini." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 62 (2019): 47-71.

Araştırma Makalesi

ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN SİYASALLAŞMASINDA ERMENİ MUALLİMLERİNİN FAALİYET VE ROLLERİ

(THE ACTIVITIES AND ROLES OF ARMENIAN TEACHERS IN THE
POLITICIZATION OF ARMENIAN NATIONALISM)

Ayşe ZAMACI*

Öz: 1878 yılından itibaren Ermeni meselesinin uluslararası politik arenaya dâhil edilmesi, Ermeni cemaatinin Osmanlı idaresinden ayrılma ve bağımsız bir devlet kurma faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Batılı devletlerin verdiği destekle birlikte Ermeniler, milliyetçi eylemlerini eğitim kurumlarının da dâhil olduğu geniş bir sahada icra etmeye başlamışlardır. Fikirten fiile geçerek zamanla isyana dönüşecek bu eylemlerin genişleyip yayılmasındaki baş aktörlerden biri muallimler olmuştur. Ermeni mekteplerinde görev yapan gerek yerli gerekse yabancı muallimler, özellikle mekteplerde okuttukları zararlı ve yasaklı yayınlarla, Ermeniler arasında ulus bilincinin meydana gelmesinde önemli rol üstlenmişlerdir. Osmanlı idaresi mekteplerde bu türden yayınları okutan eğitimcileri hedef alan caydırıcı ve sert cezai tedbirler uygulayarak, Ermeni muallimleri denetim altına almaya çabalamıştır. Meslekten ihraç edilen muallimler üzerinde sıkı bir takibat ve gözetim uygulamıştır. Buna rağmen, 19. yüzyılın sonlarında Anadolu'da Ermeni isyanlarının çıkmaya başladığı bir süreçte, Ermeni muallimlerin önceki yıllara nazaran daha yoğun bir biçimde çeşitli suç hadiselerine karıştıkları arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı idaresinin haklarında uygulamaya çalıştığı müdahale ve takibat, muallimlerin, Ermeni olaylarının faal bir üyesi olma misyonlarını değiştirememiştir.

* ORCID: 0000-0002-1241-9293

Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, aysezamaci@trakya.edu.tr, 0(284) 235 95 27-28 (1551)

Anahtar Kelimeler: *Ermeniler, Ermeni mektepleri, Ermeni muallimleri, Ermeni meselesi, Osmanlı Devleti, zararlı yayınlar.*

Abstract: *Inclusion of the Armenian question in the international political sphere starting with the year 1878 intensified the activities of the Armenian community towards separation from the Ottoman Empire and establishment of an independent state. With the support provided by Western countries, Armenians started to carry out their nationalist acts in a broad area including educational institutions. Among the lead actors of the expansion and prevalence of these acts that would in time turn into rebellion by transitioning from idea to action were teachers. Both domestic and foreign teachers who worked at Armenian schools took on a significant role in the establishment of a sense of nationalism among Armenians by the corruptive and prohibited publications they used in their classes. The Ottoman state attempted to take Armenian teachers under its control by applying harsh and dissuasive criminal precautions for the educators that included such publications at their schools. It inflicted a strict process of proceedings and monitoring on teachers that were expelled from the profession. Despite these, it is understood from the archived documents that, in the period where Armenian rebellions started to occur in the late 19th century, Armenian teachers took part in various criminal activities in a way that was more intense in comparison to previous periods. Thus, the intervention and proceedings that were attempted by the Ottoman state was not successful in changing the missions of teachers as active members of the Armenian rebellion events.*

Keywords: *Armenians, Armenian schools, Armenian teachers, Armenian issue, Ottoman Empire, corruptive publications.*

Osmanlı Devleti'nde Ermeni Cemaatine Mahsus Eğitim Sistemi

Osmanlı Devleti'nde 1830'lu yıllarda eğitim alanında yavaş yavaş bir canlanma yaşanmakla birlikte, 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'nda resmî ve özel öğretim kurumlarına ilişkin herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Buna mukabil 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda, Tanzimat Fermanı'ndan farklı olarak, eğitime özel bir yer ayrılmış ve Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim cemaatlerin bu konudaki hakları vurgulanmıştır¹. Buna göre eğitim hususunda bundan böyle gayrimüslim cemaatlerin de sahip olacağı haklar; "...saltanat-ı seniyyem tebaasından bulunanlar mekatib-i şahanemin mevzualarında gerek since ve gerek imtihânca mukarrer olan şerâiti ifâ eyledikleri takdîrde cümlesi bilâfark ve temyüz Devlet-i Aliyyemin mekâtib-i askeriye ve mülkiyesine kabûl olunması ve bundan başka her bir cemââti maârif ve hiref ve sanâyiye dâir milletçe mektepler yapmağa mezûn olub, fakat bu makule mekâtib-i umûmiyyenin usûl-i tedrîsi ve muallimlerinin intihâbı âzâsı taraf-ı şâhânemden mansub muhtelit bir meclis-i maârifin nezâret ve teftişi tahtında olması..."² şeklinde sıralanmaktadır. Anlaşılacağı üzere ferman, bütün tebaanın, devlete subay ve memur yetiştirmeye yönelik olarak açılan devlet okullarına, Müslümanlarla eşit şartlarda girebilmesini hükme bağlıyordu. Buna ek olarak gayrimüslim cemaatlerin, müfredat ve muallimlerin atanması devlet denetiminde olması koşuluyla, kendi okullarını kurmalarını bir hak olarak tanıyordu.³ Bu haklardan yararlanan gayrimüslim cemaatler, geniş çapta eğitim faaliyetlerine girişerek, başta İstanbul olmak üzere, Osmanlı coğrafyasının her tarafında millî ve dinî okullar açmaya başlamışlardır.⁴

Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni cemaati arasında 18. yüzyılın sonlarına kadar okul niteliğinde müesseselere rastlanılmamakla birlikte, bu tarihlere kadar Ermeni ailelerin çocukları genelde kilise ve manastırların dahilinde, bizzat patrikler yahut rahip ve papazlar tarafından eğitilmişlerdir. O dönemlerde eğitim dinî faaliyetlerden ayrı düşünülmediğinden, kiliseler cemaatlerinin eğitim işlerini, diğer siyasi, idari ve hukuki işlerle birlikte, kendi yetki sahalari içinde görmekteydiler. Yani eğitim meselesi kilise ve dinî cemaatlerin denetimindeydi. Ermeni din adamlarının şahsi gayretleri sonucu ortaya çıkan

1 Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 2* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 485.

2 Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000), 26-27.

3 Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 67.

4 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 15; Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar," 485.

söz konusu eğitim şekli dinî mahiyette olup öğrencilere daha ziyade ilahiyat, felsefe ve mantık gibi sahalarda dersler verilmekteydi.⁵ Anlaşılacağı gibi Ermeni cemaatinin eğitim ihtiyacı ibadet mahallinin yanındaki mekânlarda, din adamları tarafından karşılanıyordu. Ermenilerin geleneklerini sürdürmek, dinlerini yaşatmak ve ayinlerde yardımcı olacak, dinî kuralların yerine getirilmesini sağlayacak kişiler yetiştirme düşüncesiyle açtığı bu türden “Ruhban Okulları”, zamanla dinî denetimden koparak, modern eğitim-öğretim yapan, laik cemaat mekteplerine dönüşmeye başlamıştır.⁶

Osmanlı Devleti’nde Ermeni cemaatinin eğitim sisteminin değişerek gelişmesi, bu değişime bağlı olarak Ermeni okullarının sayısının artması, 18. yüzyıl içerisinde gerçekleşmiştir. Bu yüzyılda eğitim sistemlerini kademelendiren Ermeniler, bir yandan Ermeni dilini geliştirirken diğer yandan da ilk eğitimi yaygınlaştırmışlardır. Bu hususta dönüm noktası, Şnork Mıgırdıç Amira Miricanyan’ın devletten aldığı izin sonucu 1790 yılında Kumkapı’da ilk resmî okulu açması olmuştur. Verdiği gramer eğitimiyle diğer okullardan ayrılan Kumkapı Okulu, programının değiştirilmesiyle bir yüksekokul hâline gelmiştir. Zamanla her mahallede kütüphaneler tesis edildiği gibi İstanbul’un Ortaköy, Kuruçeşme, Samatya, Üsküdar ve daha birçok semtinde ücretsiz eğitim veren yeni Ermeni cemaat okulları açılmıştır. Dış ilişkilerini de geliştiren Ermeniler, 19. yüzyılın başlarından itibaren Paris, Moskova ve Tiflis’te faaliyet gösteren çeşitli enstitü ve okullara öğrenci göndermişlerdir. Tüm bu gelişmeler neticesinde 18. yüzyıl sonlarından itibaren Ermeni cemaatinin en varlıklı kesimi olan amiralar öncülüğünde, Ermeniler arasında laik ve modern bir eğitim sistemi oluşmaya başlamıştır.⁷

19. yüzyılın ilk yarısında Paris gibi çeşitli Avrupa başkentlerinde öğrenim görmekte olan genç Ermeniler, aynı yüzyılda Avrupa ülkelerinin birçoğunu kapsayan demokratik-anayasacı ihtilallerden fazlasıyla etkilenmişlerdir. Söz konusu etkilenme, bu öğrencileri, Osmanlı idaresindeki cemaatlerinin modernleştirilmesi noktasında daha etkin bir şekilde çalışma gayretine itmiştir. Bu gayretin bir sonucu olarak 1849 yılında Paris’te, gayesi “Ermeniler arasında okullaşmayı ve eğitimi yaygınlaştırmak” olan Ararat Cemiyeti kurulmuştur. Sonrasında İstanbul’da, Ermeni okullarının modernleşmesine ciddi katkılar sağlayan, birçok Ermeni kültür cemiyeti meydana getirilmiştir. 1860 yılı sonrasında Ermeni eğitimi İstanbul dışında hızlı bir yayılma sürecine girmiş,

5 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* 1-2 (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 750-751; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2013* (Ankara: Pegem Akademi, 2013), 103.

6 İlnur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 10.

7 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara: TTK Yayınları, 1993), 35-36, 105-106; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 751-752.

Adana, Van, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbakir, Bitlis ve Muş gibi Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde Ermeni kültür cemiyetleri kurulmuştur. Bu cemiyetler bir yandan Ermeni eğitimini geliştirip modernleştirirken öte yandan farklı dillerde konuşan Ermeniler arasında Ermeni dilini yaygınlaştırmaktaydı. 1880 yılında İstanbul ve taşrada açılan kültür cemiyetleri, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni okulları arasında uyumlu bir eğitim düzeni sağlamak amacını güden, "Ermeni Okullar Birliği" çatısı altında toplanmıştır.⁸

Ermeni cemaati, eğitim kurumlarının öğretmen ihtiyaçlarını yine kendileri tarafından açılan "muallim mektepleri"nden karşılıyordu. Çeşitli isimlerdeki Ermeni cemiyetlerinin 1880 yılında birleşmesinin ardından, Osmanlı coğrafyasında açılan 22 mektepten bir tanesi, Van'daki "Muallim Mektebi" idi. Anadolu'daki Ermeni okulları için öğretmen yetiştirmek gayesini taşıyan "Tibraçaser Dignanç Ingerutyan" Ermeni cemiyeti de, bu maksatla Ortaköy'de açtığı okulunu 1909 yılında Kumkapı'ya nakletmişti. Mektep açma konusunda cemiyetlerin faaliyetlerinin yanı sıra şahsi gayretlere de rastlamak mümkündür. Örneğin, 1881 yılında Erzurum'da Mıgırdıç Sansaryan tarafından açılan Sansaryan Mektebi, parasız ve yatılı eğitim alan öğrencileri öğretmenliğe hazırlamaktaydı. Buradan mezun olanlar Erzurum ve çevresindeki Ermeni okullarında muallimlik yapıyorlardı.⁹ Bunların haricinde mekteplerde yabancı ülke tebaası olan ermeni muallimler de istihdam edilmiştir. Arşiv belgelerinden daha ziyade bunların Rusya tebaası kimseler olduğu anlaşılmaktadır.

Cemaat mektepleri için öğretmen yetiştirilmesi meselesini uzun yıllar ihmal eden Osmanlı Devleti, ilk kez 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile bu konuya el atmıştır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile gayrimüslimlere, devletin açtığı öğretmen mekteplerinde eğitim görme hakkı tanıyordu. Söz konusu nizamnamenin 53. maddesi, "*Rüşdiye şubesi iki daireye münkasem olup birincisi İslam ve ikincisi sunuf-ı gayr-i müslime mekâtib-i rüşdiyesi için yetiştirilecek muallimlere mahsustur*" demektedir. Aynı nizamnamenin 59. maddesi, cemaat mekteplerinin kadın muallim ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak, kızlara da aynı anlama gelebilecek bir hükümle bu hakkı tanıyordu. Kendilerine tanınan bu imkânlarla karşılık gayrimüslim tebaanın bu türden devlet okullarına pek fazla ilgi duymuş olduğu söylenemez.¹⁰

8 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 5 (Bahar 2007): 79-81.

9 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 762-763; Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi," 84.

10 M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990), 103-104; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 729.

Yukarıda da bahsedildiği üzere Islahat Fermanı, gerekli şartları sağlamak kaydıyla, din ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün tebaanın eşit eğitim hakkı bulunduğunu vurguluyordu. Her ne kadar bu fermanla, gayrimüslim tebaa çocuklarının Müslüman çocuklarla birlikte rüşdiye ve idadi derecesindeki okullara devamları mümkün kılınmışsa da, gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi tavırları, devlet okullarına devamları konusunda önemli bir faktör olmuştur. Mekteb-i Sultani ve bazı meslek yüksekokulları haricinde, gayrimüslimler devlet okullarında öğrenim gören genel öğrenci kitlesi içinde azınlık durumundaydılar. II. Abdülhamid devrinde ibtidai ve rüşdiye müfredatlarının giderek artan biçimde İslami nitelik alması, gayrimüslimleri ve Ermenileri kendi cemaatlerinin kurduğu eğitim kurumlarına devama teşvik eden unsurlar olmuştur.¹¹

Osmanlı Ermeni cemaati öteden beri okuma-yazma öğrenmeye ve eğitime önem verir, bu husustaki çalışmaları maddi yönden desteklerdi. Aslında Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu zamanlarda Ermeni cemaatinin eğitim sistemi, devletin varlığı açısından hiçbir problem oluşturmuyordu. Fakat 1878 yılında ortaya çıkıp sonrasında hız kazanan Ermeni meselesi ile birlikte, sayıları gittikçe artan mektepler birer propaganda merkezine dönüşmüş, dolayısıyla Ermenilerin eğitim adı altında sürdürdükleri faaliyetler, giderek tehlikeli bir hâl almaya başlamıştı. 5 Mayıs 1879 tarihli ve Patrik Nerses Varjabetyan imzalı genelge, ilerleyen süreçte Ermeni mektep ve muallimlerinin üstleneceği siyasi ve ayrılıkçı misyonu açık bir şekilde belirlemiştir. Söz konusu genelgede Varjabetyan; “...Okullardaki çocukların fikirlerini dahi Ermenistan meselesiyle doldurun. Okulu olmayan ve öğretmen tutmaya gücü yetmeyen köylerde de hiç değilse papazlar erkek ve kız çocuklarına imza atmasını öğretmelidirler. Ayrıca şehirlerde ve köylerde okuma yazma bilmeyen büyüklere de yazı yazmayı öğretsinler. Hiç olmazsa imzalarını atabilsinler. Zira bu ilerde lazım olacaktır...” emrini vermektedir.¹²

Tebîd ve Tevkif: Suça Karışan Muallimlerin Devlet Tarafından Cezalandırılması

Ermeni cemaati arasında milliyetçilik fikrinin doğup gelişmesi ve bu bağlamda Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsız bir Ermeni devleti kurulması yönündeki düşüncelerin yayılmasında pek çok faktör rol oynamıştır. Bu faktörleri genel olarak yabancı devletler ve bu devletlerin konsolosları, Ermeni

11 Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, 295-297.

12 A. Alper Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları* (İstanbul: Gözen Kitabevi, 1982), 133-135.

din adamları, misyonerler, misyoner okulları ve yardım kuruluşları, basın-yayın organları, ihtilal çeteleri ve Ermeni mektepleri şeklinde sıralamak mümkündür. Sayılan faktörlerden bu çalışmanın konusunu teşkil eden husus, Ermeni mektepleri ve bu mekteplerde görev yapan Ermeni öğretmenler yani muallimlerdir. Ermeni muallimlerinin 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk çeyreği arasında ve ağırlıklı olarak II. Abdülhamid'in tahtta bulunduğu yıllarda Osmanlı Devleti'ni ne şekilde meşgul ettiği, devlet tarafından nasıl gözetim altında bulunduruldukları, faaliyetlerinin tehlikeli boyutu, kısacası iki taraf arasında gelişen gergin ilişkiler makalede vurgulanmaya çalışılacaktır.

Ermeni milliyetçiliğinin önemli propaganda unsurlarından biri olan mekteplerde, muallimler gerek derslerde yaptıkları sözlü anlatımlar gerekse kullandıkları ders kitapları ve araç-gereçleri vasıtasıyla, genç zihinleri biçimlendirmeye ve talebeleri milliyetçi hareketlerin öncülerini yapmaya büyük çaba sarf etmişlerdir. Talebeler arasında Ermeni milliyetçiliğini canlı tutmak, Müslümanlarla iyi geçinme fikrini ortadan kaldırarak onlara Türk düşmanlığı aşılamak, hükümet emirlerine saygı ve itaat duygusunu yıkarak ihtilalci bir gençlik yetiştirmek, Ermeni muallimlerinin başlıca eğitim faaliyetleri arasında sayılabilir. Ermeni mekteplerini siyasallaştıran bu faaliyetler neticesinde âdeta birer siyaset adamı veya komitacı niteliğine bürünen muallimler, zamanla devlet aleyhine çalışan suçlular olmaya başlamışlardır. Bu durum, üzerlerindeki devlet denetim ve gözetiminin doğal olarak artmasına ve işledikleri fiiller çerçevesinde çeşitli cezalara çarptırılmalarına neden olmuştur. Muallimlerin aldığı cezalar hapsedilme, kalebent¹³ olma, tebdî yani sürgün edilme ve meslekten çıkarma şeklinde sıralanmaktadır.

Ermeni isyanlarından önce veya sonra Ermenilerin evlerinde yapılan aramalarda silah, zararlı yayın (gazete, kitap, harita vs.) ve mektup türünden malzemelere sıkça rastlamak mümkündür. Osmanlı belgelerinde genellikle “*evrâk-ı muzırâ*” olarak geçen ve Ermeni milliyetçiliğinin önemli propaganda unsuru olan bu yayınların, özellikle hareketin lider kadrosu veya eğitimci kimselerin evlerinde bulunması, ihtilal fikirlerinin halka indirgenmesi ve halk üzerinde daha etkili ve yaygın bir biçimde kullanılıyor olması açısından önemlidir.¹⁴ Zaten Osmanlı Devleti ile Ermeni muallimleri arasında yaşanan gerginlik ve suçlamaların kayda değer bir kısmı, söz konusu *evrâk-ı muzırâ* meselesinden kaynaklanıyordu. Muallimlerin, ya bizzat kaleme aldıkları ya da yasa dışı yollardan temin ettikleri, çocuklarda millî duygular uyandıracak,

13 Herhangi bir suçtan dolayı bir kalenin hisarından dışarı çıkmamak üzere içinde oturmaya mahkûm edilme şeklinde uygulanan bir ceza yöntemidir (Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2010), 305.

14 Ahmet Halaçoğlu, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasındaki Etkileri,” *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler* 1 (Kayseri: 2009), 135.

Türklere karşı birlik ve beraberlik hislerini canlandıracak ve iki taraf arasında kutuplaşmaya yol açacak türden yasaklı yayınları mekteplerde okutması, oldukça sık rastlanan bir asayiş sorunuuydu. Ermeni muallimlerin evlerinde ve mekteplerinde yapılan aramalarda, yasaklı neşriyata çoğu kez rastlanıyordu. Rumelihisarı Ermeni mektebi muallimlerinden Aharun Özbekyan'ın evinde yapılan arama neticesinde, Ermeni cemaatini isyana teşvik edici mahiyette içeriğe sahip zararlı evrak ele geçirilmişti. Yine yapılan incelemede Samatya mektebi muallimi Leon Şişmanyen ve Bebek Ermeni kilisesi muallimi Serkis adlı şahısların Aharun Özbekyan'ın suç ortakları olduğu, bunların evinde de bir takım zararlı neşriyatın (geçmişteki Ermeni hükümdarlarını, kahramanlarını ve Ermenistan'ı gösterir resimler, öğrencilere hitaben yazılmış nutuk ve bir mektup) zuhur ettiği anlaşılmıştı.¹⁵ Meclis-i Vükela tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 1890 tarihli bir yazıya göre, siyasi maksada dayanan ve üzerinde "Ermenistan", "Ermeni Krallığı" gibi tabirlerin yer aldığı bu türden kitap ve haritaların neşri ve ithali yasaktı.¹⁶ Dolayısıyla sözü edilen muallimlerin evlerinde bulunan yayınlar, yasaklı yayınlar içerisine girmektedir. Siverek Ermeni mektebi muallimi Şahniyan Kivork'un da mektep ve evinde zararlı evrak bulunduğu haber alınmış, yapılan arama sonucunda bu evrakın padişah aleyhinde kaleme alınan yazılardan ibaret olduğu anlaşılacak söz konusu muallim tevkif edilmiştir.¹⁷

Ermeni mekteplerinde zararlı yayınların okutulması konusu, Osmanlı idaresi ile Ermeni muallimleri en sık karşı karşıya getiren sorundu. Sorunun önüne geçmek isteyen idare, bu türden fiillere karışan muallimleri, kalebentlikle cezalandırabiliyordu. Örneğin Çemişkezek Ermeni mektebi muallimi Atamyan Bedros, elinde bulundurduğu *evrâk-ı fesâdiyye* nedeniyle 10 sene müddetle kalebent edilmiştir. Sivas'ın Örtülü Pınar Mahallesi sakinlerinden ve mektep muallimlerinden Kapikyan Karabet, *harekât-ı fesâdiyyeye* teşebbüsünden dolayı 3 sene kalebentliğe mahkûm edilmişken, sonradan Avrupa'da neşredilmek üzere *evrâk-ı fesâdiyye* hazırladığı anlaşılacak cezası 8 seneye çıkarılmıştır. Adana'da Abkaryan mektebi muallimi Tosyan Yervant, mektep çocuklarına *evrak-ı fesadiyye* okutturmak suçundan 5 sene müddetle kalebent edilmiştir. İnegöl kazasının Yenice nahiyesinden muallim Avakim ve Ohannes efendilerin, Ermeni mektebi talebesine *efkâr-ı fasideyi havi manzumeler* okutma ve öğretme fiilinden dolayı müebbeden kalebent olmalarına karar verilmiştir.¹⁸ Bunlardan Avakim (belgede geçtiği şekliyle

15 BOA, Y. PRK. UM., 19/53 (29 Teşrin-i evvel 1306 (M. 10 Kasım 1890) tarihli tahrirat).

16 Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi," 88.

17 BOA, Y. PRK. UM., 24/119 (Diyarbakır vilayetinden Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen 21 Haziran 1309 (3 Temmuz 1893) tarihli tahrirat).

18 Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi* 1, haz. N. Aktaş-M. Oğuz-M. Küçük (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1998), 38, 40, 42-44.

Yuvakim) adlı şahsın, tutuklu olduğu halde, Yenice nahiyesi papazı Maroki'ye içeriği "zihinleri kurcalayan" türden zararlı mektuplar gönderdiği tespit edilmiştir. Ancak Yuvakim'in zaten mahkûm ve mevkuf olması dolayısıyla hakkında başka bir cezai işlem yapmaya gerek olmadığı bildirilmiştir.¹⁹

Ermeni muallimlerin evlerinde sakladıkları ya da okullarda gizlice okuttukları zararlı propaganda yayınlarından önemli bir kısmını, arşiv belgelerindeki ifadesiyle "muzırr şarkılar"ın bulunduğu risaleler oluşturmaktaydı. Bu risaleler de *evrâk-ı muzırra* veya *evrâk-ı fesâdiyye* grubuna dâhildi. Küçük yaştaki çocuklara neşeli ve ritmik melodilerin ezberlettirilmesinin daha kolay olduğu göz önünde bulundurulursa, Ermeni muallimlerin talebelerini Türk düşmanı olarak yetiştirmede bu yöntemi oldukça istismar ettikleri anlaşılabilir. Tamamıyla Ermeni milliyetçilik fikirlerini içeren bu risaleler, Ermeni gençliğini kin ve intikam duygularıyla dolduran, bir an önce silaha sarılıp devlete isyan ettirmeyi hedefleyen şarkılardan oluşmaktaydı. Eğitim görüntüsü altında talebelere öğretilen söz konusu şarkılarda geçen; "...işte saat, ayaklarımızdaki zincirleri sıyralım karındaşlar. Söküp atalım onun çivilerini. Biz serbestiz esir değiliz. Bir dakika bile beklemeyi afv etmemeli...", "...koşalım onların kanlarını dökelim ya ölelim ya da öldürelim.", "Evlatlar uyanın bu vatan bizimdir. Bu Türk denilen vahşi bir canavardır. Bunların zulüm ve taaddisi çekilmez. Sanki bizim canımız Türklerin kılıcının ucunda mı?" şeklindeki ifadeler, Ermeni talebelerin kendilerini mağdur ve mazlum hissetmelerini hedeflemekteydi.²⁰ Bu türden şarkıların mekteplerde öğretilmesi veya bunlara dair kitapların derslerde okutulması, muallimlerin ceza almalarında etkili bir gerekçeydi. Örnek olmak üzere, Divriği kasabasında muallimlik yapan Ermeni Toros, mektepte öğretmek maksadıyla *fesâd-âmîz* şarkılar yazıp bunları saklamak suçundan yargılanmıştır. Sivas vilayeti İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi'nden çıkan karara göre 5 sene müddetle kalebendliğe mahkûm olmuştur.²¹ Tokat sancağına tabi Erbağ kazasındaki Mesrubyan Ermeni mektebinde millî tarih ve şarkı risaleleri okutmak suçundan 14 kişi tevkif edilerek Sivas hapisanesine gönderilmiştir. Bu grubun içerisinde muallimler de yer almaktadır ve cezalarının sonunda bir daha muallimlik yapmamak üzere civardaki diğer kazalara nakilleri uygun bulunarak meslekten ihraç edilmişlerdir.²² İnegöl kazasındaki bir Ermeni mektebinde kullanılan şarkı kitaplarının bozguncu düşünceler içermesinden dolayı, bunları okutan müdür ve muallimlerin "ibret olacak şekilde

19 BOA, *DH. MKT.*, 1908/97 (Dahiliye Nezareti'nden Hüdavendigâr vilayetine gönderilen 18 Kanun-ı evvel 307 (30 Aralık 1891) tarihli tahrirat).

20 Ersin Müezzinoğlu, "Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü", *Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler 2* (Kayseri: 2009), 100-101.

21 Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, 40.

22 BOA, *A. MKT. MHM.*, 748/18 (15 Cemaziyelevvel 1307 (7 Ocak 1890) tarihli tahrirat).

cezalandırılması” hususunda, 6 Mayıs 1890 tarihinde Bursa vilayetine talimat verilmiştir.²³

Propaganda amacıyla hazırlanmış zararlı neşriyatın Ermeni mekteplerinde okutulmasının gittikçe yaygınlaşması, bu mekteplerde müzik dersinin tamamen yasaklanması fikrini doğurmuştur. Bu bağlamda Hakkâri vilayetinin Maarif Nezareti’nden isteği oldukça dikkat çekicidir. H. 12 Ramazan 1304 (M. 4 Haziran 1887) tarihinde söz konusu vilayetten Maarif Nezareti’ne gönderilen tahriratta; Başkale kazasındaki Ermeni mektebinin muallimi Debbağyan Ebkar Efendi’nin evinde yapılan aramada bir takım “*evrâk-ı muzır*” ele geçirildiği ve bunlar arasında mekteplerde okutturulmak üzere kaleme alınmış çok sayıda şarkının bulunduğu bildirilmiştir. Bunun üzerine Hakkâri vilayeti, bir tedbir olmak üzere, bundan sonra bütün Ermeni mekteplerinde “*şarkı ta’lim ve taallümünün*” (şarkı öğretim ve öğreniminin) kesinlikle yasaklanmasını Maarif Nezareti’nden talep etmiştir.²⁴

Osmanlı yönetimi Ermeni mekteplerinde okutulan müzik dersini değil ama onun yerine başka bir takım dersleri müfredattan kaldırmayı uygun bulmuştur. Nitekim mekteplerde genel ahlaka ve siyasete aykırı derslerin okutulmasının önüne geçmek maksadıyla, Ermeni mekteplerinde okutulan ve talebelere ayrılıkçı fikirlerin anlatıldığı “Ermeni Kilisesi ve Tarihi” dersi yasaklanmış, bunun yerine “Osmanlı Tarihi” dersinin okutulmasına karar verilmiştir. Osmanlı yönetiminin bu kararı, Ermeni Patrikliği’nin sert tepkisine neden olmuştur.²⁵ Fakat Ermeni muallimler söz konusu dersleri şifahen vermeye devam etmişlerdir. İngiliz gezgin Lynch’in 1890 yılı civarında Van’daki Ermeni okullarını ziyareti esnasında gözlemlediğine göre, bu tarihlerde okullarda henüz Ermeni tarihi, edebiyatı ve dinine dair kitaplar serbestçe okutulabilmekteydi. Aynı şahsın dört yıl sonra aktardığı bilgiler ise, 1894 yılında Erzurum’daki Sansaryan Mektebi’nde Ermeni kilisesi tarihi dersinin ancak şifahi olarak işlenebildiği yönündedir. Zira bu dönemde Osmanlı idaresi, Ermeni cemaati tarihi ve Ermeni kilisesi tarihine dair ders kitaplarını yasaklamıştır.²⁶

Aslında 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nin 129. maddesinde cemaatler, Osmanlı tebaası şahıslar veya yabancılar tarafından açılacak özel

23 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Doğan Kitap, 2014), 120.

24 BOA, *DH. MKT.*, 1424/32.

25 Mustafa Murat Öntüğ, “Osmanlı Devleti’nin Ermeni Mektepleri Üzerindeki Denetimi,” *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler 3* (Kayseri: 2007), 322.

26 Somel, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi,” 87; Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 120.

okullarda, adaba ve politikaya aykırı ders okutturulmaması için ders cetveli ve kitapların Maarif Nezareti veya mahallî maarif idaresinden tasdik edilmesi şart koşulmuştu.²⁷ Buna rağmen bu okullarda Osmanlı Devleti açısından siyasi ve dinî yönlerden sakıncalı bulunan ders kitaplarının okutulduğu bir gerçektir. Osmanlı yönetimi her ne kadar bunları okutan eğitimcileri cezalandırırsa da asıl sorun devlet okulları dışında kalan eğitim kurumlarının yaşadığı ders kitabı yetersizliğinden kaynaklanmaktaydı. Devlet dâhilinde, özel okullarda verilen eğitim seviyesine uygun eser üretim ve basımının yokluğu, bu türden kurumları dışa bağımlı hâle getiriyordu. Dışarıdan gelen ders materyalinin zamanında ve dil bilen, ehil kimselerce denetlenememesi, içeriği zararlı yayınların Anadolu'nun dört bir köşesine dağılmasını kolaylaştırıyordu.²⁸ Yurt dışından temin edilen ve Ermeni mekteplerinde yaygın olarak kullanılan tercüme ve telif eserler de, Batı dünyasının düşünce ve fikirlerini Ermeni talebelerine benimsetip, onları isyan ve ihtilal eylemlerine hazırlıyordu.²⁹ Zira Ermeni muallimler, ülkeye girmesi yasak olan gazete ve risale gibi eserleri mekteplerinde okutmakta bir sakınca görmüyorlardı.³⁰

Mesele sadece okutulması zararlı kitap ve risalelerin ithali değildi, gümrüklerden geçmesi muhtemel bu türden yayınların daha sınırdayken denetlenip kontrol önlemlerinin alınması gerekiyordu. Söz konusu kontrolü sağlamak adına Osmanlı Devleti, 1895'ten itibaren gümrüklere gelecek her türlü yabancı dildeki kitabın denetiminin titizlikle yapılacağını duyurmuştur. Birçok devlet, çıkarlarına ters düşen bu uygulamaya karşı çıkmıştır. Osmanlı Devleti itirazlara rağmen uygulamayı kararlılıkla sürdürmüş, ancak tercüme işini yapabilecek nitelikli eleman yokluğu, yabancı dilde yazılmış kitapların gümrüklerde bekleme süresini fazlasıyla arttırmıştır.³¹ Benzer şekilde postanelere ulaşan zararlı dokümanların da yabancı dil bilen memurlarca denetlenmesi gerekiyordu. Ermenice yazılmış dokümanların tercümesinde bu dile vâkıf devlet memurlarından istifade edilmesi yoluna gidildiğini görüyoruz. Varna'da neşredilmekte olan Ermenice bir gazetenin önce İstanbul'a, oradan da Sivas'a kadar gönderilmesi üzerine, Sivas vilayetince Ermenice bilen birkaç memurun buraya tayini talep edilmiştir. Talep edilen muhabere ve polis memurlarında Müslüman olma şartı arandığı da belirtilmiştir.³² Sivas'a istenen memurlar gönderilmiş mi bilemiyoruz ama

27 Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları* (İstanbul: Gökkuşbu Yayinevi, 2005), 26.

28 Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, 69-70.

29 Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1991), 124.

30 Mustafa Murat Öntü, "Ermeni Mektepleri ve Ulusal Kimlik Oluşumu," *Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler 3* (Kayseri: 2009), 278, 281.

31 Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi," 88; Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, 22-24.

32 BOA, ZB., 46/114 (Sadaret'ten Zaptiye Nezareti'ne gönderilen 23 Zilhicce 1325 (27 Ocak 1908) tarihli tahrirat); BOA, ZB., 23/116 (Dahiliye Nezareti'nden Zaptiye Nezareti'ne gönderilen 7 Muharrem 1326 (10 Şubat 1908) tarihli tahrirat).

Muş'ta yaşanan bir hadiseden, burada da tercüme işiyle meşgul olacak nitelikli eleman yokluğu yaşandığını anlıyoruz. Galata Ermeni mektebinden Muş Ermeni mektebi muallimine gönderilen ve yetkililerce el koyulan bir mektupta, daha önce gönderilen kitapların yakılması, sonradan gönderilenlerin ise korunması talimatı yer almaktadır. Bitlis vilayetinden gönderilen telgrafta, burada mütercim ve müfettiş olmaması dolayısıyla, sözü edilen kitaplardan hangilerinin zararlı olduğunun ayırt edilemediği, dolayısıyla kitaplara dair gerekli incelemenin yapılamadığı bildirilmiştir.³³

Ermeni mekteplerinde okutulan zararlı yayınların Osmanlı sınırlarının dışından içeriye ithali veya sınırlar içinde bir yerden başka bir yere nakli konusunda, devlet görevlilerinin teyakuzda olduğu anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili elde edilecek her ipucu veya şüpheli her eylem ve şahıs, görevlilerce araştırmaya tabi tutulmuştur. Bu hususta yerel idareci ve devlet görevlilerinin sıkı sıkıya uyarıldığını gösteren arşiv belgeleri mevcuttur. 1893 tarihli bir belgeye göre, 3-4 ay önce Seferihisar'dan kaybolduğu anlaşılan Ermeni mektebi Fransızca muallimi Agob Kalpakçıyan'ın şimendifer yolcuları ve Ermeni muallimleri aracılığıyla o civarlara zararlı yayınlar getirttiğinin haber alınması, buna bir örnektir. Zeytun ahalisinden ve Ermeni isyancılarının önde gelen reislerinden biri olan bu şahıs, geçmişte gönüllü sıfatıyla bulunduğu Rusya, Bulgaristan, İskenderiye ve Sudan taraflarında bazı kötü hadiselerle karşılaşmıştır. Ayrıca, gerekli izinleri almaksızın, Seferihisar'da yapımına başlanan dört bin kişi kapasiteli bir kilisenin inşası için bağış toplama girişiminde bulunmuştur. Gerçek kimliğini saklamak için çeşitli takma isimler de kullanan Kalpakçıyan'ın ithal ettiği zararlı neşriyatın önüne geçilmesi, Osmanlı idaresince gerçekten önem taşımaktadır. Bu hususta Zaptiye Nazırı'nın önerisi, son derece uyanık davranılarak hâl ve hareketinden şüphe duyulan yolcuların eşyalarının dikkatlice aranması konusunda, Ankara şimendifer güzergâhı ve etrafındaki yetkililere kesin emir gönderilmesidir. Konuyu dikkate alan Sadaret, Maarif Nezareti, Ankara ve Hüdavendigar vilayetleri ile İzmit mutasarrıflığına, şimendifer vasıtasıyla zararlı kitap ve evrakın ithaline meydan verilmemesi hususunda bir emir göndermiştir.³⁴ Maarif Nezareti de konuyla ilgili gördüğü maarif müdürlüklerine aynı yolda bir uyarı yazısı göndermiştir.³⁵

33 BOA, *DH. MKT.*, 1809/123 (Dahiliye Nezareti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 7 Receb 1308 (16 Şubat 1891) tarihli tahrirat); BOA, *DH. MKT.*, 1823/109 (Dahiliye Nezareti'nden Bitlis vilayetine gönderilen 21 Şaban 1308 (1 Nisan 1891) tarihli tahrirat).

34 BOA, *BEO*, 151/11265 (Zaptiye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 24 Kanun-ı sani 308 (5 Şubat 1893) tarihli ve Sadaret'ten Maarif Nezareti ve Ankara ve Hüdavendigar vilayetleri ile İzmid mutasarrıflığına gönderilen 26 Kanun-ı sani 308 (7 Şubat 1893) tarihli tahriratlar).

35 BOA, *MF. MKT.*, 163/60 (Maarif Nezareti'nden Ankara, Adana, Halep ve Konya vilayetleri maarif müdürlüklerine gönderilen 22 Şaban 310 (11 Mart 1893) tarihli tahrirat).

Ermeni muallimlerinin faaliyet sahası ile ilgili olarak Osmanlı arşiv belgeleri arasında pek çok örnek bulabilmek mümkündür. Söz konusu örnekler özellikle muallimlerin çalışma alanını mektepler ve talebeler ile sınırlandırmadığı, Ermeni meselesi hakkında propaganda yaparak kamuoyu oluşturmak ve Ermeni ahaliyi isyana sevk edecek fiil ve hareketlerde bulunmak noktasında yoğunlaştırdığını da göstermektedir. Dolayısıyla Ermeni muallimlerin menfi faaliyetlerini zaman zaman mektep dışında icra ettikleri de oluyordu. Sivas'ta Ermeni mektebi muallimlerinden Manok Efendi, hükümetin izni olmaksızın her gece vaaz vermek maksadıyla Ermeni cemaatini bir evde toplamaktadır. Görülen sakınca üzerine söz konusu ev kapatılmış ve muallimin nutuk evrakı da Adliye ve Mezâhip Nezareti'ne gönderilmiştir.³⁶ Sivas vilayetine bağlı Divriği kazasının bir köyünde ve henüz altı ay önce açılmış bir mektepte muallimlik yapmakta olan Şevâriş'in, bölge ahalisinin "*mezhebini tebdil ve zihinlerini tehviş*" ettiği anlaşılmış olup yapılan tahkikat üzerine söz konusu şahsın daha önceki görevlerinde de aynı davranışlarda bulunduğu tespit edilmiştir. Bu olayın ardından Sivas vilayeti dâhilinde bulundurulması sakıncalı görülen muallimin memleketine gönderilmesi ve hareketlerinin takip edilerek gözaltında tutulması kararlaştırılmıştır.³⁷

Bitlis ve Muş taraflarındaki bazı mekteplerde muallimlik yapmakta iken Ermeni ahaliyi isyana kışkırtıcı eylemlerde bulunduğu gerekçesiyle önce İstanbul'a gönderilen Markos Natanyan, daha sonra buradan Kudüs'e sürülmüştür.³⁸ Yine mektep muallimlerinden Kostantin Espandaryan adlı bir muallim, Ermenilerin İstanbul'da başlattıkları hadisede, toplanan kalabalığı sürekli olarak hükümet aleyhine kışkırttığı gerekçesiyle ailesiyle birlikte Odesa'ya gönderilmiştir. Sürgündeki Espandaryan'ın mümkün mertebeye hâl ve hareketlerinin gözlenmesi, geriye dönmeye kalkıştıklarında o ve ailesinin pasaportlarının vize edilmemesi ve geri döneceği anlaşıldığında gerekli malumatın verilmesi hususunda Hariciye Nezareti uyarılmıştır.³⁹

Ermeni komiteleri ve muallimleri arasında daima organik bir bağ bulunduğu, bilinen bir gerçektir. Komiteler, muallimleri kendi ihtilal ve isyan fikirleri etrafında örgütlediği gibi, muallimler de komitelerin fiilî birer üyesi veya maddi destekçisi gibi hareket etmekten geri durmamışlardır. General

36 BOA, *DH. MKT.*, 1403/91 (Adliye ve Mezâhip Nezareti'ne gönderilen 13 Cemaziyelahir 1304 (9 Mart 1887) tarihli tahrirat).

37 BOA, *DH. MKT.*, 1831/52 (25 Ramazan 1308 / 4 Mayıs 1891); BOA, *DH. MKT.*, 1881/88 (18 Rebiülevvel 1309 / 22 Ekim 1891).

38 BOA, *DH. MKT.*, 1659/51 (Dahiliye Nezareti'nden Zaptiye Nezareti'ne gönderilen 23 Muharrem 307 (19 Eylül 1889) tarihli tahrirat).

39 BOA, *ZB*, 338/121 (Zaptiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 12 Cemaziyellevvel 1324 (4 Temmuz 1906) tarihli tahrirat).

Mayewski tarafından da idrak edilen bu gerçek, onun anılarını yazdığı kitabında “...İhtilâlcî komite üç örgüte ayrılmıştır: Daşnak, Hınçak ve Ermenistan. Bunlar köylüleri tahrik etmek için her tarafa yayılmışlardır. Öğretmenlerle işe başlanmış ve onlar aracılığıyla da gençlere, Müslümanlara karşı düşmanlık ve nefret duyguları aşılanmıştır. Böylece 3-4 yıllık kısa bir süre içinde birçok şuursuz genç kendilerini ölüme adanmışlardır.” şeklinde ifadesini bulmuştur.⁴⁰ Ermeni ihtilal komitelerine mensup ya da onlar için çalışan muallimlerle ilgili bir hayli örnek mevcuttur. Bunlardan biri olan Yenikapı Ermeni mektebi muallimi Gazar Gazarosyan, Taşnaksutyun Komitesi'nin ileri gelenlerindedir.⁴¹ Amasya'da Ermeni merkez mektebi muallimi ve aynı zamanda Ermeni komitesi üyesi olan Parsnak Misak, üzerinde bulundurduğu zararlı evraklar dolayısıyla tutuklanmıştır.⁴² Van'da Ermeni merkez mektebi muallimlerinden ve aynı zamanda Ramgavar Komitesi mensuplarından Hayfak, Taşnak Komitesi fedailerinden Vartan oğlu Oseb'i katletmiştir. Vuku bulan siyasi cinayetten sonra yaralı olarak olay mahallinden kaçan Hayfak, biraderiyle birlikte firar etmiştir.⁴³ Ermeni ihtilal komitelerine üye olan muallimler olduğu gibi bu komitelere para ve silah toplanması için aracılık edenler de mevcuttu. Örneğin; İzmit'te Ortaköy Ermeni mektebi muallimi tarafından gizlice toplanmakta olan paranın, Ermeni komitesine gideceği, zaptiye kuvvetlerince haber alınmıştır.⁴⁴

Ermeni komitelerine hizmet etmenin cezası idama kadar varabiliyordu. Muş'ta muallimlik yapan Stepan ve Muzyan adlarında iki Ermeni, Ermeni cemaatini isyana tahrik etmek, cemaat arasından ihtilale hizmet etmek maksadıyla ihtilal örgütlerine asker yazmak ve askere silah almak üzere para toplamak suçlarından idama mahkûm edilmişlerdi. Bunun dışında cemiyet-i fesadiyye erbabından olduğu anlaşılan Sivas ahalisinden mektep muallimi Karabet ve Trabzon Ermeni mektep muallimi Agop'un, haklarında cereyan eden muhakemeleri neticesinde Karabet'in 3 sene müddetle kalebendliğe, Agop'un ise 1 sene müddetle hapse mahkûm edildiğini görüyoruz.⁴⁵

Anlaşıldığı üzere, birer örgüt elemanı gibi hareket eden Ermeni muallimleri, standart eğitim faaliyetlerinin dışında kanunsuz ve yasa dışı bir takım işlerle

40 General Mayewski, *Ermeniler'in Yaptıkları Katliamlar*, çev. Azmi Süslü (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986), 22, 24.

41 BOA, *DH. ŞFR.*, 63/27 (Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Konya vilayetine çekilen 4 Nisan 1332 (17 Nisan 1916) tarihli telgraf).

42 BOA, *Y. PRK. UM.*, 25/66 (Sivas vilayetinden Baş Kitabet Dairesi'ne çekilen 11 Teşrinisani 1308 (23 Kasım 1892) tarihli telgraf).

43 BOA, *DH. EUM. EMN.*, 109/24 (Van vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 5/6 Mart 1329 (18/19 Mart 1913) tarihli telgraf).

44 BOA, *ZB.*, 617/121 (İzmit mutasarrıflığına gönderilen 19 Nisan 1324 (2 Mayıs 1908) tarihli şifre).

45 Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, 25, 37.

de meşgul olmuşlardır. Yukarıda verilen örneklerin dışında Ermeni muallimlerini hükümet aleyhinde muhbirlik yaparken,⁴⁶ bazı mahallere uygunsuz yaftalar yapıştırmış ve propaganda maksadıyla ruhsatsız gazete basarken,⁴⁷ bir başka propaganda unsuru olarak devlet aleyhine zararlı tiyatro oyunları tertip ederken,⁴⁸ askerlik zamanı gelen Ermeni gençlerini firara teşvik ederken ve hatta gençleri bu zorunluluktan kurtaracağı vaadiyle rüşvet alırken⁴⁹ de görebilmek mümkündür. İlginç bir şekilde, bu muallimlerle Osmanlı Devleti'nin bazen pazarlık veya iş birliği içerisinde olduğunu görebiliyoruz. Yukarıda bahsedilen *fesâd-âmiz tiyatro oyunlarının* tertipleycisi olan Ruscuk Ermeni mektebi muallimi Nigohos Dadaveryan'ın, bir süreden beri bulunduğu memleketi İzmit'ten tekrar Ruscuk'a döneceği haber alınmıştır. Fakat Ruscuk'dan Hariciye Nezareti'ne gönderilen tahriratta, eğer sözü edilen bu kişi geri dönecekse, bundan böyle devletine sadık bir şekilde hareket edeceğine dair kendisine bir kefil bulması istenmektedir.⁵⁰ Nigohos Dadaveryan'ın Ruscuk'a geri döndüğünde eski eylemlerine devam etmeyeceğinden emin olmak isteyen yönetim, kendisinden bu hususta kefillik ve devlete sadık bir birey olacağına dair söz istemektedir. Dadaveryan'ın tertip ettiği oyunlar nedeniyle bir ceza aldığı bilgisine belgede rastlamıyoruz. Ceza almadığı gibi sadakatine dair göstereceği kefilin yeterli sayılması, kendisine duyulacak güven noktasında Osmanlı idaresinin ne kadar hazır olduğunu gösteren ilginç bir örnektir. Askerliği gelen şahısları firara teşvik eden Artin Ciyliyan ise aslında hükümet lehine muhbirlik görevi icra etmektedir. Filibe'den İstanbul'a gelen Ciyliyan, burada bazı mühim meseleleri ihbar etmek suretiyle hükümete hizmette bulunmuş ve bu ihbarlardan kısmen istifade edilmiştir. Dolayısıyla tevkif edilmesi anlaşılabilir.⁵¹

Osmanlı idaresindeki cemaat okullarının muallimleri genel olarak iyi yetişmiş ve üstlendikleri görevlerini başarılı bir şekilde yerine getirmişlerdir. Başarılarındaki önemli etkenlerden biri yaptıkları işte şuur, gönüllü, kararlı

46 BOA, *DH. ŞFR.*, 43/101 (Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Erzurum vilayetine çekilen 13 Temmuz 1330 (26 Temmuz 1914) tarihli, Bayezid İdadisi'nde görevli muallim Misak'ın, Tiflis'te Ermenice yayın yapan Mişak Gazetesi'ne muhbirlik yaptığına dair telgraf).

47 BOA, *DH.MKT.*, 1416/54 (Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderilen 4 Şaban 1304 (28 Nisan 1887) tarihli, Tokat Ermeni mektebi muallimlerinden Pasbanyan'ın bazı mahallere yafta yapıştırmasına ve ruhsatsız gazete neşrine dair tahrirat).

48 BOA, *DH. MKT.*, 1729/95 (Zaptiye Nezareti'nden İzmid mutasarrıflığına gönderilen 17 Şevval 107 (6 Haziran 1890) tarihli, Ruscuk Ermeni mektebi muallimi Nigohos Dadaveryan hakkındaki tahrirat).

49 BOA, *DH. EUM. 2. Şube*, 4/80 (Adapazarı Ermeni mektebi muallimlerinden Artin Ciyliyan hakkında Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti ile Bolu mutasarrıflığı arasında gerçekleşen 1 Şubat 1330 (14 Şubat 1915) ve 10 Şubat 1330 (23 Şubat 1915) tarihli tahriratlar).

50 BOA, *DH. MKT.*, 1729/95 (Zaptiye Nezareti'nden İzmid mutasarrıflığına gönderilen 17 Şevval 107 (6 Haziran 1890) tarihli tahrirat).

51 BOA, *DH. EUM. 2. Şube*, 4/80 (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Bolu mutasarrıflığına gönderilen 1 Şubat 330 (14 Şubat 1915) tarihli tahrirat).

ve aynı zamanda fedakâr olmalarıdır. Benzer şekilde Ermeni muallimler de, Batılı devletlerin desteğiyle bağımsızlıklarını elde edebilmek için Anadolu'nun hemen her köşesinde, buldukları ilk fırsatta karışıklık çıkarmak için her türlü yolu denemişlerdir. İlkokul öğrenimini bitiren her Ermeni gencinin, Ermeni topluluğunun izlediği politikadan haberdar oluşu ve Türk düşmanı olarak yetişmesi, büyük oranda onların gayretleri sonucu gerçekleşmiştir.⁵² Her ne kadar Osmanlı idaresi muallimleri ayrılıkçı eylemlerinden vazgeçirebilme adına cezai yaptırımlar uygulasa da, onları Ermeni olaylarından soyutlayabildiğini söyleyemeyiz. Yerli Ermenilerin yanı sıra özellikle Rusya tebaası muallimler, Ermeni olaylarının odağında yer almışlardır. 1893 tarihli bir belgede “*Zâten Ermeni mefşedeti en ziyâde bu gibi ecnebi ve hâl ve şânı mechûl bir takım muallimler tarafından Ermeni etfâline taçlîm edilmekte olduğu mütehakkık ...*” olduğunu ifade eden dönemin Zaptiye Nazırı, bu meselenin çözümünde aşırıya kaçan bir tavsiyede bulunmaktan kendini alamamıştır: “*... bi'l-umûm Ermeni mektebinde bu gibi tebaa-yı ecnebiyyeden ve fikr-i mefşedet erbâbından ne kadar muallim ve müstahdemîn var ise cümlesinin hizmetlerinden ihrâcıyla yerlerine hüsn-i hâl ve sadâkat erbâbının intihâb ve taçyînleri ...*”⁵³ Bu istek, Zaptiye Nazırı'nın yabancı muallimlere duyduğu şüphe ve kuşkunun ne kadar büyük boyutlu olduğunu da göstermektedir.

Siyasi Baskı Sonucu Affedilenler veya Himaye Görenler

Dönemin bazı büyük devletlerinin arabuluculuğu ve dışarıdan yönlendirmeler neticesinde, mahkemede yapılan yargılama sonucu suçları sabit görülen Ermeni muallimlerinin cezalarının affedildiği de oluyordu. Merzifon Koleji muallimlerinden Karabet Tumayan ve Ohannes Kayayan'ın işledikleri suçtan dolayı, çarptırıldıkları idam cezasından kurtulmaları bunun en bariz örneğidir. 1893 yılı başında Merzifon Koleji duvarına Ermeni ihtilal bildirimleri asılması hadisesinden sonra, kolejin bazı muallim ve talebeleri Hınçak Komitesi'ne üye oldukları gerekçesiyle tutuklanmıştı. Tutuklanan muallimler arasında Karabet Tumayan⁵⁴ ve Ohannes Kayayan adlı iki şahıs bulunmaktaydı. Bunlar, yıllardır Merzifon Koleji'nin matbaasında Hınçak Komitesi'nin bildirimlerini

52 Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)*, 105.

53 BOA, *BEO*, 313/23415 (Zaptiye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 28 Teşrin-i evvel 309 (10 Kasım 1893) tarihli tahrirat).

54 Hindistan eski genel valisi Richard Temple'nin, Tumayan'ın şefaati için Sir Albert'e gönderdiği mektuba göre; Tumayan gerçekte bir Ermeni papazdır ve Londra'daki karısı da yardımsever bir kişidir. Sadece din ve hayır işleriyle uğraşan Tumayan'ın suçlu olması mümkün değildir. Muhtemelen aynı isimdeki başka bir adamla karıştırılmış ve yanlışlıkla tutuklanmıştır. Zavallı papazın kurtarılması da bir dostluk görevidir (BOA, *Y. PRK. TNF*, 3/56 (6 Mayıs 1309 (18 Mayıs 1893) tarihli tahrirat).

basmışlar, kolejini bütün gençlerini komite için çalışmak üzere hazırlamışlardır. Kendilerinin tutuklanması Merzifon'da bir Ermeni isyanı çıkmasına sebebiyet verdiği gibi mahkemelerinin ardından idam cezasına mahkûm olmuşlardır. Ancak İngiliz Gladstone Hükümeti'nin baskı ve tehditleri sonucu, dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid sanıkları affetmek zorunda kalmıştır.⁵⁵ Aynı padişah, bu vesileyle 1893 yılının Nisan ayı başında genel bir af ilan etmiş, af kapsamında cinayet ve adi suçlardan tutuklu bulunanlar dışındaki Ermeni mahkûmlar serbest bırakılmıştır.⁵⁶ 1896 yılında Mardin'de yaşanan olayda ise İngiltere Sefareti, çıkan Ermeni hadiselerinden dolayı tutuklanan Protestan kilisesi rahibinin, olaylarla herhangi bir ilgisinin olmadığını ve tahkikat yapılmaksızın muhakeme edilen rahibin aldığı 5 senelik kalebendlik cezasının affını talep etmiştir. Yapılan incelemeler neticesinde durum anlaşılmış ve mahkûm olan kişinin Mardin Protestan rahibi olmayıp Protestan mektebi muallimi Mardinli Honoş olduğu, bu şahsın da "Ermenistan'ın teşkil ettiğine" dair kaleme aldığı bir yazıyı Nusaybin'de neşrederek burada meydana gelen olayların başlamasına sebep olduğu gerekçesiyle (bu hadisede suç ortağı olan iki arkadaşıyla beraber) kalebendliğe mahkûm olmuştur.⁵⁷ Yukarıdaki örnekler, sadece Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren dahili bir hadiseye, Avrupalı devletlerin nasıl müdahale ettiğinin ve bu devletlerce Ermeni ahalinin haksız olmalarına rağmen nasıl himaye edildiğinin en açık göstergesidir.

Tevkif edilen Ermeni mahkûmlara sahip çıkan bir diğer Avrupalı devletse İspanya'dır. 1915 yılında çıkan Ermeni olaylarında ihtilal tertiplerine bizzat iştirak eden ve aralarında tarih mualliminin de bulunduğu bir grup Ermeni (Malougian Agnoui, Daniel Varoujian, Adom Yarijanian ve Kajak), bir yıl sonra idam cezasına çarptırılmıştır. İspanya sefirinin bildirdiğine göre, İspanya kralı bu Ermeniler hakkında verilen idam cezasının affedilmesini talep etmektedir. Fakat söz konusu Ermeniler Diyarbakır'a sevk olundukları esnada, muhafızlarından kurtulmayı başararak, onları himaye etmekte olan bir başka devlete yani Rusya'ya firar etmişlerdir. Dolayısıyla haklarında herhangi bir işlem yapılamamıştır.⁵⁸ Eğer bu Ermeni grubu firar etmemiş olsaydı belki de İspanya kralının şefaatine mazhar olarak serbest bırakılacak ve çarptırıldıkları cezadan kurtulacaklardı.

55 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), 466-467; Kemalettin Kuzucu, "Sivas'ta Ermeni Hareketleri ve Yerel Yönetimin Uygulamaları (1880-1900)," *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri 1*, (Ankara: 2003), 524.

56 II. Abdülhamid'in 1891 yılı başlarında, tutuklu Ermeniler için genel bir af ilan ettiğini de biliyoruz. Bkz. Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1988), 189-191.

57 BOA, *A. MKT. MHM.*, 637/23 (3 Zilkade 1313 (16 Nisan 1896) ve 12 Zilkade 1313 (25 Nisan 1896) tarihli tahriratlar).

58 BOA, *HR. SYS.*, 2875/6; BOA, *DH. EUM. 5. şube*, 26/23

Ermeni cemaati ve patrikhanesi de devlet nazarında suçlu veya şüpheli görülen muallimleri himaye etme noktasında bazı eylemlerde bulunmuştur. Trabzon Ermeni mektebi muallimlerinden Ohannes Yosefyan olayı, bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Ermeni meselesine dair elinde bulunan evrak-ı muzırradan dolayı hakkında yargılama başlatılan Ohannes Yosefyan, mahkemede beraat etmeyi başarmıştır. Ancak kendisiyle ilgili şüphe devam ettiğinden bulunduğu yerlerde gözetim altında tutulmaya devam edilmiştir. Bu arada mektepteki görevinden ihraç edilmiş ve bu durum Ermeni cemaat reislerine bildirilmiştir. Ancak cemaat yönetimi Yosefyan'ın muallimlikten çıkarılmasını, mektep imtihanlarından sonraya erteleme gayreti içerisine girerek yönetimin kararına ayak diremiştir. Fakat Osmanlı idaresi kararın uygulanması noktasında kararlı ve ısrarcı olunca ancak o zaman Yosefyan'ın muallimlikten çıkarılabilmesi mümkün olabilmıştır.⁵⁹ Trabzon'da bulunması sakıncalı görülerek asıl memleketi Rusya'ya gönderilmesi kararlaştırıldıysa da Yosefyan İstanbul'a gelmiştir. Hatta Galata Ermeni mektebine kabul edilerek burada muallimlik yapmaya başlamıştır. Yosefyan'ın Trabzon'da bilinen kötü şöhretinin aksine İstanbul'da da aynı görevi icra etmeye başlaması, patrikhanenin onu ve onun gibileri koruyup kolladığı intibamı uyandırmaktadır. Neyse ki Osmanlı idaresinin Yosefyan hakkında Ermeni Patrikhanesi'ne gerekli tebligatta bulunması üzerine bu şahıs Galata'daki mektepten çıkarılmıştır.⁶⁰ Osmanlı yönetimi geçmişte bir takım hadiselerle karışmış, meslekten çıkarılmış ve sicili bozuk kimselerin, bu kimseler bizzat *afv-i âliye* mazhar olmuş olsalar bile, tekrar muallimlik görevini ifa etmelerine hiç sıcak bakmıyordu.⁶¹

Osmanlı Devleti'nin Ermeni Mekteplerini Denetleme Gayretleri

Aslında Osmanlı Devleti gerek ihtilal fikirlerinin odağı haline gelmiş gayrimüslim mekteplerini gerekse bu mekteplerde görev yapan muallimleri kontrol altına almayı amaçlayan bir takım çalışmalarda bulunmuştur. Fakat bu çalışmalar, başka devletlerde örneklerine rastlanıldığı gibi⁶², Ermenilerin eğitim

59 BOA, *DH. MKT.*, 1961/100 (Dahiliye Nezareti'nden Trabzon vilayetine gönderilen 2 Haziran 308 (14 Haziran 1892) tarihli tahrirat).

60 BOA, *BEO*, 313/23415 (Zaptiye Nezareti'ne gönderilen 7 Cemaziyevvel 311 (16 Kasım 1893) tarihli tahrirat).

61 BOA, *A. MKT. MHM.*, 635/5 (Sadaret'ten Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderilen 12 Muharrem 1324 (8 Mart 1906) tarihli tahrirat).

62 Örneğin Rusya, 1885 yılında Kafkasya'daki 600 Ermeni okulunu ve 1897 yılında da "yeni nesli Ermeni papazlarının zararlı tesirlerinden kurtarmak amacıyla" 320 Ermeni ilkokulunu ve kalan 31 okuldan bazıları da öğretmenlerinin Rus diplomasına sahip olmadıkları ve ruhbanların okul idareleri için gerekli parayı yatırmadıkları gerekçesiyle kapatmıştır. 1903 yılında ise Çarlık yönetimi Ermeni kilisesinin mallarına el koymuştur (Öntüğ, "Osmanlı Devleti'nin Ermeni Mektepleri Üzerindeki Denetimi", 319).

özgürlüğünü kısıtlama ya da mevcut okulları kapatma şeklinde tezahür etmemiş olup, genelde mektep ve muallimler üzerinde kontrol ve idari baskıyı arttırarak denetlemek amacına yönelik olmuştur. Bu bağlamda 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, gayrimüslim cemaatlerin eğitim işlerinin düzenlenmesi ve denetlenmesi için çıkarılan en önemli düzenlemeydi. İlgili nizamnamenin 129. maddesi devlete, özel öğretim kurumlarının çalıştırdığı ve zararlı faaliyetleri tespit edilen muallimleri denetleme imkânı veriyordu. Söz konusu maddeye göre; “*Mekâtib-i Hususiye bazı mahallerde cemaatler tarafından veya gerek tebaa-i Devlet-i Aliyye ve gerek tebaa-i ecnebiyeden olan efrad ve eşhastan biri canibinden ücretli veya ücretsiz olarak ihdas ve tesis olunan mekteplerdir ki bunların masarifat ve muhassasatı ya müessisleri tarafından veyahut merbut oldukları vakıfları canibinden idare ve rüyet kılınır. Memalik-i şahanede bu nevi mekteplerin tesisine evvela muallimlerin yedinde Maarif Nezareti canibinden veyahut mahalli maaarif idaresinden şahadetname bulunmak ve saniyen bu mekteplerde adaba ve politikaya mugayir ders okutturulmamak için talim okulanacak derslerin cetveli ve kitapları Maarif Nezaretinden veyahut mahalli maarif idaresinden tasdik edilmek üzere, taşrada ise vilayet maarif idaresiyle vilayet valisi tarafından ve Dersaadet’te Maarif Nezareti canibinden ruhsat-ı resmiye verilir. Bu üç şart kamilen mevcut olmadıkça Mekatib-i Hususiye küşadına ve devamına ruhsat verilmez ve hilafında hareket vukuu tarihinde men ve sed’ olunur. Mekatib-i Hususiye küşad edenlerin tayin edecekleri hocaların yedlerinde şahadetname bulunduğu halde anı maarif idaresine tasdik ettirmeleri lazım gelecektir.*”⁶³ Böylece devlet gayrimüslim cemaatlerin okullarını “özel okul” olarak kabul etmekte, ancak bunların devletin gözetim ve denetiminde olduğunu belirtmektedir. Burada esas amaç, cemaatlerin Osmanlı Devleti’nden ayrılıp bağımsız olma isteklerine karşılık, onları “Osmanlı birliği” altında toplamaktır.⁶⁴

Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi’nden sonra yapılan düzenlemelerden olan 1896 tarihli Vilâyât-ı Şâhâne Maarif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, taşrada sorumlu makamda bulunan maarif müdürlerinin görevlerini en ince ayrıntısına kadar açıklamış olması açısından önemlidir. Söz konusu talimatın 38. maddesi, özel okulların öğretim personelinin ve ders araç-gereçlerinin her yönüyle denetlenmesi görev ve yetkisini maarif müdürlerine veriyordu. Buna göre; “*Maarif Müdürlerinin Mekâtib-i Milliye-i Dahiliye ve Hususiye hakkındaki teftişatı evvelen ruhsatlı olup olmadığı saniyen tedrisatın suret-i matlubede yani ruhsatname ile talimat-ı dahiliyesine muvafık halde cereyan edip etmediği sâlisen muallim ve muallimelerin şahadetnameli ve*

63 Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)*, 81, 83.

64 Ersoy Taşdemirci, “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar,” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10 (Kayseri 2001): 19.

şayan-ı emniyet kesândan ve kitaplar ruhsatnamede münderiç olan kitapların aynı olup olmadığı râbian şifahen yani kitap haricinde tedrisat ve telkinat-ı gayr-i münasebe vuku bulup bulmadığı hâmisen tasdik edilmiş olan programda münderiç evkat ve saatin tağyir edilip edilmediği cihetleridir. Tarih ve Coğrafya kitapları ile haritaların taksimatı bilhassa şayan-ı dikkattir."⁶⁵ 38. maddeye istinaden maarif müdürlerinin gayrimüslim ve ecnebi mektepleri denetlerken "*ruhsatlarının olup olmadığı, tedrisatın talimatnameye uygunluğu, hocaların diplomaları, kitap dışında tedrisat ve telkinatin yapılıp yapılmadığı, ders saatlerinin durumu*" hususlarına bilhassa dikkat etmeleri gerekecekti.⁶⁶

Aslında Vilâyât-ı Şâhâne Maarif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat yayınlanmazdan evvel, 1890 tarihli bir belgede, gayrimüslim mekteplerinde okutulan zararlı neşriyatın yasaklanması işinin maarif müdürlerinin uhdesinde olduğu vurgulanmıştı. Belge de geçen "... *nazar-ı ehemmiyete alınması lâzım gelen şey bu misillû kütüb ve resâil-i muzırranın mekteplerde menç-i tedrisi kazıyyesi olub bu da maârif müdürlerine mevduç olan vezâif-i esâsiyye cümlesinden olmasına nazaran bu bâbda maârif müdürlerince takayyüdât-ı temâdîyye icrâşısı lüzûmunun...*"⁶⁷ ibaresinden bunu anlayabiliyoruz.

H. 1 Muharrem 1324 (M. 25 Şubat 1906) tarihli bir belgede, hapis cezasına mahkûmken daha sonradan affedilen, Ermeni yetimhanesi muallimi Ratyos ve Makriköy Ermeni mektebi muallimi Tavid'in sicillerinin Maarif Nezareti'nde kayıtlı olmadığı ve çalıştıkları mekteplerin faaliyetlerinin resmî izne bağlanması gerektiği bildirilmiştir.⁶⁸ Belgede geçen "...*Ermenilere aid bi'l-cümle mekâtibin ruhsat-ı resmîyeye rabtı mesçelesi henüz neticelenmediğinden...*" cümlesi oldukça dikkat çekicidir. Zira 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin üzerinden tam 37 yıl geçmesine rağmen, hâlâ ruhsatsız ve devletin denetiminden uzak cemaat mektepleri faaliyetlerine devam etmektedir. Üstelik Maarif Nezareti tarafından Ermeni Patrikliği'ne gönderilen 13 Cemaziyevvel 1314 (M. 20 Ekim 1896) tarihli bir tezkerede bildirildiğine göre; İstanbul ve taşradaki ruhsatsız Ermeni mekteplerine ruhsat almaları için 3 ay süre tanınmış, bu sürenin bitiminde ruhsat almayan Ermeni mekteplerinin kapatılacağı uyarısında bulunulmuştur.⁶⁹ Bu durum resmî sicillerde düzenli bir kaydı bulunmayan özel okulların kayıt altına alınması çalışmalarının, pek de verimli olamadığının devlet ağzından itirafı gibidir.

65 Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)*, 86, 89.

66 Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 43.

67 BOA, A. MKT. MHM., 748/18 (15 Cemaziyevvel 1307 (7 Ocak 1890) tarihli tahrirat).

68 BOA, A. MKT. MHM., 635/5.

69 BOA, A. MKT. MHM., 701/27.

Özel okullar konusunda daha önceden alınması gereken tedbirlerin çok sonraya bırakılmış olması, memleketin dört bir yanına dağılan ve kontrolsüz bir şekilde çoğalan mekteplerin faaliyetlerinin denetlenmesini zorlaştırmıştır. Osmanlı Devleti, yıllar içerisinde önemli ilerlemeler gösteren, yaygınlaşan ve devlet politikası lehine eğitim yapmaktan oldukça uzak olan gayrimüslim mekteplerini denetim altına alabilmek amacıyla, ruhsatsız olarak faaliyet gösteren Ermeni mektepleri hakkında kapatma kararı almıştır. Gayrimüslim ve yabancı okulları denetim altına alma adına çıkarılan yasalara rağmen, takip eden yıllarda bu kuralların titizlikle uygulanmasına yönelik yerel idarecilere hatırlatıcı talimatlar gönderilmesi, Osmanlı yetkililerinin bunları uygulamakta ciddi güçlüklerle karşılaştıklarını göstermektedir.⁷⁰

SONUÇ

19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyıl başlarına değin, Osmanlı Devleti'ni hem iç hem de dış politikada meşgul eden en önemli olaylardan bir tanesi Ermeni meselesi olmuştur. Osmanlı Devleti hâkimiyetinde yaşayan Ermeni tebaanın, Osmanlı'dan ayrılıp bağımsız bir devlet kurabilmek için başlattıkları eylemlerde, kendilerini özellikle dönemin Batılı büyük güçleri ve Rusya desteklemiştir. Berlin Kongresi'nden sonraki süreçte başlayan eylemler, Batıların ilgisini Osmanlı Ermenileri üzerine yoğunlaştırmak amacıyla, isyan hareketleri şeklinde tezahür etmiştir. Müslüman kesimi ve devletin güvenlik güçlerini hedef alan bu isyanlarla Batıda, Osmanlı Devleti'nin Ermenileri katliama maruz bıraktığı algısı oluşturulmaya çalışılmıştır. 19. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle ülkenin doğu vilayetlerinde çıkan Ermeni isyanlarını besleyen ve destekleyen pek çok unsur olmakla birlikte, olayın propaganda boyutuna katkıda bulunan ve genç nesli bu isyanların haklılığına inandırmaya çalışan unsur, Ermeni mektep ve muallimleri olmuştur. Devlet denetiminden oldukça uzak olan Ermeni mekteplerinde, muallimlerin kendilerini müfredat konusunda nispeten rahat hissetmeleri ve sahip oldukları elverişli ortam, zararlı ve kışkırtıcı yayınların mekteplerde kolaylıkla okutulmasına olanak sağlamıştır. Her ne kadar Ermeni tarihi ve kilise tarihi gibi dersler veya ders kitapları yasaklansa da, devlet aleyhine verilen eğitimin önüne geçilememiştir. Ermeni muallimlerinin devlet aleyhinde sınır ve ölçü tanımayan faaliyetleri sonucu mektepler, Ermeni gençlerinin millî his ve kimliğinin oluştuğu birer merkez haline gelmiştir. İlk ve orta kademe mekteplerde verilen eğitimin, küçükleri ve genç nesilleri hayata hazırlayıcı niteliği göz önüne alındığında, muallimlerin Ermeni talebeler üzerindeki etki ve tesiri daha iyi anlaşılacaktır. Ermeni muallimlerin

70 Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 119.

Osmanlı Devleti aleyhindeki siyasi faaliyetleri, iki taraf arasındaki en önemli anlaşmazlık kaynağı olmuştur. Muallimlerin gerek mektep içindeki gerekse hariçteki faaliyetleriyle daima Ermeni ahaliyi devlete karşı kışkırtıcı bir pozisyonda yer alması, devletin kendileri hakkındaki güven duygusunu oldukça aşındırmıştı. Bu hususta muallimlerin üstlendikleri görevler, özellikle 19. yüzyılın sonlarında, devlet açısından bir asayiş sorunu meydana getirmişti. Sorunun üstesinden gelebilmek adına zararlı yayınları yazan, yayan, saklayan veya okutan muallimlerin sıkı takibatı yapılarak yargılanmış ve haklarında çeşitli cezai tedbirler uygulanmıştır. Merkezî idarenin Ermeni mektep ve eğitimcileri üzerindeki idarî baskısı artmıştır. Ermeni muallimleri meslekten çıkarılmış olsalar dahi, yerel idarecilerin ve güvenlik güçlerinin gözetimi altında olmaya devam etmiştir. Olası suç işleme veya karışıklık çıkarma potansiyeli karşısında, Osmanlı yönetimi muallimleri gözden uzak tutmamaya gayret göstermiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA, *A. MKT. MHM.*, 635/5; 637/23; 701/27; 748/18.
BOA, *BEO*, 151/11265; 313/23415.
BOA, *DH. EUM. 2. Şube*, 4/80
BOA, *DH. EUM. 5. Şube*, 26/23
BOA, *DH. EUM. EMN.*, 109/24
BOA, *DH. MKT.*, 1403/91; 1416/54; 1424/32; 1659/51; 1729/95; 1809/123;
1823/109; 1831/52; 1881/88; 1908/97; 1961/100.
BOA, *DH. ŞFR.*, 43/101; 63/27.
BOA, *HR. SYS.*, 2875/6;
BOA, *MF. MKT.*, 163/60
BOA, *Y. PRK. TNF.*, 3/56
BOA, *Y. PRK. UM.*, 19/53; 24/119; 25/66.
BOA, *ZB.*, 23/116; 46/114; 338/121; 617/121.

Yayımlanmış Belgeler

- Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi* 1. Haz. N. Aktaş-M. Oğuz-M. Küçük. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1998.

Araştırma Eserleri, Makaleler ve Sözlükler

- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2013*. Ankara: Pegem Akademi, 2013.
Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*. Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Doğan Kitap, 2014.
Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi* 1-2. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
Gazigiray, A. Alper. *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*. İstanbul: Gözen Kitabevi, 1982.

General Mayewski, *Ermeniler'in Yaptıkları Katliamlar*, çev. Azmi Süslü. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986.

Gürün, Kâmuran. *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1988.

Halaçoğlu, Ahmet. "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasındaki Etkileri." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler 1*. Kayseri, 2009: 129-152.

Haydaroğlu, İlknur Polat. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Kili, Suna - Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.

Koçak, Cemil. "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 2*. İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, 485-494.

Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Kuzucu, Kemalettin. "Sivas'ta Ermeni Hareketleri ve Yerel Yönetimin Uygulamaları (1880-1900)," *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri 1*. Ankara, 2003: 517-528.

Mutlu, Şamil. *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*. İstanbul: Gökkuşbu Yayinevi, 2005.

Müezzinoğlu, Ersin. "Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler 2*. Kayseri, 2009: 87-110.

Öntüğ, Mustafa Murat. "Osmanlı Devleti'nin Ermeni Mektepleri Üzerindeki Denetimi." *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler 3*. Kayseri, 2007: 311-328.

Öntüğ, Mustafa Murat. "Ermeni Mektepleri ve Ulusal Kimlik Oluşumu." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler 3*. Kayseri, 2009: 263-288.

Somel, Selçuk Akşin. "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi." *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 5 (Bahar 2007): 71-92.

Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Taşdemirci, Ersoy. "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar." *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10 (Kayseri 2001): 13-30.

Tekeli, İlhan - Selim İlkin. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: TTK Yayınları, 1993.

Tozlu, Necmettin. *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1991.

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

Vahapoğlu, M. Hidayet. *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990.

Yılmaz, Fehmi. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2010.

Yayın Geliş Tarihi: 10.02.2019

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 26.04.2019

Sayı: 62, Yıl: 2019, Sayfa: 73-94

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kelbizadeh, Elnur. "Robert Koçaryan'ın Cumhurbaşkanlığı Döneminde Ermenistan-İran İlişkileri." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 62 (2019): 73-94.

Araştırma Makalesi

ROBERT KOÇARYAN'IN CUMHURBAŞKANLIĞI DÖNEMİNDE ERMENİSTAN-İRAN İLİŞKİLERİ

(ARMENIA-IRAN RELATIONS IN THE PERIOD OF THE
PRESIDENCY OF ROBERT KOCHARIAN)

Doç. Dr. Elnur KELBİZADEH*

Öz: SSCB'nin çökmesinin ardından post-Sovyet ülkeleriyle, özellikle Kafkas cumhuriyetleriyle ilişkiler İran dış politikasının özel bir yönü haline geldi. Dağlık Karabağ sorununun çözümü konusunda olumlu tavır ortaya koyan Levon Ter-Petrosyan'ın yapılan baskılar sonucu istifa etmesi üzerine Robert Koçaryan cumhurbaşkanı seçildi ve görevine 9 Nisan 1998'de resmen başladı. Robert Koçaryan'ın döneminde Ermenistan İran'la olan ilişkileri ekonomik ve jeopolitik şartlar nedeniyle geliştirilmek zorundaydı. Koçaryan döneminde önemli ekonomik projelerin uygulanması ile ilgili anlaşmalar imzalandı. Araştırmamız, Koçaryan'ın 10 yıllık yönetimi döneminde İran ile Ermenistan arasında 34 belgeye imza atıldığını gösteriyor. Bu dönemde Ermenistan ABD ve bazı Avrupa ülkelerinin İran'a yönelik yaptırımlara karşı çıkıyordu. Ancak bu, Ermenistan'ın adil tutumundan veya komşularıyla dayanışma politikasından kaynaklanmıyordu. Gerçek şu ki, kararları Ermenistan'ın yerine Rusya Kafkasya'da kendi çıkarları için alıyordu. 2001 yılından sonraki dönemde ABD'nin bölgesel politikasının etkisiyle Rusya'yla İran'ın çıkarlarının örtüşmesi Rusya'nın İran'la ilişkiler konusunda Ermenistan'a bir çok kez onay vermesine neden olmuştur. İran

* ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5870-034X>
Azerbaycan Bilimler Akademisi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü,
Kafkasya Politikası Bölümü Başkanı
kelbizadeh@gmail.com

ile ilişkilerde Ermeni tarafı daha çok ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine ilgi duyuyordu. İran, Avrupa devletleri ve ABD tarafından uygulanan yaptırımların ekonomik sonuçlarını yumuşatmak için Ermenistan'ın imkânlarını kullanmaya çalıştı. Rusya'nın Ermenistan'a baskıları nedeniyle İran'ın doğal gazını Ermenistan üzerinden Avrupa'ya götürme girişimleri gerçekleşmedi. Ermeni tarafı her zaman İran İslam Cumhuriyetindeki pan-Farsçı grupların Azerbaycan'la ilgili duydukları rahatsızlıkları kullanarak İran'ı Azerbaycan'a karşı-karşıya getirmeğe çalıştı.

Anahtar Kelimeler: *Dış politika, ilişkiler, Kafkasya, Karabağ, Koçaryan*

Abstract: *Relations with the post-soviet countries, especially with the Caucasus republics became a special aspect of Iran's foreign policy, after the collapse of the USSR. The first President of Armenia Levon Ter-Petrosian, who put forward a positive attitude towards the resolution of the Nagorno-Karabakh conflict, resigned as a result of pressures. After resigning, Robert Kocharian was elected president and officially began his duties on April 9, 1998. In the period of Robert Kocharian, Armenia's relations with Iran had to be developed due to economic and geopolitical conditions. Agreements on the implementation of important economic projects were signed during the Kocharian period. Our research shows that, between Iran and Armenia 34 documents were signed during the 10-years management of Kocharian. In this period, Armenia opposed sanctions against Iran by the USA and some European countries. However, this was not due to Armenia's fair attitude or the policy of solidarity with its neighbors. The fact is that these decisions were taken by Russia instead of Armenia for their own interests in the Caucasus. In the period after 2001, the overlapping of the interests of Russia and Iran with the influence of the regional policy of the USA caused Russia to give approval to Armenia many times in terms of relations with Iran. In relations with Iran, the Armenian side was more interested in developing economic relations. Iran tried to use Armenia's opportunities to soften the economic consequences of the sanctions imposed by European states and the US. Iran's attempts to bring natural gas to Europe via Armenia did not take place due to Russia's pressure on Armenia. The Armenian side has always tried to bring Iran against Azerbaijan using the pan-Persian groups' disturbances about Azerbaijan.*

Keywords: *Foreign policy, relations, Caucasus, Karabakh, Kocharian*

Giriş

23 Ağustos 1990 tarihinde Ermenistan Yüksek Konseyi, Ermenistan'ın bağımsızlık sürecini başlatan ilk adım olarak “Ermenistan Bağımsızlık Deklarasyonu”nu kabul etti.¹ Alınan kararlar Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin ismi “Ermenistan Cumhuriyeti” şeklinde değiştirildi.

21 Eylül 1991 tarihinde Ermenistan'ın Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden ayrılması ve bağımsızlığına kavuşması konusunda referandum düzenledi. Referanduma katılan Ermenistan vatandaşlarının %94'den fazlası ülkenin bağımsızlığı için oy kullandı. 1988-1989 yıllarında Ermenistan'dan zorla sürülen Ermenistan SSC vatandaşı olan Azerbaycan türkleri referanduma katılamadılar. 1991 referandum sonuçlarına dayanarak 23 Eylül 1991'de Ermenistan Devleti Yüksek Komisyonu Ermenistan Devleti'nin bağımsız bir devlet olduğunu ilan etti.²

16 Ekim 1991 tarihinde Levon Ter-Petrosyan, ilk cumhurbaşkanı seçildi ve ülkeyi 1998 yılına kadar yönetti. Onun cumhurbaşkanlığı döneminde Ermenistan silahlı birlikleri Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesi ve çevresindeki illeri işgal etti. Bölgede çatışmanın olması yalnızca Azerbaycan ve Ermenistan için değil, sınır komşusu olan diğer devletler için de tehlikeliydi. Hem Azerbaycan, hem Ermenistan'ın güney komşusu olan İran İslam Cumhuriyeti için çatışmalar bizzat tehlike doğurmaktaydı.

İran Dış Politikasında Ermenistan

Ermenistan ve İranın Ortak Çıkarları

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin çökmesinin ardından post-sovyet ülkeleriyle, özellikle Kafkas cumhuriyetleriyle ilişkiler İran dış politikasının özel bir yönü haline geldi. İran Kafkasya'nın yeni devletleri olan Azerbaycan ve Ermenistan ile sınır komşusu olan büyük bölgesel güçlerdendi. 1979 İslam Devriminden sonra kısıtlı dış politika yürüten İran için Kafkasyanın yeni bağımsız devletleri dünyaya açılmak için yeni bir şanstı. İran, 25 Aralık 1991'de Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıdı ve 9 Şubat 1992'de Ermenistan'la diplomatik ilişkiler kurdu.³

1 “Декларация о независимости Армении,” *Голос Армении*, 25 Ağustos 1990.

2 Movsisyan Artak, *Ermenistan tarihi*. (Yerevan: Yerevan Devlet Üniversitesi Yayınları, 2017), 114.

3 Hovhannisyan Nikolay, *The Foreign Policy of the Republic of Armenia in the Transcaucasian-Middle Eastern Geopolitical Region* (Yerevan: National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Oriental Studies, 1998), 43.

Ermenistan'ın ilk cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan döneminde, bu ülkenin Azerbaycan'a yönelik askeri saldırılarına, Azerbaycana bağlı Dağlık Karabağ ve çevresindeki illerde yaşayan Müslüman Azerbaycan Türklerine karşı soykırımların gerçekleştirilmesine, yine aynı bölgedeki müslüman dini anıtlarının ermeniler tarafından yıkılmasına ve aşağılanmasına, Azerbaycana bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Ermenistan tarafından bloke edilmesine rağmen İran Ermenistan ile ilişkilerini yükselen bir çizgiyle geliştirmeye çalıştı. İran'ın çatışmanın durdurulması və çözümü yönünde attığı adımlar, Azerbaycan ve Ermenistan üst düzey yetkilileri arasında düzenlediği görüşmelerde bazı konularda taraflar anlaşsa da, Ermenistan'ın işgali bir türlü durdurulamadı. Azerbaycanda 1992 yılında Türkiye ve Batı yanlısı politik güçlerin iktidara gelmesinin ardından İslami değerler taşıyıcısı imajını oluşturmaya çalışan İran sadece Ermenistan'a baskı yapmamakla kalmadı, aynı zamanda Ermenistan'ın ekonomik ve askeri yönden güçlenmesine dolaylı yoldan hizmet edecek adımlar attı.

Ter-Petrosyan iktidarı yıllarında İranın Ermenistan ile ilişkileri güçlendirmesinin ve birçok durumda Azerbaycan'a karşı objektif olmayan bir pozisyon sergilemesinin birçok nedeni vardı. Her şeyden önce, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında İran'ın başlıca bölgesel rakiplerinden biri olarak kabul edilen Türkiye'ye olan eğiliminin İran ve Ermenistan'ı daha da yaklaştıran temel faktör olduğu belirtilmelidir. Öte yandan, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı sırada, "İslami devlet" ve "vilayeti-fakih" kavramlarını ilerici bir model olarak yaymak isteyen İran için arzu edilmeyen Avrupa tarzlı, laik devlet sistemine dayanması İran'ın Azerbaycan'a karşı çıkmasına neden oldu. Üçüncüsü, İran'daki Fars şovenizmine dayanan ideolojiden etkilenen siyasal güçleri rahatsız eden ana konulardan biri Azerbaycan'ın Türk nüfusu ve İran'daki Azerbaycan Türklerinin büyük bir çoğunluğa sahip olmasıydı. Dördüncüsü, pek çok uluslararası diplomasi konularında yasal bir yaklaşımdan daha çok tarihsel bir yaklaşımla yönlendirilen İran için Azerbaycan'ın aynı uygulamayı yapması ciddi sorunlara yol açabilirdi. Tarihten bilindiği üzere, 1813 yılında Çarlık Rusyasıyla Kacarların yönettiği İran (Persiya) arasında imzalanan Gülistan, 1828'de imzalanan Türkmençay anlaşmalarıyla Azerbaycan iki bölüme ayrılmıştı. Dönemin İran yönetiminin bölünmeden sonraki tüm ciddi, hatta devlet düzeyinde çabalarına rağmen İrandaki Azerbaycanlılar (Azerbaycan Türkleri) assimile olmamıştı. Pehlevi yönetimi döneminde bile tüm baskılara rağmen Azerbaycan Türkleri ciddi bir direniş göstermekteydiler. Rus ve Sovyet işgalinden kurtulan ve bağımsız bir devlet kuran Kuzey Azerbaycan, Güney Azerbaycan için emsal olabilirdi. Bu da İran'ın parçalanmasına, önemli ekonomik ve stratejik bölgeleri kaybetmesine neden olabilirdi.

O dönemde, Azerbaycan'da iktidarda olan siyasal güçlerin bu varsayımları inkar etmemesi ve bazı durumlarda bu tür işlemlerin olasılığı hakkındaki görüşlerini dile getirmesi İran'da pan-Pers ve Ermeni yanlısı güçlere iyi bahaneler, Ermenistan'a ise İran'ı Azerbaycan'a karşı koymak için argümanlar veriyordu.

Robert Koçaryan: Terrörden Siyasete

1998 yılına geldiğimiz zaman, Ermenistan'ın ilk cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan'ın Karabağ sorununun gerçekliğini tam olarak hesaba katması ve sorunun çözülmesi için attığı adımlar onun cumhurbaşkanlığı koltuğunu bırakmasında başlıca nedenlerden biri oldu. Batılı ülkelerin Azerbaycan ile petrol rezervleri de dahil olmak üzere birçok konuda anlaşması, iktidarda olan dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in uyguladığı politika Batılı ülkelerin Ermenistan'a olan desteğini nispeten azalttı. Örneğin, Ermeni lobisinin dünyadaki en güçlü konuma sahip olduğu ülkelere biri olan Fransa'nın bu konulara yaklaşımlarında bazı değişiklikler oldu.

Ekim 1997'de, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan Fransız Cumhurbaşkanı Jacques Chirac ile baş-baş görüşmeler gerçekleştirdiler. O zamanlar, Jacques Chirac'ın çatışmanın çözümü konusundaki pozisyonu şöyleydi: “Çatışma Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın Lizbon Zirvesi'nde kabul ettiği ilkelere dayanarak barışçıl koşullarla çözülebilir. Bu ilkelere dayanarak anlaşmazlığı çözmek için elimizden geleni yapacağız. Fransa'nın bu konudaki tutumu sabittir”.⁴

15 Ekim 1997'de Paris'teki Diplomasi Akademisinde konuşan Levon Ter-Petrosyan, Dağlık Karabağ halkının güvenliğini sağlamanın yanı sıra Dağlık Karabağ ve Azerbaycan arasındaki doğrudan müzakerelerin sağlanmasının gerekli olduğunu söyledi. Ermenistan cumhurbaşkanının olumlu tutumu, Bakü ve Hankendi'de meydana gelen değişikliklerle ilgiliydi. Bu arada, Hazar Denizi'nin Azerbaycan sektöründen çıkarılan petrolün Ermenistan'dan Türkiye'ye ulaştırılması için boru hattının inşaatı üzerine tartışmalar yapılmaktaydı. Ermenistanın ekonomik kalkınması için Levon Ter-Petrosyan Dağlık Karabağın sözde yönetiminin bağımsızlık taleplerinden geri çekilmeli olduğuna inanıyordu ve konuşmalarında bu konuyu gündeme taşımaktaydı.

4 Öliyev Heydər, *Müstəqilliyimiz əbədidir*. XII kitab, (Bakı: Azərneşr, 2004), 317.

Ama Levon Ter-Petrosyan'ın bu konuda tutumu ve Paris'deki konuşması Ermenistan'da yerel bir politik krize yol açtı. Aslında, politik krizin çıkmasını Rusya'nın konumu da etkiledi. Rusiyanın da etkisiyle dönemin Başbakanı Robert Koçaryan ve Savunma Bakanı Vazgen Sarkisyan cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyana karşı çıktı. Bu politikacıların ikisi de Karabağ sorunuyla bağlantılı olarak Ermeni kamuoyunda popülerlik kazanmış ve Karabağ'daki kanlı olaylara doğrudan katılmışlardı.

Örneğin Ermenistanın Ararat ili doğumlu dönemin Savunma Bakanı Vazgen Sarkisyan 1989 ve 1990 yıllarında memleketinden uzak olmayan Ermenistan-Azerbaycan (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti) sınırında - Yeraskh yakınlarında savaşan Ermeni gönüllü gruplarının komutanı olmuş, 1991 yılının sonlarında Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden kısa bir süre sonra Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan tarafından Savunma Bakanı olarak atanmış, Dağlık Karabağ Savaşı sırasında Ermeni kuvvetlerinin en önde gelen komutanlarından olmuştu.

Savaş sonrası yıllarda, Vazgen Sarkisyan yönetiminde olan askeri güçle Ter-Petrosyan'ın iktidarı elinde tutması için onu kuvvetle destekledi. Lakin sonradan Dağlık Karabağ anlaşması müzakerelerinde Petrosyan'ın taviz vermesi nedeniyle ona karşı çıktı.

1988'den beri Karabağ'da Ermeni milliyetçileri tarafından başlatılan Miatsum hareketinin üyelerinden biri, daha sonra bu hareketin lideri olan Robert Koçaryan'sa Karabağ'da Azerbaycan nüfusuna karşı katliamlar yapan silahlı grupları yönetmişti. Koçaryan 1991 - 1992 yıllarında "Dağlık Karabağ Yüksek Sovyeti" (parlamentosu - E.K.) üyesiydi. 1992'den bu yana sözde "cumhuriyetin" başbakanı ve savunma komitesi başkanı olarak Azerbaycan'ın Karabağ bölgesindeki sivil nüfusa karşı kanlı suçlara doğrudan yol açmıştı. 24 Kasım 1994'te, sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti"nin Yüksek Sovyeti Robert Koçaryanı cumhurbaşkanı ilan etti. 1996'da Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde sahte seçimler yapıldı ve Robert Koçaryan'ın cumhurbaşkanlığı meselesi "yasallaştırıldı". 1994-1996 yılları arasında sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti"nin cumhurbaşkanı görevini yapan Robert Koçaryan, Mart 1997'de Levon Ter-Petrosyan tarafından Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı olarak atandı.

Dağlık Karabağ sorununun çözümü konusunda olumlu tavır ortaya koyan Levon Ter-Petrosyan'ın yapılan baskılar sonucu istifa etmesi üzerine Robert Koçaryan, 3 Şubat 1998'den başlayarak Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın görevlerini geçici olarak yerine getirmeye başladı. Kısa süre sonra Ermenistan'da cumhurbaşkanlığı seçimleri düzenlendi. 16 mart

1998'de gerçekleşen ilk turda 12 aday seçimlere katıldı. Eski Sosyalist Partisi üyesi Karen Demirçyan, Ulusal Demokratik Birlik'den Vazgen Manukyan, Ermeni Komünist Partisin'den Serger Badalyan, Milli Mukaddarat Birliğ'in'den Paruyr Hayrikyan, Ulusal Anlaşma Partisin'den Artashes Geghamyan, Ermenistan Liberal-Demokratik Partisin'den Vigen Haçatryan, Anayasal Hakları Birliğ'in'den Hrant Haçatryan, Ermenistan Demokrat Partisin'den Aram Gaspar Sarkisyan, Yeni Yol Partisinden Aşot Bleyan adaydı. 3 aday bağımsız olarak seçimlere katılmıştı: Robert Koçaryan, David Şahnazaryan, Yuri Mkrtyan. Oylamanın ilk turunda Robert Koçaryan seçmenlerin %38,5'nin, Karen Demirçyan %30,5'nin, Ulusal Demokratik Birlik partisinin adayı Vazgen Manukyan'sa %12,2'sinin oyunu kazanmıştı. İkinci turda oyların %58,9'unu kazanan bağımsız aday Robert Koçaryan cumhurbaşkanı seçildi ve görevine 9 Nisan 1998'de resmen başladı.

Robert Koçaryan Döneminde Ermenistanın Dış Politikası ve İran

9 Nisan 1998'den 9 Nisan 2008'e kadar 10 yıl Ermenistanı yöneten Robert Koçaryan döneminde Ermenistan'ın önceki dönemde daha bağımsız olarak kabul edilen ekonomisi ve dış politikası Rusya kontrolüne geçti. Robert Koçaryan'ın egemenliğinin ilk yıllarında, Ermenistan dengeli, ancak özellikle 2000'lerin başından beri Rusya lehine bir dış politika izlemeye başladı.⁵ Bu dönemde, Ermenistan'da birçok işletme ve ekonomik kuruluşlar Ermenistan'ın dış borcunu ödemesi için Rusya Federasyonuna verildi ve bu da ülkenin Rusya'ya bağlılığını daha da güçlendirdi. Hatta dış politikada Rusya'ya bağlılık İranla olan ilişkileri de etkiledi. Rusya ve İran'ın Kafkasya'da bir çok konularda çıkarlarının örtüşmesine rağmen, İran'ın Ermenistan üzerinden Avrupaya doğal gaz ihracını gerçekleştirmek istemesi Rusya'yı rahatsız etmekteydi. Bu nedenle tetkik ettiğimiz dönemde Rusya İranla Ermenistan arasında bir çok projelerin gerçekleşmesinin önünü kesmiştir. Lakin bununla beraber İranı Ermenistan'ın iç ekonomik sorunlarını çözmesine yardımcı olmaya da teşvik etmiştir.

Robert Koçaryan'ın döneminde Ermenistan İran'la olan ilişkileri ekonomik ve jeopolitik şartlar nedeniyle geliştirilmek zorundaydı. İranlı araştırmacılar, Robert Koçaryan döneminde İran'ı Ermenistana yakınlaştıran aşağıdaki faktörlere dikkat çekiyor:

- Ermenistanın Avrupa'ya yakın erişim için önemli bir nokta olması;
- Komşuluk;

5 Aslanlı Araz. "Qlobal siyasətdə Qafqaz: 22 il əvvəl və indi," Son dəyişdirilmə tarixi: 20.05.2013.

- İran'daki Ermeni azınlığın varlığı;
- Aras nehrinin ortak sömürülmesi ve ortak projeler;
- ABD Kongresi'ndeki güçlü Ermeni lobisinin etkisiyle İran çıkarlarının korunmasının mümkünlüğü;
- Fransa, Belçika gibi bazı Avrupa ülkelerinin parlamentolarında etkili olan Ermeni lobisini politika ve menfaatlerine uygun olarak kullanmak için araç olması.⁶

1998 - 2005'te İran ve Ermenistan arasındaki ticaret hacmi neredeyse iki katına çıktı. Aynı dönemde İranın Azerbaycanla ticari sirkülasyon hacmi ciddi şekilde azalmaktaydı. Örneğin İran ile Azerbaycan arasındaki ticaret hacmi 1995 yılında 266.4 milyon dolar iken, 2000 yılında bu rakam 64.5 milyon dolara kadar düştü.⁷ Ayrıca, Koçaryan döneminde önemli ekonomik projelerin uygulanması ile ilgili anlaşmalar imzalandı. Araştırmamız, Koçaryan'ın 10 yıllık yönetimi döneminde İran ile Ermenistan arasında 34 belgeye imza atıldığını gösteriyor.

Bu dönemde Rusiyanın bir ili konumunda olan Ermenistan ABD ve bazı Avrupa ülkelerinin İran'a yönelik yaptırımlara karşı çıkıyordu. Ancak bu, Ermenistan'ın adil tutumundan veya komşularıyla dayanışma politikasından kaynaklanmıyordu. Gerçek şu ki, bu kararları Ermenistanın yerine Rusya Kafkasya'da kendi çıkarları için alıyordu. Ermeni araştırmacılarının kendileri bile dönemin Ermenistan-Rusya ilişkilerinin eş pozisyonlu ilişkilerden vassal (asılı) pozisyona düşme şeklinde nitelendirmişler.⁸

Robert Koçaryanın cumhurbaşkanlığı yıllarında Ermenistan'dan İran İslam Cumhuriyetine üst düzeyde (cumhurbaşkanı ve dışişleri bakanı düzeyinde) 8 ziyaret gerçekleştirilmişti. İran'dan Ermenistan'a yapılan üst düzey ziyaret sayısı da 8'di. Bu dönemde, Ermenistan devlet başkanı İran'ı iki kez, İran cumhurbaşkanları Ermenistan'ı üç kez ziyaret etmişlerdi.

6 "نگاه‌های ارم و ایران روابط شمالی-غربی در پی‌آیدار نقش نستان", 30 Ekim 2007, www.aftabir.com/articles/view/politics/iran/c1c1193764798_iran_p1.php/
در پی‌آیدار نقش-ارمنستان-و-ایران روابط شمالی-غربی.

7 Vəliyev Cavid, Məmmədli Məsihağa ed., *Azərbaycan-İran əməkdaşlığı: əsas istiqamətlər və imkanlar* (Bakı: SAM, 2018), 44.

8 Minassian Qaidz, "Is Armenia avanpost of Russia in the Caucasus?" *Russie. Nei. Visions*, No.27, (15 February, 2006): 13.

Soltan Sədrəddin, "Tehran hakimiyyətinin islam dəyərlərindən danışmağa haqqı var?" *Bakı-Təbriz jurnalı*, № 3, (iyun 2005): 54.

Eylül 1998'de, Ermenistan Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan İran'ı ziyaret etti. 1998 yılında Ermenistan ve İran arasındaki görüşmeler sonucunda, Ermenistan Cumhuriyeti ve İran İslam Cumhuriyeti, tarımsal işbirliği konusunda bir anlaşma imzaladı. Sovyet Cumhuriyetleri ile eski ekonomik ilişkilerin zayıflamasından sonraki dönemde komşu İranın tarım tecrübesinden yararlanmasının, ülke ekonomisinin geliştirilmesi için İrandan yardımların alınmasının Ermenistan için hayati ehemmiyeti vardı. Ağustos 1999'da İran Dışişleri Bakanı Kamal Harrazi Ermenistan'ı ziyaret etti. Bu ziyaretin ardından Ermenistan Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan'ın bir sonraki İran ziyareti Aralık 1999'da gerçekleşti.

Bu dönemde Ermenistan - İran ilişkilerinin yoğunlaşmasıyla beraber İran, Azerbaycan ile ilişkilerini yoğunlaştırmaya ve bazı ekonomik projelerden faydalanmaya çalışıyordu. Aynı dönemde Azerbaycan tarafı müslüman bir ülkenin topraklarını işgal eden ve Karabağ'da müslümanları katleden Ermenistanla İranın ilişkilerini geliştirmesinden memnuniyetsizliğini dile getirmiştir. Dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev 1999 yılında İran İslam Cumhuriyeti'nin Doğu Azerbaycan valisi Yahya Mammadzadeh'le yaptığı görüşmede duyduğu memnuniyetsizliği dile getirerek dedi: "Genel bir memnuniyetsizliğimiz var. İran ve Ermenistan'ın yakın ekonomik işbirliğine sahip olduklarını yıllardır söylüyoruz. Bunu söylüyoruz, ancak dileğimiz İran tarafından yerine getirilmemektedir. Ekonomik ilişkiler yarattıklarını falan söylüyorlar. Gerçek şu ki, Ermenistan eski Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan defalarca şunları söyledi: İran'la ekonomik ilişkileri iki gün boyunca kesilirse Erivan boğulacak. Bu ekonomik ilişki şüphesiz İran için faydalıdır. Çünkü ticaret yapmak zorundadır. Ancak kardeşlik yönünden baktığımız zaman ülkemize zarar veren bir ülke ile çok fazla işbirliği yapmak - açıkça konuşuyorum, şimdi bazıları kabuletmeye bilir ama - bu bizim zorumuza gidiyor".⁹

Şubat 2001'de Ermenistan Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan, İran Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi ile İran İslam Cumhuriyetinin başkenti Tahran'da bir araya geldi.¹⁰ Görüşmede bölgesel işbirliği, İran - Ermenistan doğal gaz hattı, Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili bir çok konular ele alındı. İran Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi görüşmede İran-Ermenistan doğal gaz boru hattının "iki ülke arasındaki ilişkilerde yeni bir sayfa açacağını ve bölgede istikrar faktörü olacağını" söyledi. İran lideri, Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanları arasında devam eden doğrudan diyalogdan memnuniyet

9 *Heydər Əliyevin İran İslam Respublikası ilə əlaqədar baxışları. İİR-in Bakıdakı səfirliliyi (Azərbaycan və fars dillərində)* (Bakı: Çarşıoğlu, 2004), 16.

10 Акопян Татула, "Визит Кочаряна в Иран продолжается," *Газета "АЗГ" (Армения)*, 27 Aralık 2001.

duyduğunu belirtti ve İran'ın Karabağ sorununun çözülmesi için arabuluculuk yapmaya hazır olduğunu açıkladı.¹¹ Muhammed Hatemi ayrıca bölgesel işbirliğine duyulan ihtiyaçtan bahsetti ve "Rusya dahil bölgedeki tüm ülkelerin ilerlemeyi ve güvenliği sağlamak için uygun bir plan benimsemesi" gerektiğinin altını çizdi.¹² Ermenistan Dışişleri Bakanı, İran'ın bölgesel istikrarın sağlanmasına önemli katkılarda bulunduğunu söyledi.¹³ İran liderini Karabağ anlaşmazlığının barışçıl yollarla çözülmesi sürecindeki son gelişmeler hakkında bilgilendiren Vardan Oskanyan, tarafların 2001 yılında çözüm bulabilcekleri umudunu dile getirdi. Bu dönemde İran, Dağlık Karabağ sorunu ile bağlantılı olarak kurulan AGİT Minsk Grubu'nun çalışmalarına katılmaya hevesliydi. Ancak, AGİT Minsk Grubu üyesi ülkeler İran'ın bu gruba katılmasını istemiyorlardı.¹⁴

3-4 Şubat tarihlerinde Vardan Oskanyan, İran Dışişleri Bakanı, Meclis Başkanı ve İran Ulusal Güvenlik Konseyi Sekreteri ile de görüşmelerde bulundu.

Aralık 2001'de, Robert Koçaryan, Cumhurbaşkanı seçildiğinden beri ilk kez İran İslam Cumhuriyeti'ni ziyaret etti. Ziyarete İran'daki ermeni yanlısı güçlerin ciddi bir propagandası eşlik etti. Bu tür güçlerin etkisiyle İranın "Nevruz" gazetesi Ermeni cumhurbaşkanının resmini manşet yaptı ve gezi için hazırladığı haberi şöyle tanımladı: "Haydar Aliyev gelmedi - Koçaryan geliyor".¹⁵ Ziyaret sırasında Robert Koçaryan İran'ın Dini Lideri Ayetullah Hamaneyi ile bir araya geldi. Hamaneyi iki ülke arasındaki tarihsel bağlara ve ilişkilere değinerek, bölgenin ülkeleri arasındaki ilişkilerin sağlamaştırılmasının önemini vurguladı. Kafkasya bölgesindeki çatışmaların, dış müdahale olmadan bölge ülkeleri aracılığıyla çözülebileceğini söyledi ve ABD dahil olmak üzere ulusötesi güçlerin kendi çıkarlarını düşündüğünü vurguladı.¹⁶

Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın ziyareti sırasında Ermenistan - İran Hükümetlerarası Komisyonunun üçüncü toplantısı yapıldı. İki ülke arasında

11 "Газопровод Иран-Армения откроет новую страницу в отношениях двух стран, сказал Хагати," , 2001, 5 феврал.

12 "Газопровод Иран-Армения откроет новую страницу в отношениях двух стран, сказал Хагати," www.panarmenian.net/rus/news/6983/, 2001, 5 феврал.

13 "Газопровод Иран-Армения откроет новую страницу в отношениях двух стран, сказал Хагати," www.panarmenian.net/rus/news/6983/, 2001, 5 феврал.

14 Qasımlı Musa, *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). I hissə*, (Bakı: Mütərcim, 2015), 594.

15 Акопян, "Визит Кочаряна."

16 "اقای دیدار و چاریانک رییس ارمنستان جمہور انقلاب رہبر با",
Son erişim tarihi 09 Şubat 2019, farsi.khamenei.ir/news-content?id=11690

11 belge imzalandı. Ermenistan ve İran Devlet Başkanları Ortak Deklarasyonu kabul edildi. Mehri - Gacaran tüneli üzerinde bir anlaşma imzalandı.

Ziyaret sırasında tarihi eserlerin korunması konusunda bir işbirliği anlaşması imzalandı. Her iki taraf için bu anlaşmayı imzalamak önemliydi ve anlaşma, Azerbaycan'ın kültürel mirasına yönelik yabancı iddialar için yasal bir temel oluşturdu. Böylece Ermeni tarafı İran sınırları içerisinde, ama Azerbaycan sınırına yakın bölgelerdeki alban-hristiyan anıtlarını ve tarihi yapıları “ermenî kültürel mirasının örnekleri” gibi sunmak ve Kafkasyanın en eski halklarından olduklarını kanıtlamak için ek “kanıtlar” bulmuş oldu. Erivan'daki Türk - İslam anıtları da dahil olmak üzere tarihi Batı Azerbaycan topraklarındaki (günümüzdeki Ermenistanda) kültürel miras özellikle 20. yüzyılın 80'li yıllarından bu yana Ermeni vandalizmiyle yıkılmıştı. Bu anlaşmaya göre İran sonraki dönemde İsfahan mimari tarzının geleneklerini temel alarak Türk camisini (Göy Mescid) restore etti ve anıt çeşitli kaynaklarda İran mimari irsinin simgesi gibi nitelendirildi. İran'da “Ermeni anıtlarının” korunmasına devletin verdiği dikkat daha da arttı.

Bu gerçeklerden birini gururla dile getiren Ermeni yazar Ruben Galichyan 2010'da Londrada basılan kitabında: “İslam devleti olan İran İslam Cumhuriyeti'ndeki tarihi Hristiyan Ermeni anıtları devlet tarafından korunmaktadır. Tarihi Eserleri Koruma Bakanlığı, Ermeni anıtlarının çoğunda devletin mali yardımlarıyla onarımlar ve restorasyonlar yaptı. Böyle bir dini yapı, Kuzey İran'da Batı Azerbaycan vilayetinde bulunan 12. yüzyıldan kalma Kutsal Taddeus manastırır. Yapı Birleşik Milletler Örgütünün UNESCO Dünya Mirası Listesine dahil edildi”. – yazıyordu.¹⁷

O sırada imzalanan ilginç anlaşmalardan biri, iki ülke arasındaki ekolojik alanda işbirliğine dair anlaşma idi. Gerçek şu ki, Metsamor Nükleer Santralinin zehirli atığını Araz Nehri'ne dağıtarak Ermenistan, İran yasal arazisinin ekolojik durumunu olumsuz yönden etkilemektedir. Tehlike bununla sınırlı değil. Metsamor Nükleer Santralinden sızma olursa Ermenistanın kendisi, yanı sıra komşu İran, Türkiye ve Azerbaycanın sınır bölgeleri radyasyona maruz kalacak. 1976 yılında inşa edilen Metsamor kentindeki nükleer santral Ermenistan'ın başkenti Erivan'dan 32 km uzaklıktadır. Dünyanın en savunmasız reaktörlerinden biri olan Metsamor santralinin yapımına Sovyetler döneminde yapım sürecindeyken Sovyet alimleri kendileri itiraz etmiş, gerekçe olarak Ağrı Dağı'nın tektonik bölgesinde bulunmasını göstermişlerdi.

17 Galichian Rouben, *The invention of History: Azerbaijan, Armenia and the Show casing of imagination*. (London/Yerevan: Printinfo Artbooks, 2010), 12.

Koçaryan'ın 2001'de Tahran'a yaptığı ziyarette imzalanan anlaşmalardan biri, akademik derecelerin ve yüksek öğretimin karşılıklı olarak tanınması anlaşmasıydı. Ermenistan ve İran arasındaki Gümrük Alanında İşbirliği Anlaşmasıysa özellikle Ermenistan'ın "ekonomik nefesini" uzatmaya hizmet ediyordu. Bir diğer anlaşma, belgelendirme ve standardizasyon alanında bir işbirliği anlaşmasıydı. Ermenistan ve İran arasındaki "Kota ve imtiyaz sözleşmesi" de imzalandı.

2002 yılında 4. Ermeni-İran Hükümetlerarası Ortak Ekonomik Komisyon toplantısı yapıldı. 2003 yılının Nisan ayında, İran Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi Erivan'ı ziyaret etti. Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Kocharyan ziyareti sırasında Kemal Harrazi'yi kabul etti ve görüşmede İran Cumhurbaşkanı'nın Erivan'ı ziyareti ile ilgili bir dizi konu ele alındı.¹⁸

ABD'nin Eylül 2001'den sonraki dönemde Kafkasya bölgesindeki aktif politika izlemesine karşılık olarak İran da bölgeye yönelik aktif bir dış politika izlemeye başladı, bölgesel devletlerle ilişkilerini çeşitli yollarla yoğunlaştırmaya çalıştı. ABD'le Azerbaycan'ın ekonomik ve terör aleyhine işbirliğine karşılık olarak İran Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgalinin yarattığı Dağlık Karabağ sorununu baskı aracı olarak kullanıyordu. Bunu Kemal Harrazinin İran dış politikasını yönettiği dönem için kesinlikle söylemek mümkündür. İran bir tarafta Ermenistana ekonomik, asgeri alanda yardımlarını artırdı, diğer yandan Azerbaycana Ermenistanla olan ilişkilerde kendisinin daha iyi arabulcu ola bileceğini kanıtlamaya çalıştı. Dönemin İran dış politikasının bu türlü yaklaşımlarını meydana gelen olaylarla, yapılan anlaşmalar da göstermektedir.

İran Savunma Bakanının Mart 2002'de Ermenistan'ı ziyareti sırasında iki ülke arasında bir askeri anlaşma imzalanması İran'ın baskı politikasının bir unsuru olarak görülebilir. Anlaşma taraflar arasında askeri işbirliğinin geliştirilmesini, çeşitli askeri projelerin uygulanmasını, deneyim paylaşımını, Koçaryan'ın 2001'de İran'a yaptığı ziyaret sırasında imzalanan anlaşmaların uygulanmasını, ortak askeri kuruluşların kurulmasını amaçlıyordu. Anlaşma üzerine yaptığı açıklamada, İran Savunma Bakanı Şamhani, Tahran-Erivan işbirliğinin üçüncü bir ülkeye karşı olmadığını söyledi. Lakin Şamhani ABD'yi hedef olarak göstererek, İran'ın sınır bölgelerinde bölge dışı ülkelerin askeri güçlerinin olmasına karşı kararlı olduğunu da belirtti. Şamhani'nin açıklaması, bölgesel basında ABD'nin Azerbaycan'da bir askeri üs kurma olasılığının tartışıldığı dönemde Azerbaycan'a bir uyarı olarak da uzmanlarca değerlendirilmekte.¹⁹

18 "Роберт Кочарян принял Камала Харрази," Son değiştirilme tarihi 30 Nisan 2003.

19 Cabbarlı Hatəm, *Ermənistanın xarici siyasəti (1991-2012)* (Bakı: ATSAM, 2014), 327.

11 Nisan 2002'de - Erivan'a ziyaretinden yalnızca bir yıl önce, Kemal Hırrazi Bakü'yü ziyaret etmiş, dönemin Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'le yaptığı görüşmede İran'ın Ermenistanla iyi ilişkilerinin olduğuna dikkat çekmiş ve Dağlık Karabağ sorununun çözümünde İranın arabulcu ola bileceğini söylemişti: "Bölgenin en büyük sorunlarından biri de Karabağ sorunu. İran İslam Cumhuriyeti'nin de dahil olduğu bölge devletlerinin çabalarıyla Karabağ sorununun adil bir şekilde çözülmesini umuyoruz. Bu konuda Azerbaycan'a yardım etmeye hazırız. Mutluyuz ki, bizim Azerbaycan gibi, Ermenistan ile de iyi ilişkilerimiz var".

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in aynı toplantıda Kemal Hırrazi'nin fikirlerine verdiği yanıt oldukça ilginç, mantıklı ve düşündürücü oldu: "Söylediniz ki, Azerbaycan gibi Ermenistan ile de ilişkilerinizin iyi olmasından mutlusunuz ve iyi ilişkileriniz Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun çözülmesinde iyi bir şans. Bu doğru. Ancak İran-Azerbaycan ilişkilerini İran-Ermenistan ilişkileriyle karşılaştırmak doğru olmaz. Bizim ülkelerimizi, halklarımızı büyük bir tarih, tarihi bağlar, ortak kültür, din, gelenek ve göreneklerimiz aynı olması birleştiriyor. Ermenistan ile sizin ülkenizi ise sadece ekonomik ilişkiler. Bu yüzden bu ilişkilere aynı açıdan bakmamanızı sizden rica ederim."²⁰

Haydar Aliyev'in belirttiği gibi, İran ve Ermenistan temel olarak ekonomik ilişkiler ile bağlantılıydı ve İran Ermenistan ile ilişkileri bu alanda daha da güçlendirmekteydi. Bu döneme kadar gelişmemiş olan iki ülkenin parlamenter ilişkileri de delegelerin ziyaretleri ile geliştirilmekteydi. 16 Aralık 2002'de bir İran parlamento heyeti, Ermenistan Başbakanı Andranik Markaryan, Meclis Başkanı Armen Haçatryan ve Dışişleri Bakanı Oskanyan ile görüşmek üzere Erivan'a gitti. Toplantıda, Markaryan Ermenistan - İran ikili ilişkilerini "stratejik" ve "uzun vadeli" olarak nitelendirdi. Ermenistan başbakanı "Ermenistan ile İran arasında 'önemli' ekonomik bağların ve ikili ticaretin genişletilmesi çağrısında bulundu". Oskanyan İran'ın "Karabağ sorununa karşı dengeli politikası"ndan Ermenistan'ın memnuniyetini dile getirdi. İran'ın Ermenistanla parlamenter ilişkilerini geliştirilmesiyle beraber kendi parlamentosunda İranın ermeni cemaatine sunduğu vekil koltuğu sayısı da dikkat çekmektedir. Milletvekillerinin dört yıllığına seçildiği İran Millet Meclisi'nde toplamda 290 Milletvekili vardır. Azınlıkların da²¹ temsil hakkı bulunan Millet Meclisi'nde Zerdüşter 1, Yahudiler 1, Aşuri ve Keldaniler 1,

20 "Президент Азербайджана Гейдар Алиев принял министра иностранных дел Ирана," Son değiştirilme tarihi 11 Nisan 2002.

21 1979 tarihli İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'na göre ülkedeki tek azınlık grubu gayrimüslümlerdir. Yani, Azerbaycan Türkleri, Kürtler, Beluçlar ve d. Müslüman halklar "İranlı" olarak tek millet olarak sınıflandırılmaktadır.

Güney Ermenileri 1 ve Kuzey Ermenileri de 1 milletvekiline sahiptirler.²² Yani diğer azınlıklara 1 koltuk verildiği halde, ermeniler İran İslam Cumhuriyeti parlamentosunda 2 koltuğa sahipler. İran'da olan toplam ermeni nüfusunun sayısı bazı kaynaklara göre 200-300 bin,²³ bazı kaynaklara göre ise 150 bin civarındadır. İrandaki yahudi sayısı 30 bin, zerdüşti sayısı 10 bin, asurilerin ve keldanilerin toplam sayısı 18 bin'dir. Görüldüğü gibi vekil sayısı azınlıkların sayısına göre değildir. Her azınlığa bir vekil koltuğu ayrılmıştır. Ermeniler ise kuzey ve güney ermenileri olarak suni bir şekilde ikiye ayrılmış ve onlara iki vekil koltuğu ayrılmıştır.

Eylül 2004'te Koçaryanın cumhurbaşkanı seçilmesinden sonraki dönemde İran'dan Ermenistan'a en üst düzey ziyaret yapıldı. İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi Ermenistan'ı ziyaret etti. Taraflar "Ermenistan ve İran arasında işbirliği ilkeleri ve temelleri hakkında" anlaşma imzaladılar.²⁴ Ayrıca İran cumhurbaşkanı Hatemi "ermeniler soykırımı" anıtını ziyaret etti.

Ermenistan ve İran arasındaki Hükümetlerarası Ekonomik Koordinasyon Komisyonunun 5. toplantısı yapıldı. İran-Ermenistan doğal gaz boru hattının inşaatına ilişkin bir anlaşma imzalandı. Böylece, İran, Ermenistan'a enerji zorluklarının çözümünde yardım etmekle, Ermenistan'ın saldırgan eylemlerini önlemek için Azerbaycan'ın uyguladığı taktiksel ve ekonomik planlarını önlemek için adımlar attı.

İran yerel etnik faktörleri göz önünde bulundurmadan nüfusunun büyük bir kısmı Azerbaycan türklerinden oluşan Azerbaycan vilayetleri (Doğu Azerbaycan Ostanı, Batı Azerbaycan Ostanı, Erdebil Ostanı ve d.) ile Ermenistan arasında bağları güçlendirmeye de çalışıyordu. Bu adımlardan biri, Ermenistan'ın Ardabil ili ile tarımda işbirliğinin mutabakatıydı.

2005 yılında Ermenistan ile İran arasında iki önemli belge daha imzalandı. Ermenistan Sağlık Bakanlığı ile İran Sağlık ve Tıp Eğitimi Bakanlığı arasında sağlık ve tedavi alanında işbirliğine dair mutabakat zaptı ve 2005 - 2008 yılları arasında Ermenistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı ile İran İslam Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı arasında eğitim anlaşması imzalandı.

Ermeni ve İranlı işadamlarının Tebriz'de Haziran 2005'te buluşması, Doğu Azerbaycan vilayetinin valisi ile Ermeni delegasyonu arasındaki görüşmeler,

22 Yegin Abdullah, *İran siyasetini anlama klavuzu* (SETA Yayınları, 2013), 56.

23 جرادى.. ایت «چنوبى قفقاز در ایران اسلامى جمهوری خارجى سى اس ت» ، ایران مطالطه جوعسسه اوراسى و .
- (1389: 6) تابستان و بهار / 6 شماره / پین جم سال / ایراس دوفصلنامه فیروز آبادى دقان ی . سیدجال

24 Cabbarlı, *Ermenistanın xarici siyaseti*, 274.

İran Enerji Bakanı Habibulla Bitaraf ile Ermenistan Enerji Bakanı Armen Movsesyan arasında enerji işbirliği anlaşmasının imzalanması,²⁵ Erivan'da İran Eğitim Bakanı Murteza Hacı ve Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının İcra Dairesi Başkanı Artaşes Tumanyan'ın gerçekleştirdiği görüşmeler ilişkilerin yoğunlaştığını gösteriyordu.

Şubat 2006'da, İran Dışişleri Bakanı Manuçehr Mohtaki, Ermenistan'ı ziyaret etti.²⁶ Mottaki ziyareti sırasında yaptığı açıklamada İran'ın Ermenistan'ı güçlendirme niyetini ifade etti: "Komşumuz ve dostumuz Ermenistan ile çok taraflı ilişkiler kuruyor... Bölgesel öneme sahip olmalarını sağlamaya çalışıyoruz."²⁷

Ziyareti sırasında Mohtakinin görüştüğü en önemli isimlerden biri, Ermenistan Cumhurbaşkanının Güvenlik Konseyi Sekreteri ve Savunma Bakanı Serj Sarkisyan'dı. Mohtaki-Sarkisyan görüşmesine Dışişleri Bakan Yardımcısı Arman Kirakosyan, Ermenistan'ın İran Büyükelçisi Karen Nazaryan ve İran'ın Ermenistan Büyükelçisi Alireza Hagigiyani da katıldı ve görüşmede çok sayıda konu tartışıldı.²⁸

2003 yılı cumhurbaşkanlığı seçimini kazanan Robert Koçaryan, Temmuz 2006'da İran'a cumhurbaşkanı olarak bir sonraki ziyaretinde bulundu. Ermeni ve İran hükümetleri arasında eğitim ve kültür merkezlerinin kurulması ve işletilmesine ilişkin Mutabakat Zaptı, Ermenistan Devlet İdaresi Bakanlığı ile İran Dışişleri Bakanlığı arasında Arşiv alanında işbirliğine ilişkin Mutabakat Zaptı, Kültür ve Ceza Hukuku Alanında İşbirliği Anlaşması vb. belgeler imzalandı.²⁹

Ziyaret sırasında görüşülen başlıca konu İran'dan Ermenistan'a olan gaz hattına ilişkin idi. Ağustos 2005'te "ArmRosGazprom" ve İran'ın "Arvandan" şirketleri arasında gaz hattının 22,5 kilometrelik bir bölümünün (Gajaran -

25 Talıblı Sübhan, *İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasətində Dağlıq Qarabağ problemi (1991-2005-ci illər)* (Bakı: Elm və təhsil, 2016), 130.

Soltan Sədrəddin, "Tehran hakimiyyətinin islam dəyərlərindən danışmağa haqqı var?" *Bakı-Təbriz jurnalı*, № 3, (iyun 2005): 54.

26 "Bilateral Relations," Ministry of Foreign Affairs of Armenia, Son erişim tarihi 12 Aralık 2018.

27 Danielyan Emil, "Armenia Deepens Ties With Embattled Iran," Son değiştirilme tarihi 28 Temmuz 2006.

28 "Իրանի ԱԳՆ ղեկավարը նշել է Հայաստան-Իրան համագործակցության կարևորությունը պաշտպանության և անվտանգության բնագավառներում," Son değiştirilme tarihi 14 Şubat 2006, www.panarmenian.net/eng/news/16373/.

29 "Երկկողմ հարաբերություններ," Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին Գործերի Նախարարություն, Son erişim tarihi 12 Aralık 2018.

Mehri hattı) inşaatına başlandı. Anlaşma uyarınca, gaz boru hattının inşaatı Ocak 2007'ye kadar tamamlanacaktı.³⁰

2006 yılının Eylül ayında, İran İslam Cumhuriyeti Meclis Başkanı Gulamali Haddad Adel, Ermenistan'ı ziyaret etti. Bu ziyaret sırasında, İran Parlamentosu Başkanı Tsitsernakaberd'deki "soykırım" anıtını ziyaret etti. Ermeni mevkidaşı Tigran Baghdasarian ile Erivan'da bir araya gelen Haddad Adel toplantıdan sonra düzenlediği basın toplantısında İran'daki Ermeni cemaatinin rolü hakkında konuştu. Bu dönemde Ermenilerin İran İslam Cumhuriyeti parlamentosunda iki milletvekili tarafından temsil edildiği belirtilmelidir.³¹ Basın toplantısında İran'ın "Ermeni soykırımı" nı tanıyıp tanıyamayacağı konusunda sorunu yanıtlayan Haddad Adel, "Anavatanları için ölen insanlarla gurur duyuyorum"- dedi, ancak hiçbir şekilde parlamentoda "soykırım"ın tanınmasıyla ilgili yorum yapmadı.³² H. Adel ayrıca Ermenistan Başbakanı Andranik Margaryan ile bir araya geldi.

Aralık 2006'da, Ermenistan Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan tekrar İran'ı ziyaret etti. İran Dışişleri Bakanı Manuçehr Mohtaki ile Vardan Oskanyanın görüşmesinde enerji alanında işbirliğini genişletme olanakları değerlendirildi. Bakanlar ayrıca bölgesel meseleleri de tartıştılar. Uluslararası örgütlerde işbirliğini genişletme olanakları da değerlendirildi.

Ziyaret sırasında Ermenistan dış işleri bakanı Vardan Oskanyan İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad tarafından kabul edildi. İki taraf, Ermenistan ve İran arasındaki işbirliğini takdir etti ve ikili ilişkiler gündemini tartıştı. V. Oskanyan ile İran İslam Cumhuriyeti Yüksek Güvenlik Konseyi Sekreteri Ali Laricani arasında yapılan görüşmede uluslararası örgütlerin İran nükleer programlarına ilişkin konumu ve Ermenistanın bu konuda tutumu tartışıldı. Laricani ülkenin nükleer enerjiyi barışçıl amaçlarla kullanma hakkını vurguladı. Vardan Oskanyan, İranlı Meclis başkanı Haddad Adel ile de bir araya geldi.

Ermenistan Dışişleri Bakanı, üçüncü Ermeni Diaspora Forumunda İran Ermenileri heyeti ve yerel Ermeni cemaatinin üyeleriyle de bir araya geldi.

2006 yılında iki ülkenin bölgesel yönetimlerinin işbirliği için de bir dizin adımlar atıldı. Bir yandan İran İslam Cumhuriyetinin Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Erdebil, Mazandaran, Hormuzgan Ardebil, ostanları (vilayetleri),

30 "Можно считать, что газопровод Иран-Армения уже в руках у русских," *Армения за неделю*.
Son erişim tarihi 11 Temmuz 2006, .

31 "Համառոտ է մամլո ասուլիս Ազգային ժողովում," Son değiştirilme tarihi 12 Eylül 2006, .

32 Parliament.am, "ամստեղ մամլո."

diğer yandan Ermenistanın - Syunik, Ararat ve Armavir merzleri (bölgeleri) arasındaki işbirliği yoğunlaştı. 2006 yılında Doğu Azerbaycan vilayetinin merkezi şehri Tebriz'de Ermenistan Genel Konsolosluğunun açılması konusunda müzakerelere başlandı.

Mart 2007'de İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad Ermenistan'ı ziyaret etti. Ziyaret sırasında iki ülkenin başkanları ortak bir bildiri yayınladılar. Bu dönemde Ermeni-İran ekonomik ilişkileri tarihindeki en önemli olaylardan biri gerçekleşti. 19 Mart 2007'de iki ülke arasındaki gaz boru hattı açıldı. Ermeni tarafı bu projeye “enerji diplomasisi” alanında “büyük başarı” dedi.³³

Temmuz 2007'de İran Dışişleri Bakanı Manuçehr Mohtaki, Ermenistan'ı ziyaret etti. Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan İran Dışişleri Bakanı Manuçehr Mottaki'yi kabul etti. Ermeni Devlet Başkanı, İran ve Ermeni devlet adamlarının karşılıklı ziyaretinin, iki halkın tarihi ortaklıkları ve iyi komşuluk ilişkileriyle birlikte, ikili ilişkilerin gelişmesine ve genişlemesine önemli bir katkı yaptığını belirtti. Robert Koçaryan İran Cumhurbaşkanı'nın gelmesini bekliyoruz ve ziyaretine büyük önem veriyoruz” dedi. Cumhurbaşkanı, Ermenistan ile İran arasındaki serbest ticaretle ilgili hükümetler arası bir anlaşmanın imzalanmasının da iki ülke arasındaki ticaret hacminin artmasına katkıda bulunacağını belirtti. Buna karşılık M.Mottaki, İran-Ermenistan Hükümetlerarası İşbirliği Komisyonu'nun Erivan'da düzenlenen yedinci toplantısının sonuçlarından duyduğu memnuniyeti dile getirdi. Ortak hükümetler arası komisyonun İran bölümünü yöneten İran Dışişleri Bakanı, “İran ikili ilişkileri genişletmenin önünde bir engel görmüyor ve özellikle ekonomi, enerji, ulaşım ve transit yük taşımacılığında Ermenistan ile işbirliğinin daha da genişletilmesi ve geliştirilmesi ile ilgileniyor” dedi.³⁴ Ermenistan-İran hükümetlerarası komisyonunun 7. toplantısı 20 Temmuz'da Ermenistanın baş kenti Erivan'da başladı. Taraflar, Aras Nehri üzerinde yeni bir hidroelektrik santralının inşası, iki ülke arasında doğrudan bir demiryolu bağlantısı kurulması, Ermenistan'da İran, Ermenistan ve Rusya'nın katılımıyla bir petrol fabrikasının inşası ve İran ticaret merkezinin kurulması ile ilgili konuları ele aldı. Ermenistan - İran hükümetlerarası komisyonunun toplantısında, Ermenistan ile İran arasındaki üçüncü yüksek voltajlı elektrik hattının inşaatına başlanmasına karar verildi.

İran İslam Cumhuriyetinin cumhurbaşkanı olarak Mahmud Ahmedinejad'ın bir sonraki Ermenistan ziyareti Ekim 2007'de yapıldı. Lakin İran'da ortaya

33 Галстян Арег, “Политические портреты Армении: Роберт Кочарян,” Son değiştirilme tarihi 11 Şubat 2013, .

34 “Роберт Кочарян и Манучехр Моттаки обсудили армяно-иранские отношения,” Son değiştirilme tarihi 23 Temmuz 2007.

çıkan öngörülemeyen koşullar İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejadın Ermenistan'a yaptığı ziyareti kesintiye uğratmasına neden oldu. Mahmud Ahmedinejat hatta Ermenistan'ın devlet protokollerini hiçe sayarak sözde "Ermeni soykırımı kurbanlarının anıtı"nı ziyaret bile etmedi. Ermenistan parlamentosunda konuşmasını bile yapmadan geri döndü.

2007 yılında Ermenistan Cumhuriyeti ve İran İslam Cumhuriyeti Enerji Bakanlıkları arasında yeni bir mutabakat anlaşması imzalandı. Ermeni hükümeti ve İran hükümeti, Aras Nehri üzerindeki elektrik santrallerinin inşası ve işletilmesinde işbirliği konusunda bir anlaşma imzaladı. 2007 yılında, Ermenistan Devlet Televizyon ve Radyo Şirketi ile İran İslam Cumhuriyeti yayınları arasında işbirliği planı kabul edildi. Ayrıca, Ermenistan İnanla spor ve bankacılık alanlarında çeşitli belgeler imzaladı. Ziyaret sırasında imzalanan en önemli belgelerden biri, iki ülkenin Dışişleri Bakanlıkları arasında Konsoloslukların kurulmasına dair Mutabakat Muhtırasıydı.

2008 yılında, Ermenistan ve İran, Aras Hidroelektrik Santrali'nin inşaat ve teknik problemleri alanında bir mutabakat zaptı imzaladı. O yıl, Ermenistan - İran Hükümetlerarası Ortak Komisyonu 8. toplantısı yapıldı.

2008 yılının Şubat ayında Ermenistan'da cumhurbaşkanlığı seçimleri gerçekleştirildi. Seçimlere yaklaşık 9 aday katıldı. Ülkenin 1998-2008 yıllarında cumhurbaşkanı olan Dağlık Karabağ'da doğmuş Robert Koçaryan Cumhuriyetçi Parti'nin adaylığını ileri sürdüğü Hankendi'nde doğmuş ve ülkenin başbakanı olan Serj Sarkisyan'ın adaylığını destekliyordu. Serj Sarkisyan 1991 - 1994 yıllarında Azerbaycanın Dağlık Karabağ bölgesindeki Ermeni Savunma Ordusu'nun başına geçti. 1996 - 1999 yıllarında millî güvenlik bakanlığı, 1999 - 2000 yılında millî güvenlik konseyi sekreterliği ve 2000 yılından itibaren de bu görevle beraber savunma bakanlığı görevini üstlendi. 2007 yılında kalp krizinden ölen Andranik Markaryan yerine Robert Koçaryan tarafından başbakanlığa atanmıştı. Eski Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan seçimlere bağımsız aday olarak katılmıştı. "Hukuki sistem" in (sonraki dönemde "Ermeni Rönesansı" - "Orinats Yerkir" partisi) bu seçimlerde aday Arthur Baqdasaryan idi. Seçimlerde diğer şanslı adaylardan biri olarak Ermeni Devrimci Federasyonu - Daşnaksütununun aday Vahan Hovanisyan düşünülüyordu. Seçimleri cumhurbaşkanının desteğini alan, başbakan olarak elinde bir dizi ekonomik ve siyasi kaynakları kontrol eden ve bunu kendi zaferi için kullanan, Rusya'ya pozisyon yakınlığı ile seçilen Serj Sarkisyan kazandı.

Sonuç

Böylece, Robert Kocharyan başkanlığı döneminde Ermenistan-İran ilişkilerini incelerken şu sonuçlara vara biliriz:

- Bu dönemde, Ermenistan'ın dış politikasını Rusyanın onayıyla yönetilmesi İran-Ermenistan ilişkilerini olumsuz yönden etkilemişse de, 2001 yılından sonraki dönemde ABD'nin bölgesel politikasının etkisiyle Rusyayla İranın çıkarlarının örtüşmesi Rusya'nın İranla ilişkiler konusunda Ermenistana bir çok kez onay vermesine neden olmuştur.
- İran ile ilişkilerde Ermeni tarafı daha çok ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine ilgi duyuyordu;
- İran, Avrupa devletleri ve ABD tarafından uygulanan yaptırımların ekonomik sonuçlarını yumuşatmak için Ermenistan'ın imkanlarını kullanmaya çalıştı;
- Ermenistan'ın Rusyanın bir vilayeti konumunda olması nedeniyle İran'ın doğal gazını Ermenistan üzerinden Avrupa'ya götürme girişimleri gerçekleşmedi;
- Ermeni tarafı her zaman bu ülkedeki pan-Farsçı grupların Azerbaycanla ilgili duydukları rahatsızlıkları kullanarak İran'ı Azerbaycan'a karşı-karşıya getirmeğe çalıştı.

Կայնակա

“Իրանի ԱԳՆ ղեկավարը նշել է Հայաստան-Իրան համագործակցության կարևորությունը պաշտպանության եւ անվտանգության բնագավառներում.” Վերջին փոփոխությունը 14 փետրվարի, 2006 թ. www.panarmenian.net/eng/news/16373/.

“Համատեղ մամլո ասուլիս Ազգային ժողովում.” Վերջին փոփոխությունը 12 սեպտեմբերի, 2006 թ. www.parliament.am/chairman.php?page=announcements&NewsID=2007&year=2006&month=00&lang=arm&enc=utf8.

“Газопровод Иран-Армения открывает новую страницу в отношениях двух стран, сказал Хатами.” www.panarmenian.net/rus/news/6983/, 2001, 5 феврал.

“Декларация о независимости Армении.” *Голос Армении*, 25 август 1990.

“Можно считать, что газопровод Иран-Армения уже в руках у русских.” *Армения за неделю*. Последний доступ 11 июль 2006. www.regnum.ru/news/671719.html.

“Президент Азербайджана Гейдар Алиев принял министра иностранных дел Ирана.” *Последнее изменение* 11 апрел 2002. www.azertag.az/ru/xeber/france-886380.

“Роберт Кочарян и Манучехр Моттаки обсудили армяно-иранские отношения.” *Последнее изменение* 23 июль 2007. https://www.iran.ru/news/politics/47825/Robert_Kocharyan_i_Manuchehr_Mottaki_obsudili_armyano_iranskie_otnosheniya.

“Роберт Кочарян принял Камала Харази.” *Последнее изменение* 30 апреля 2003. www.ru.a1plus.am/8640.html

شمالی مرزهای در پایدار نقش ارمنستان و ایران روابط به نگاهی. «دسترس ی آخرین تاریخ
«10.02.2019 www.aftabir.com/articles/view/politics/iran/c1c1193764798_iran_p1.php/
در پایدار نقش-ارمنستان و-ایران-روابط به-نگاهی

Aslanlı, Araz. “Qlobal siyasətdə Qafqaz: 22 il əvvəl və indi.” *Son dəyişdirilmə tarixi*: 20.05.2013, www.qafsam.org/page/469/az.

Cabbarlı, Natəm. *Ermənistanın xarici siyasəti (1991-2012)*. Bakı: ATSAM, 2014.

Danielyan, Emil. "Armenia Deepens Ties With Embattled Iran." Last modified 28 July 2006. <https://eurasianet.org/armenia-deepens-ties-with-embattled-iran>.

Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir*. XII kitab. Bakı: Azərənəşr, 2004.

Galichian, Rouben. *The invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Show casing of imagination*. London/Yerevan: Printinfo Artbooks, 2010.

Heydər Əliyevin İran İslam Respublikası ilə əlaqədar baxışları. İİR-in Bakıdakı səfirliyi (Azərbaycan və fars dillərində). Bakı: Çəşioğlu, 2004.

Hovhannisyan, Nikolay. *The Foreign Policy of the Republic of Armenia in the Transcaucasian-Middle Eastern Geopolitical Region*. Yerevan: National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Oriental Studies, 1998.

Qasımlı, Musa. *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003)*. I hissə. Bakı: Mütərcim, 2015.

Minassian Qaidz, "Is Armenia avanpost of Russia in the Caucasus?" *Russie. New Visions*, No.27, (15 February, 2006): p.13

Ministry of Foreign Affairs of Armenia "Bilateral Relations." Accessed December 12, 2018. www.mfa.am/en/bilateral-relations/ir.

Movsisyan, Artak. *Ermenistan tarihi*. Yerevan: Yerevan Devlet Üniversitesi Yayınları, 2017

Soltan, Sədrəddin. "Tehran hakimiyyətinin islam dəyərlərindən danışmağa haqqı var?" *Bakı-Təbriz jurnalı*, № 3, (iyun 2005): 52-55

Talıblı, Sübhan. *İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasətində Dağlıq Qarabağ problemi (1991-2005-ci illər)*. Bakı: Elm və təhsil, 2016.

Vəliyev, Cavid. Məmmədli, Məsihağa. ed. *Azərbaycan-İran əməkdaşlığı: əsas istiqamətlər və imkanlar*. Bakı: SAM, 2018.

Yegin, Abdullah. *İran siyasətini anlama klavuzu*. SETA Yayınları, 2013.

Акопян, Татула, "Визит Кочаряна в Иран продолжается." *Газета "АЗГ" (Армения)*, 27 Декабр 2001. <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/14098/>.

Галстян, Арег. “Политические портреты Армении: Роберт Кочарян.”
Последнее изменение 11 феврал 2013. <http://www.yerkramas.org/article/51814/politicheskie-portrety-armenii-robert-Koçaryan>.

Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին Գործերի
Նախարարություն. “Երկկողմ հարաբերություններ.”, Վերջին
մուտքագրման ամսաթիվը Դեկտեմբերի 12, 2018 թ.
www.mfa.am/hy/bilateral-relations/ir

«انقلاب رهبر با ارمنستان جمهوری رییس کوچاریان آقای دیدار . 09.02.2019 . دس ترسی آخرین تارخی
farsi.khamenei.ir/news-content?id=11690

سیدجلال . «جنوبی قفقاز در ایران اسلامی جمهوری خارجی نتسیاس . مرادی « و ایران مطالعاتی و سیاسی
(: ۱۳۸۹ تابستان و بهار) . 6 شماره / پنجم سال / ایراس دوفصلنامه . اوراسیا ایت . فیروزآبادی دهقان
5 - 46-

Yayın Geliş Tarihi: 07.02.2019

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 26.04.2019

Sayı: 62, Yıl: 2019, Sayfa: 95-97

ISSN: 1303-068X

Dilaver Tutku. "Talin Suciyan ve Modern Türkiye'de Ermeniler." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 62 (2019): 95-97.

Kitap Tahlili

TALIN SUCİYAN VE MODERN TÜRKİYE'DE ERMENİLER

(TALIN SUCİYAN AND THE ARMENIANS IN MODERN TURKEY:
POST-GENOCIDE SOCIETY, POLITICS, AND HISTORY)

Tutku DİLAVER*

Yazar: Talin Suciyan

Başlık: Modern Türkiye'de Ermeniler: Soykırımsonrası Toplum, Siyaset ve Tarih

Yayınevi: Aras Yayınevi

ISBN: 9786052100325

Dili: Türkçe

Sayfa Sayısı: 352

Talin Suciyan'nın daha önce İngilizce yayınlanan "*Modern Türkiye'de Ermeniler: Soykırımsonrası Toplum, Siyaset ve Tarih*" adlı kitabı Ekim 2018'de Türkçe'ye çevrilerek Aras yayınevinden yayımlandı. Cumhuriyet döneminden sonra Türkiye'de kalan Ermeni kökenli vatandaşların toplumsal, siyasal ve düşünce dünyasında yaşadığı zorlukları ve hatta yeniden üretildiği iddia edilen soykırım sürecini anlatma iddiasında olan kitap, İngilizcesinde olduğu gibi 4 bölümden oluşuyor. Talin Suciyan'ın doktora çalışmasından türetilen kitabın Türkçe baskısı gözden geçirilmiş olarak okuyucuya sunuluyor. Bu değişikliklerin hemen hemen tamamı redaksiyon, atıflar ile kaynakçada yapılan hatalı göndermelerin

* ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3379-4313>
Avrasya İncelemeleri Merkezi Misafir Araştırmacı
tdilaver@avim.org.tr

düzeltilmesi ve bir takım arşiv belgelerinin ekler kısmına eklenmesi oluşturuyor.

Kitap hakkında daha önce *Review of Armenian Studies* dergisinde inceleme yazısı yayınlanan Sean Patrick Smyth'in isabetli bir şekilde saptadığı gibi tek yanlı tarih anlatısı yaklaşımının devam ettiği¹ göze çarpıyor. Kitabın kaynak olarak aldığı eserlerin pek çoğunun yine aynı görüşü dile getiren yazarlar arasından seçilmiş olması objektif bir inceleme olma olasılığını ortadan kaldırıyor. Kitabın temel kuramları olarak ele aldığı habitus, diaspora gibi kavramları oldukça yüzeysel bir şekilde anlatmış olması okuyucunun bu kavramları anlamasını oldukça zorlaştırıyor. Dolayısıyla, kitabın anlaşılabilirliğini da azaltıyor.

Suciyan, soykırımsonrası adını vererek tarih aralığını oldukça geniş tuttuğu dönemde, mağdurun (Ermenilerin) sessizleştirilmesi ve devletin bu süreci inkârı gibi konuları incelemeye alıyor. Kitabın ortaya koyduğu tezi desteklemek adına, sistemli bir şekilde sürdürüldüğünü iddia ettiği baskı politikaları sonucu Ermeni entelektüel hayatının sonlandırıldığını, gazete ve dergilerin kapatıldığını anlatıyor. Bu analizini yaparken temel kaynak olarak ise Ermeni kökenli vatandaşların, Türkiye'de çıkarttığı dergilerin bir kısmını alıyor. Bu yayınların Türkiye'deki, Sovyetlerdeki ve hatta tüm dünyadaki Ermenilerin birbirinden haberdar olması açısından başka hiçbir ülkedeki yayının üstlenmediği bir misyonu üstlendiğinden bahsediyor. Fakat Suciyan bir yandan bu gazetelerin yayın hayatlarına devlet organları tarafından son verilerek Ermenilerin nasıl susturulduğunu anlatırken diğer yandan kaynak aldığı yayınlardan bazılarının hala yayın hayatına devam ettiğinden bahsediyor. Kapatılan yayınlara kapatılma nedenleri veya devam eden yayınlara hangi koşullarla yayın hayatlarına devam ettikleri hakkındaysa herhangi bir bilgi verilmiyor. Dolayısıyla kitabın yarattığı genel havanın etkisiyle bu tahlili yapmak okuyucunun kendisine bırakılmış oluyor.

Suciyan'ın tek taraflı tarih anlatısı üzerine inşa ettiği kitapta yapıların isimlerinin doğru bir şekilde aktarılmadığı görülüyor. Örneğin, 1860'da Ermeni Nizamnamesi ile Patrikhane'nin altında kurulması uygun görülen Cismani Meclis, kitap içerisinde Ermeni Milli Meclisi olarak anılıyor. Bu şekilde bir kullanım okuyucunun zihninde Ermenilerin bağımsız bir birim olduğu şeklinde bir algı oluşmasının önünü açıyor. Bir diğer yandan Osmanlı'da uygulanan millet sistemindeki Millet kavramı bugün anlaşılan anlamında kullanılmamasına rağmen, kitap içerisinde ulus ile aynı anlamda kullanılarak, daha önce oluşturulan algı pekiştiriliyor.

1 Sean Patrick Smyth, "The Armenians in Modern Turkey," *Review of Armenian Studies*, sayı:35. (Ekim 2017): 211-215.

Suciyan kitabında, Türkiye’de yaşayan ezilmiş Ermenilerin Osmanlı döneminden beri diasporanın bir parçası olduğundan ve hatta döneminin en cesur temsilcileri olduklarından bahsediyor. Osmanlı döneminde çıkartılan, muhalif kimlikli, bazen milliyetçi gazetelerin ne kadar cesur olduğundan bahsedilerek, bugünkü diaspora ile paralellik kurulmaya çalışılıyor. Neticede Türkiye’de yaşayan Ermenilerin diasporalaştırılmasına zemin hazırlanmış oluyor.

Türkiye Cumhuriyetine karşı bulunduğu ithamları arşiv belgelerine dayandığını iddia eden Suciyan’ın ekler kısmına eklediği belgeler ise bu ithamlarını desteklemiyor. Çalışması için başta İstanbul olmak üzere dünyanın pek çok yerinde Ermenice yazılan kaynakları taradığını ifade eden Suciyan’ın devlet arşivlerindeki sınırlı çalışması çalışmanın en önemli ayaklarından birini eksik bırakıyor.

Sonuç olarak Talin Suciyan’ın kitabı hakkında daha önce eleştiri konusu olan bütün noktalar varlığını sürdürmeye devam ediyor. Suciyan’ın kitabında kurduğu anlatı ise akademik açıdan sübjektif bir bakış açısını temsil etmekten öteye geçemiyor.

Yayın Geliş Tarihi: 07.02.2019

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 26.04.2019

Sayı: 62, Yıl: 2019, Sayfa: 99-132

ISSN: 1303-068X

Lütem, Ömer Engin ve Yiğit Alpoğan. “Değerlendirme Yazısı: Öldürme Emirleri: Talat Paşa’nın Telgrafları ve Ermeni Soykırımı” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 62 (2019): 99-132.

Kitap Tahlili

(DEĞERLENDİRME YAZISI: ÖLDÜRME EMİRLERİ: TALAT PAŞA’NIN TELGRAFLARI VE ERMENİ SOYKIRIMI)

(REVIEW ESSAY: KILLING ORDERS:
TALAT PASHA’S TELEGRAMS AND THE ARMENIAN GENOCIDE)

Ömer Engin LÜTEM*

Yiğit ALPOGAN**

Yazar: Taner Akçam

Başlık: Naim Efendinin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları, Krikor Gergeryan Arşivi

Yayınevi: İletişim Yayınları

ISBN: 9789750520945

Dili: Türkçe

Sayfa Sayısı: 278

Taner Akçam “Naim Efendi’nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları” (İletişim Yayınları, 2016), kitabında bundan 96 yıl önce Aram Andonyan tarafında yayınlanmış olan ve başta Osmanlı Dâhiliye Nazırı Talat Paşa olmak üzere bir dizi üst düzey Osmanlı memuruna atfedilen telgraf ve belgelerin esasen gerçek ve sahih olduğu tezini işlemektedir. Akçam’ın temel tezi 1983 yılında Şinasi Orel ve Süreyya Yuca tarafından yayınlanan ve bu belgelerin sahte olduğu yönünde ciddi tezler öne süren “Ermenilerce Talat Paşa’ya atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü”

* Merhum AVİM Onursal Başkanı

** ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1967-4331>
Danışman, Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), yalpogan@avim.org.tr

başlıklı çalışmanın hatalarla dolu olduğu ve belgelere yönettikleri ithamların esasen haksız oldukları üzerine kurulmuştur.

Akçam'a göre Orel ve Yuca'nın iddialarının aksine Naim Efendi adına bir Osmanlı memuru vardır ve belgeleri Andonyan'a o temin etmiştir ve Andonyan tarafından yayınlanan hatıratı da Naim Efendi bizzat kendisi yazmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı Belgesi olduğunu iddia ettiği 3 belgede Naim Efendi isminde bir memurdan bahis geçtiğini iddia etmektedir. Buna ek olarak Akçam, Krikor Gergeryan'ın şahsi koleksiyonunda bulduğu ve Naim Efendi tarafından yazıldığını iddia ettiği Osmanlıca bir hatıra metnini kitabında yayınlamaktadır. Akçam'a göre Krikor Gergeryan söz konusu hatıratı Paris'teki Bogos Nubar Kütüphanesinde bulmuştur.

Yeri gelmişken hemen burada belirtelim ki hatıratın gerçekten Naim Efendi tarafından yazıldığına dair hiçbir emare (isim, imza, paraf, tarih vs.) bulunmamaktadır. Ayrıca gerçekten kendisi tarafından yazılmışsa da daha sonra bu metin üzerinde değişiklik yapıp yapılmadığı ya da başka biri ya da birileri tarafından metnin tekrar temize çekilip çekilmediğine dair bir bilgi mevcut değildir. Tartışmalı olmayan objektif kaynaklarda da Naim Efendi adlı şahsa ait herhangi bir el yazısı örneğine sahip değiliz ve bu nedenle yayınlanan hatıratındaki el yazısı ile karşılaştırma yapma şansı da bulunmamaktadır. Ayrıca metin klasik anlamda bildiğimiz "Hatırat" metinlerine de benzememektedir. Hatırat denen metinde Naim Efendi'nin olaylar içindeki kendi rolü, diğer insanlarla olan diyalogları, ya da gerçekleşen olayların kronolojik bir anlatısı sunulmamaktadır. Metin, sadece resmi yazışma olduğunu iddia edilen metinlerin aktarılması ve nadiren de bunlar üzerine yapılan yorumları içermektedir. Metin içerisinde bahsi geçen olaylar karma karışık bir şekilde sunulmuş ve kronolojik bir anlatı takip edilmemiştir. Örneğin, Ocak 1916 tarihli telgraflardan sonra Eylül 1915 tarihli telgraflar aktarılmakta ardında ve bu durum metin boyunca devam etmektedir. Yine Şubat 1917 tarihli telgraf aktarılmasını 1915 ve 1916 tarihli başka telgraflar takip etmektedir. Ayrıca metin boyunca Naim Efendi'nin görevinin ne olduğu ve nerelerde görev yaptığına dair hiçbir ibare bulunmamaktadır. Bu bakımdan yukarıda da bahsedildiği gibi metin bildiğimiz hatırat metinlerine hiç benzememektedir ve sipariş üzerine yazılmış izlenimini bırakmaktadır.

Akçam tarafından yayınlanan metin, Andonyan tarafından 1920'de yayınlanan hatıra metninden de bariz bir şekilde farklıdır. Bu durumda ortaya çıkan ilk kuşku metnin Andonyan (ve Andonyan'ın bir mektubunda bahsettiği gibi metin üzerinde değişiklikler yapan Londra'daki Ermeni Bürosu ve Paris'teki Ermeni Milli Delegasyonu) tarafından kendi çıkarları doğrultusunda değiştirilmiş olabileceğidir. Ancak Andonyan'ın anlatısının gerçekliğine ve yayınlanan

belgelerin otantikliğine tamamen angaje olan Akçam, bu ihtimali göz önüne alıp, tartışmamaktadır. Andonyan'a toz konduramayan ve anlattıklarının doğru olmaları gerektiğinde ısrar eden Akçam, bu durumu Andonyan tarafından yayınlanan metnin başka bir hatırat metninin var olduğu varsayarak açıklamaktadır. Yani Akçam'a göre kendi yayınladığı metnin dışında başka bir hatırat daha mevcuttur ve Andonyan da kitabında bu metni yayınlamıştır ve farklar buradan kaynaklanmaktadır. Ancak Akçam bu ihtimali destekleyecek hiçbir delil veya işaret göstermemektedir. Esasen Akçam'ın bu tutumu kitabın da en temel sorununu teşkil etmektedir. Zira belgelerin otantik olduğunu kanıtlamak için elde kanıt bulunmayan durumlarda varsayım üzerine varsayım kurgulayarak Naim-Andonyan belgeleri üzerindeki tutarsızlıkları ve kuşkuları dağıtmaya çalışmaktadır.

Andonyan'ın farklı tarihlerde aynı olaylar ve kişiler hakkında yaptığı açıklama ve yorumların birbiriyle çeliştiğini ve bu bakımdan açıklamalarının sorgusuz sualsiz kabul edilmesinin tarih yazımı açısından oldukça sakıncalı olduğunu belirtmek gerekir. Mesela Andonyan kitabında Naim Efendi isimli memuru iyi kalpli yardımsever bir memur olarak tanıtmış, maddi durumunun kötü olmasına karşın belgeler için hiçbir maddi karşılık almadan, sırf vicdanını rahatlatmak için kendisine temin ettiğini yazmıştır.¹ Ancak 1937 yılında yazdığı bir mektupta bu kez Naim Efendiyi "içki ve kumar düşkünü" ve "tamamen ahlaksız bir yaratık" olarak tanımlamıştır ve söz konusu evrakların Naim efendiden para karşılığı alındığını söylemektedir.²

Andonyan benzer bir şekilde, 1937'de yazdığı mektubunda, yayınladığı belgelerin Talat Paşa'ya suikast düzenleyen Sogomon Tehlirian'ın 1921 yılında Berlin'de yargılandığı sırada, Alman Mahkemesince otantikliğinin doğrulandığını iddia etmektedir. Ancak Mahkeme zabıtları incelendiğinde, böyle bir durumun söz konusu olmadığı ortaya çıkmaktadır. Mahkeme zabıtlarına göre, Tehlirian'ın avukatının Andonyan tarafından getirilen beş adet belgeyi mahkemeye sunmak istemesine karşın, Alman savcının itirazları neticesinde bunu yapmaktan vazgeçtiği görülmektedir. Savcıya göre Talat Paşa'nın suçlu olup olmadığı Mahkeme tarafından belirlenemezdi ve tarihi bir araştırma gerektirmekteydi. Bu çaba, mevcut olanlardan çok farklı materyallerin incelenmesini gerektirecekti. Ayrıca belgelerden, Savcıya göre zanlı Tehlirian'ın Talat Paşa'nın suçlu olduğuna inanıyor olması, Tehlirian'ın cinayete ilişkin kastını açıklığa kavuşturması bakımından yeterliydi. Bu itirazlar neticesinde Tehlirian'ın avukatı Adolf von Gordon da belgeleri

1 Şinasi Orel, Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, (Ankara Türk Tarih Kurumu, 1983) s. 7

2 Age, s. 8

mahkemeye sunma talebinden vazgeçmiştir.³ Bunun dışında Berlin'deki yargılama esnasında savcı belgelere son derece mesafeli ve ihtiyatlı yaklaşmış ve bunların sahte olabileceklerini göz önünde bulundurmıştır:

“Düzmece belgelerin kullanılması da beni hataya sevk edemez... İhtilal karışıklıkları sırasında yüksek şahsiyetlerin imzalarını taşıyan belgelerin bizde nasıl ortaya çıktığını ve sonradan bunların sahte olduklarının nasıl kanıtlandığını biliyorum.”⁴

Yeri gelmişken savcının bu yorumunun oldukça yerinde bir gözlem olduğunu belirtmek gerekir. Zira Birinci Dünya Savaşı sonunda İttihat ve Terakki Hükümetini suçlayabilmek ve yargılayabilmek için yabancı istihbarat örgütlerinin de dâhil olduğu çeşitli gruplar oldukça hırslı bir şekilde belge arayışına girmişlerdir. Bir İngiliz istihbarat subayının belirttiği gibi, bu durum birtakım belgelerin satılabileceği “çok geniş bir piyasa oluşturmuş ve satma amacıyla düzenli olarak sahte belgelerin üretilmesiyle sonuçlanmış.”⁵

Sonuç olarak belgelerin Mahkemece doğrulanması gibi bir olay kesinlikle gerçekleşmemiştir.

Bu örneklerden ortaya çıkan sonuç ise Aram Andonyan'ın her zaman doğruyu söylemediğidir. Bu nedenle ciddi tarihçilerin Andonyan'ın sözlerine şüphe ve ihtiyatla yaklaşması yerinde olacaktır. Bu bakımdan Andonyan'ın iddialarının hiçbir sağlaması yapılmadan doğrudan kabul edilmesi tarihçilik metodu açısından oldukça sakıncalıdır. Buna rağmen, Akçam kitap boyunca, görüleceği üzere Naim-Andonyan anlatısındaki iddiaları sorgulamadan doğru kabul ederek ve bir takım varsayımlarda bulunarak tezlerini oluşturmaktadır.

Akçam'a göre, Orel ve Yuca, Andonyan tarafından yayınlanan şifreli telgraflarının Osmanlı Dâhiliye Nezaretinin kullandığı şifre tekniği ve rakam grupları ile uyum içinde olmadıklarını ve bu sebeple de sahte olmaları gerektiğini iddia ederken de haksızdırlar. Bunlara ek olarak Akçam, Orel ve Yuca tarafından Andonyan belgelerinde kullanılan kâğıt tipi hakkında yapılan itirazların da tamamen yersiz olduğunu ileri sürmektedir. Bu itirazlarla ilgili olarak bazı örnekler veren Akçam, Andonyan tarafından yayınlanan şifreli telgraflar için “Osmanlı Arşivindeki şifre belgeler ile uyum halindedir ve hiçbir çelişki yoktur. Bunlar orijinal belgeler olabilirler” sonucuna varmaktadır.

3 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*, s. , Orel, Yuca, *Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, s. 18

4 Orel, Yuca, *Age*, s. 19

5 Lewy, *A Disputed Genocide*, s.49

Bu örneklerin ardından Naim Efendi adındaki şahsın hatıratında ve Andonyan tarafından yayınlanan belgelerdeki bazı olaylara ve şahıslara Osmanlı arşiv belgelerinde de rastlandığını iddia etmekte ve buradan da belgelerin gerçek olduğu sonucuna varmaktadır.

Aşağıda Akçam'ın bu iddialarına etraflı bir şekilde değinilecektir. Ancak Akçam'ın kitabının incelemesine geçmeden önce belirtilmesi gereken önemli bir husus bulunmaktadır. Akçam kitabı boyunca Şinasi Orel ve Süreyya Yuca'nın Andonyan belgelerini inceleyen çalışmalarındaki bulgularını sunarken ve özetlerken bunları çarpıtmakta ve Orel ve Yuca'nın hiç ileri sürmedikleri iddiaları kendilerine atfetmektedir. Daha sonra da Orel ve Yuca tarafından iddia edildiğini öne sürdüğü bu yanlış iddiaları çürütmeye kalkarak ve bundan hareketle de Orel ve Yuca'nın çalışmalarının güvenilir ve yanlışlarla dolu olduğu sonucuna varmaktadır. Bu tür manipülasyonlarla Andonyan belgelerinin sahte olduğu yönündeki iddiaların "kolaylıkla çürütülebilecek" iddialar olduğunu iddia etmektedir.

Konuya ilişkin ön bilgileri olmayan ve belgelerin sahteliği yönünde ortaya konan iddiaları sadece Akçam'ın yanlış aktarmalarından öğrenen okurların Akçam'ın iddialarından etkilenmesi mümkünse de, Orel ve Yuca'nın çalışmasını bizzat okuyanlar Akçam'ın birçok iddiasının geçersiz olduğunu görecektir. Bu makale bu hususları inceleyerek okuyucuya daha dengeli bir bakış sunmayı hedeflemektedir.

Naim Bey'in Mevcudiyeti

Akçam kitabının hemen başında, Aram Andonyan tarafından yayınlanan belgelerin otantik olup olmadıkları ve belgeleri Andonyan'a temin ettiği iddia olunan Naim Bey'in gerçekten mevcut bir kişi olup olmadığı hakkındaki tartışmaya değinmektedir. Akçam'a göre bu konuda Şinasi Orel ve Süreyya Yuca'nın iddiaları aşağıdaki gibi özetlenebilir:

“Yazarlar [Orel ve Yuca], iddialarını üç önemli teze dayandırdılar: 1)Naim Efendi isimli bir Osmanlı memuru yoktur; 2) Olmayan bir kişinin yazdığı bir Hatırat söz konusu olamaz, böyle bir hatırat da yoktur. 3) Talat Paşa'ya ait olduğu söylenen belgeler tahrif edilmiş, sahte belgelerdir.”⁶

Buradaki aşikâr sorun, Orel ve Yuca'nın tezlerinin son derece yanlış ve sığ bir şekilde sunulmasıdır. İlk olarak Orel ve Yuca “Naim Efendi adında bir Osmanlı

6 Akçam, Talat Paşa Telgrafları, s. 8

memuru yoktur” şeklinde bir iddiada kesinlikle bulunmamaktadırlar. Orel ve Yuca’ya göre bu konuda farklı olasılıklar mevcut olabilir ancak eldeki sınırlı bilgiler ışığında kesin bir hükme varmak mümkün değildir. Kitaplarının ilgili kısmında Orel ve Yuca bu konuyu şu şekilde tartışmaktadırlar:

“... Naim Bey için şu üç olasılığın söz konusu olduğu söylenebilir:

- a) Naim Bey hayali bir şahıstır.
- b) Naim Bey takma bir isimdir.
- c) *Naim Bey gerçek bir şahıstır.*

Naim Bey’in gerçekten mevcut bir kişi olup olmadığı hakkında kesin bir hükme varmak bu koşullarda mümkün görülmemektedir. Kesin olarak kaydedilebilecek tek husus, Naim Bey’in, eğer böyle biri gerçekten yaşamış ise, her halükarda önemsiz bir memur olduğudur. Esasen Andonian da 26 Temmuz 1937 tarihli mektubunda bunu doğrulamaktadır.”⁷ [italikler eklenmiştir.]

Yukarıdan da görülebileceği gibi Orel ve Yuca bu konuda eldeki bilgiler ışığında kesin bir hüküm vermenin mümkün olmadığını açıkça söylemektedir. Ancak Naim Bey diye bir memur gerçekten varsa kendisinin bu gizli evraklara erişimi olamayacak derece de küçük bir memur olduğu kanaatine varmaktadırlar. Akçam, Orel ve Yuca’nın tezlerini bu şekilde çarpıttıktan sonra kendilerine atfettiği bu iddiayı çürütmeye kalkmaktadır. Bu doğrultuda Akçam, “Osmanlı Belgesi” olarak tanıttığı ve Naim Efendi isminde bir memurdan bahis geçen üç farklı belgeye atıfta bulunarak Orel ve Yuca’nın temel tezlerinden birinin yanlış olduğu sonucuna varmaktadır.

Akçam’ın atıfta bulunduğu bu üç belgenin “Osmanlı Belgesi” olarak sunulması oldukça sorunludur. Zira bunlardan bir tanesi Aram Andonyan’ın yayınladığı ve gerçekliği şüpheli belgeler arasında yer almaktadır. Akçam’ın atıfta bulunduğu diğer iki belge ise Paris’te bulunan Bogos Nubar Kütüphanesinin Andonyan Koleksiyonunda yer alan iki adet Naim-Andonyan belgesidir. Bunlar Osmanlı arşiv belgesi değildir. Akçam’ın kitabının 52. sayfasında resimlerini verdiği bu belgelerde Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey’e ait olduğu iddia olunan imzanın, Andonyan tarafından yayınlanan belgelerdeki Mustafa Abdülhalik Bey’e atfedilen sahte imzayla tıpatıp aynı olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Aşağıda imza meselesi daha detaylı bir şekilde ele

7 Şinasi Orel, Süreyya Yuca, “Ermenilerce Talat Paşa’ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü”, s. 23-24.

alınacağından burada sadece kısa bir şekilde açıklamak yeterli olacaktır. Söz konusu sahte imzalar, Osmanlı Arşivi belgelerinde yer alan Mustafa Abdülhalik Bey'in gerçek imzasından da bariz bir şekilde farklıdır. Yani Akçam bir grup Naim-Andonyan belgesini doğrulamak için başka bir grup Naim-Andonyan belgesini kullanmaktadır ve bunları “Osmanlı Belgeleri” olarak sunmaktadır.

Akçam'ın Naim Efendinin gerçek bir kişi olduğunu kanıtlamak için kullandığı diğer bir kaynak ise 2007 yılında Genel Kurmay ATASE Dairesi Başkanlığı tarafından yayınlanan “Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri” adlı belge koleksiyonun 7. cildinde yer alan ve Naim Efendi diye bir memurdan bahseden bir belgedir. Söz konusu belge koleksiyonunda, daha önceleri Meskene'de bulunan Naim Efendi adında eski bir sevk memurunun bölgede gerçekleşen yolsuzluklarla ilgili olarak ifadesinin alındığı ve ifadesinin kendisine imzalatıldığı görülmektedir.

Söz konusu belgede, Naim Efendi isimli memur günümüz Türkçesiyle şu şekilde tanımlanmaktadır: “Eski Meskene Sevk Memuru olup bugün belediye hububat ambar memuru, Silifkeli, 26 yaşında, evli, Hüseyin Nuri oğlu Naim Efendi'nin ifadesidir. (14-15 Kasım 1916).”⁸

Aram Andonyan kitabında Naim Bey diye tanıttığı şahsın Meskene'de bulunduğu bahsetmiştir ve bu sebeple ATASE tarafından yayınlanan belgede bahsi geçen Naim Efendi ile aynı kişi olma ihtimali vardır. Ancak Orel ve Yuca'nın değindiği gibi Meskene gibi küçük bir kazada memurluk yapan ve kısa bir süre sonra görevinden azledilmiş olan bir şahsın Dâhiliye Nazırı ve Vali arasındaki yazışmaları nasıl elde edebileceği hakkında ciddi soru işaretleri mevcuttur.⁹

Akçam'a göre Naim Efendi Halep'teki Sevkiyat Genel Müdürü olarak görev yapan Abdülahad Nuri Bey'in başkâtibi olarak görev yapmıştır ve bu sayede belgeleri ele geçirmiş olabilir. Ancak Naim Efendi'nin bu pozisyonda görev yaptığına dair elimizde Naim-Andonyan anlatısı dışında herhangi bir delil bulunmamaktadır. Bu konuda tek kaynak Andonyan'ın Naim Efendi'ye atfettiği Halep'e geldikten sonra “Abdülahad Nuri Bey'in başkâtipliği görevine atandım” cümlesidir. Naim-Andonyan anlatısı dışında bu cümleyi doğrulayacak bir bulguya henüz rastlanmamıştır. Akçam'ın yayınladığı hatırat metninde de bu yönde bir ifade veya bilgi bulunmamaktadır.¹⁰

8 *Arşiv Belgelerinde Ermeni Faaliyetleri*, Cilt 7. s. 94

9 Orel, Yuca, Talat Paşa'ya Atfedilen Telgraflar, s. 11-12

10 Hatıratın metni için bakınız Taner Akçam, s. 154-223

Naim-Andonyan anlatısını doğru olarak varsaydığımız takdirde dahi ortaya ciddi sorunlar çıkmaktadır. Zira ATASE tarafından yayınlanan belgeye göre Kasım 1916 itibarıyla Naim Efendi adındaki şahsın görevi belediye hububat ambar memurluğudur. Naim Efendi koleksiyonunda yayınlanan belgeler sadece bu tarihten önceyi kapsıyor olsaydı bu tür bir varsayım üzerine dayanan açıklama bir derece mantıklı olabilirdi. Ancak Naim-Andonyan belgeleri ve Naim Efendi Hatıratındaki yazışmalar Şubat 1917'ye kadar uzanmaktadır. Burada ortaya çıkan daha vahim soru ise Naim Efendi adındaki şahsın Belediye Hububat Ambar memuru iken Vali ile Dâhiliye Nazırı arasında geçen ve çok gizli bir şekilde yürütüldüğü iddia edilen yazışmalara nasıl ulaşabileceğidir. Bu soru söz konusu tarihlerde Naim Bey'in yolsuzluk iddiaları ile ilgili olarak ifadesinin alındığı da göz önüne alındığında daha da kritik bir hale gelmektedir. Hem Kasım 1916'dan itibaren kesin bir şekilde söz konusu yazışmalara ulaşamayacak bir pozisyonda görev yapması hem de yolsuzluk iddiaları nedeniyle itibar edilmesi oldukça güç bir kişi olarak görülmesi gereken bir memurun söz konusu yazışmalara erişiminin olmasının normal şartlarda beklenen bir durum olamayacağını kabul etmek zorundayız. Ancak Akçam, Naim-Andonyan anlatısını esas alarak ve herhangi bir objektif bulguya dayanmadan varsayım üzerine varsayım kurarak Naim Efendi'nin söz konusu tarihlerde bu belgelere erişiminin olduğunu ve hatıratının gerçek olduğunu kabul etmektedir.

Sonuç olarak Akçam burada önce Orel ve Yuca'nın tezlerini yanlış bir şekilde sunmuş ve ileri sürmedikleri iddiaları kendilerine atfetmiştir. Ardından da "Naim Efendi" adında bir memurun Osmanlı arşiv belgelerinde mevcut olduğundan bahsederek Orel ve Yuca'nın hiç ileri sürmediği bu yanlış iddiaları çürütmeye kalkışmıştır. Akçam bu şekildeki bir kandırmacayla da Orel ve Yuca'nın tezlerinin yanlış olduğu sonucuna varmıştır. Konuyu bilmeyen okurları etkileyebilecek olan bu iddialar, Orel ve Yuca'nın kitabı incelendiğinde oldukça hafif ve önemsiz kalmaktadır. Bu hususlara ek olarak Akçam, Andonyan tarafından Naim Efendi isimli memur hakkında aktarılan bilgilerin tamamını doğru kabul ederek, Naim Efendi isimli memurun her şeye ulaşabilecek bir konumda olduğunu varsaymaktadır. Yukarıdaki bahsedilen sorunlar göz önüne alındığında Akçam'ın bu varsayımlarının oldukça zayıf temeller üzerine kurulmuş olduğu ortaya çıkmaktadır.

Şifreleme Teknikleri

Akçam'ın kitabının önemli bir bölümü Osmanlı Dâhiliye Nezaretinin kullandığı şifreli telgraflara ayrılmıştır. Orel ve Yuca kitaplarında Naim-Andonyan telgraflarında şifreleme için kullanılan rakam gruplarının Osmanlı

Arşivindeki telgraflarda kullanılan rakam gruplarına uymadığını ve bu rakam gruplarının güvenlik nedeniyle belirli zaman aralıklarıyla sürekli değiştirildiğini ileri sürmüşlerdi. Kitabının ilgili kısmında kısmında Akçam, Orel ve Yuca'nın iddialarının aksine ikili, üçlü, dördü ve beşli rakam grupları ile oluşturulan şifrelerin savaş boyunca aynı anda ve karışık olarak kullanıldığını iddia etmektedir. Orel ve Yuca'nın iddiaları için de “bu tezler tamamen yanlıştır ve herhangi bir maddi temele sahip değildirler” sonucuna varmaktadır.¹¹

Bu konuda bir dizi arşiv belgesine referans vermekte olan Akçam, daha sonra bunlardan birkaçının resimlerine de kitapta yer vermektedir. 1983'te Orel ve Yuca kendi çalışmalarında buldukları belgelerde ise daha savaş yıllarında ikili, dört ve beş haneli rakamların farklı zamanlarda değiştirilerek kullanıldığını iddia etmişti. Bu bakımdan Akçam'ın 3 haneli rakamların kullanıldığı telgrafları bulması yeni bir bilgidir.

Bilindiği gibi Aram Andonyan'ın kitabında yayınladığı ve resmini verdiği belgelerde iki ve üç haneli şifreler kullanılmakta idi. Akçam kendi kullandığı belgeler arasında iki ve üç haneli rakamların bulunmasına dayanarak, Andonyan'ın yayınladığı belgeler ile Osmanlı Arşiv belgelerinin tamamen uyum içerisinde olduğu ve bunlar arasında hiçbir çelişki olmadığı sonucuna varmaktadır.¹²

Ancak Akçam'ın sunduğu bu yeni bilgiye rağmen burada dikkate alınması gereken önemli bir husus bulunmaktadır. Orel ve Yuca tarafından kullanılan ve resimleri yayınlanan belgeler merkezden vilayetlere yollanan telgraflardan oluşmaktadır. Ancak, Akçam'ın kitabında referans verdiği ve bazılarının da resimlerini kullandığı belgelerin tamamı vilayetlerden ve vilayetlerde bulunan çeşitli komisyonlardan merkeze, yani Dâhiliye Nezaretine yollanan telgraflardır.¹³ Bu durum ancak Dâhiliye Nezaretinden Halep Vilayetine giden şifreli telgraflarda kullanılan rakamların bütünüyle incelenmesi durumunda netlik kazanacaktır. Ayrıca, Arşivdeki dosyalama numaralarından da anlaşılacağı üzere, vilayetlerden Merkeze yollanan ve Akçam'ın kitabında kullandığı telgraflar, Orel ve Yuca'nın çalışmalarını yaptığı dönemde henüz tasnif edilmemiş ve daha sonraları tasnif edilip okuyucuların hizmetine sunulmuş belgelerdir. Şöyle ki, Orel ile Yuca'nın araştırmalarını gerçekleştirdikleri dönemde bu belgeleri araştırmaya fırsatları olmamış olabilir. Bu durum Orel ile Yuca'nın çalışmasını değerlendirirken gözden

11 Akçam, *Talat Paşa Telgrafları*, s.70

12 Akçam, *age*, s.97

13 Akçam, *age*, s. 85-94.

kaçırılmamalıdır. Akçam'ın şifreli telgrafları kullanmasındaki daha da ciddi bir sorun iki veya üç haneli rakamların bir telgrafın şifrelemedeki vesileleri hiç anlamamasıdır. Bu vesilelerde genellikle kişisel şifreleme kodları yüksek-rütbeli sivil veya askeri görevlilere (örneğin komiserler) merkez ile meseleler hakkında iletişimde olmaları için verilmiştir. Bu meselelerden bazıları kaymakamın veya taşra valisinin görevden alınması veya eleştirilmesidir. Böylesi durumlarda, söz konusu görevlinin eyalet makamlarından farklı şifreleme kullanması gerekirdi. Böylece değerlendirmelerini veya eleştirilerini merkeze eyalet görevlilerinin kendilerinin okuması ihtimali olmadan gönderebiliyorlardı. Akçam bu durumu tamamen gözden çıkarmaktadır. Halep Valisi ile Dâhiliye Nazırı arasındaki bütün yazışmalarda şifreleme için dört veya beş haneli numara kullanıldığı dikkate alındığında, bu durum daha da açığa çıkmaktadır. Akçam Halep Valisi ile Osmanlı Dâhiliye Nezareti arasındaki yazışmalarda iki veya üç haneli gruplar kullanan tek bir örnek telgraf sunmamaktadır.

Bunların dışında, Naim-Andonyan belgeleri arasında bulunan şifreli telgrafların sahte olduğu yönündeki şüphelerin tek kaynağı bu telgraflardaki şifrelerde kullanılan rakam gruplarının Osmanlı Arşivindeki şifreli telgraflarda kullanılan rakam gruplarından farklılığı değildir. Naim-Andonyan belgelerinde oldukça tuhaf bir şekilde aynı belge içerisinde hem “ikili” hem de “üçlü” rakam grupları kullanılmıştır. Örneğin 29 Eylül 1915 tarihli ve Andonyan tarafından Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e atfedilen telgraf üç basamaklı rakamlardan oluşan şifre ile yazılmış olmasına rağmen birinci, dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci satırlarında iki basamaklı rakamlar vardır.¹⁴ Benzeri bir şekilde, Abdülhad Nuri Bey'e atfedilen iki basamaklı rakam grupları ile şifrelenmiş ve 26 Aralık 1915 tarihli telgrafın birinci, on birinci ve on dördüncü basamaklarında üç haneli rakamlar kullanılmıştır.¹⁵ Yine 20 Mart 1916 tarihli ve yine Talat Bey'e atfedilen telgrafın üç basamaklı rakamlardan oluşmasına rağmen altıncı satırda iki basamaklı rakamlar yer almaktadır.¹⁶

Bu karışık rakam grupları da bir telgrafın okunması için 2 ayrı şifre anahtarını gerekli kılmaktadır ki Orel ve Yuca'nın dikkat çektiği gibi “Şifre tekniği itibarıyla böyle bir telgrafın açılması mümkün” olmayan bir durumdur. Akçam'ın kendi kitabında Osmanlı Arşivine dayanarak örneklerini verdiği ve bazılarının resimlerini yayınladığı gerçek telgrafların hiçbirinde buna benzer bir durum, yani farklı rakam gruplarının karışık olarak aynı metin içerisinde kullanılması söz konusu değildir. Akçam'ın Osmanlı Arşivlerini

14 Orel, Yuca, s.74-75

15 Orel, Yuca, s.59

16 Orel, Yuca, s.65-66

konu alan kitabında örnek olarak gerçek telgrafların (telgrafların bazılarının tıpkıbasımlarını sunmaktadır) hiçbirinde buna benzer bir durum yoktur. Aynı telgrafın yazısında üç hanelik bir şifreleme iki hanelik bir numara ile kullanılmamaktadır. Akçam Osmanlı Arşivindeki otantik belgeler ile Naim-Andonyan belgeleri arasındaki bu bariz ve çarpıcı farkı görmezden gelmekte ve aralarında hiç bir çelişki ve fark olmadığını iddia etmektedir ve belgelerin gerçek olabileceği iddiasında bulunmaktadır. İlginç bir şekilde bizzat Akçam tarafından kitapta resimleri sunulan Osmanlı Arşiv belgelerinde de farklı basamaklı sayı gruplarının aynı metin içinde kullanıldığına dair hiçbir örnek bulunmamaktadır. Bu bakımdan Naim-Andonyan Belgeleri ve Osmanlı Arşiv belgeleri arasında ciddi bir fark olduğu ortaya çıkmaktadır. Akçam bu kritik uyumsuzluğu görmezden gelmektedir.

Çizgili Kâğıt Meselesi

Akçam'a göre, Naim-Andonyan belgelerinin sahte olduğuna yönelik iddialardan biri de “belgelerin yazıldığı kâğıtlarla ilgilidir. Orel ve Yuca, belgelerden birisinin çizgili kağıda yazılmış olmasını onun sahteliğini bir kanıtı olarak sunarlar.”¹⁷ Akçam'a göre bu oldukça anlamsız ve garip bir durumdur. Akçam'a göre:

Yazarların çizgili bir kâğıdın “Osmanlı dairelerinde resmi kâğıt olarak bulundurulması beklenemez” türündeki yargıları ve bunun belgenin sahteliği için bir gerekçe olarak kullanılmaları gerçekten anlaşılır bir şey değildir. İlgili dönemde çizgili kâğıtlar Osmanlı bürokrasisinde kullanılmıştır.¹⁸

Bu durum Akçam'ın yanıtmasının klasik bir örneğidir. Yukarıdaki alıntıda Akçam sözde Orel ile Yuca'dan kelimesi kelimesine alıntı yapmaktadır ve yazılarını girintili bir alıntıda sunmaktadır. Ancak savlarının uygun olmayan kısımlarını hariç tutmaktadır. Üç nokta “(...)” kullanarak yazının bazı kısımlarını ekmediğini okuyuculara belirtmemektedir. Daha önceden de yapmış olduğu bu sorgulanabilir davranışını göz önünde alırsak, bu Orel ile Yuca'nın ilk seferde belirtmiş oldukları ifadeleri değiştirme girişimidir. Bunun devamında da Osmanlı Arşivlerinde çizgili kâğıtların oldukça sık olarak kullanıldığından bahsetmekte ve hatta bu konuda bazı arşiv belgelerinden alıntılar yapmaktadır. Akçam bütün tartışmanın ardından şu iddialı sonuca varmaktadır:

17 Akçam, 94

18 Age, s. 94

Anlaşılacağı gibi Orel ve Yuca'nın Naim Efendi'nin bir belgesinin çizgili kâğıda yazılmışını onun sahteliğini bir nedeni olarak sunması tamamıyla yanlıştır. Şifreli yazışmalarda düz değil çizgili kâğıt kullanılması esastır. Naim Efendi'nin verdiği belgenin çizgili kâğıda yazılmış olması, onun sahteliğinin değil tam aksine, orijinal olduğunun göstergesidir. Bu kısma eklemek istediğimiz son not Orel ve Yuca'nın Naim Efendi'nin belgelerinin sahte olduğuna yönelik ileri sürdükleri 12 noktanın çoğu çizgili kâğıt türü, çürütülmesi kolay argümanlardan oluştuğudur.¹⁹

Ne var ki, Akçam burada da yine bir kandırmacaya başvurarak Orel ve Yuca'nın Naim-Andonyan belgelerinin sahteliğine ilişkin olarak yaptıkları başka önemli bir itirazı çarpıtmaktadır. Orel ve Yuca kitaplarında, Naim-Andonyan belgelerinde telgraflardan “birisinin çizgili kâğıda yazılmış olması” onun “sahteliğinin bir kanıtıdır” şeklinde bir iddia da kesinlikle bulunmamaktadırlar. Aşağıda da daha detaylı bir şekilde gösterileceği üzere, Orel ve Yuca'nın temel itirazı belgenin “çift çizgili” ve “hiçbir resmi ibare taşımayan” bir kâğıt üzerine yazılmış olmasınadır.

Orel ve Yuca standart olarak kullanılan tek çizgili kâğıtlar hakkında hiçbir itirazda bulunmamaktadır. Hatta Orel ve Yuca'nın kitaplarında kullandıkları ve birebir görüntülerini yayınladıkları belgeler incelendiğinde Akçam'ın bu iddiası gülünç bir hal almakta, Akçam'ı komik bir duruma düşürmektedir. Zira Orel ve Yuca'nın arşivden alarak birebir görüntüsünü yayınladıkları şifreli telgrafların tek çizgili kâğıt üzerinde yayımlandığı açık olarak görülmektedir.

Bu doğrultuda Orel ve Yuca'nın kitaplarında yayınlanan ve Dâhiliye Nazırı Talat tarafından bazı mutasarrıflıklara yollanmış 26 Ağustos 1915 ve 11 Aralık 1915 tarihli telgraflara bakılmalıdır:

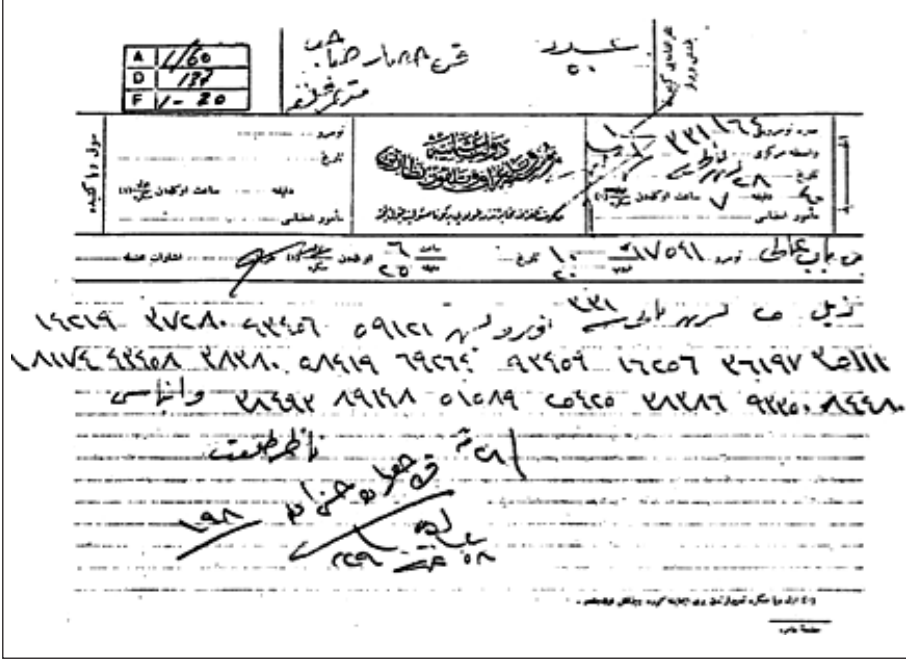
19 Age, s. 94

Belge II

Şinasi Orel ve Süreyya Yuca tarafından kitaplarının 78. sayfasında yayınlanan 11 Aralık 1915 tarihli ve “tek çizgili” ve resmi kâğıt üzerine yazılmış şifreli telgrafın kopyası. Telgraf Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından Karahisar-ı Sahib (Afyon) Mutasarrıflığına yollanmıştır.

Yukarıdaki görüntüleri verilen otantik telgraflardan de görülebileceği gibi bizzat Orel ve Yuca tarafından yayımlanan belgelerde tek çizgili kâğıt üzerine yazılmış telgrafların kullanıldığı görülmektedir. Bu konuda Orel ve Yuca'nın itirazları kâğıtların çizgili olmasına değildir. Orel ve Yuca'nın yaptıkları itiraz şu şekildedir:

Bu “belgelerden” 76 sayılı olanı *çift çizgili ve hiç bir resmi işaret taşımayan bir kâğıda yazılmıştır*. Daha çok Fransız okullarındaki yazı (kaligrafi) derslerinde kullanılan türden kâğıtlara benzeyen böyle bir kâğıdın Osmanlı dairelerinde resmi kâğıt olarak bulundurulması beklenemez.²⁰

Birincisi burada yazarların ana itirazı kâğıdın “*çift çizgili olması*” ve daha da önemlisi Osmanlı Arşiv Belgelerinin aksine “*hiçbir resmi işaret taşıması*”

20 Orel, Yuca, s.60

üzerindedir. Akçam, Naim-Andonyan belgelerinde yayınlanan kâğıdın hiçbir resmi işaret taşımaması yönündeki itirazı tamamen görmezden gelmekte ve bu konuya dair hiçbir yorumda bulunmamaktadır. Ayrıca yazarların “çift çizgili kâğıt” hakkında yaptıkları itirazı da yine çarpıtarak sadece “çizgili kâğıt” kullanılmadığı yönünde bir iddia da bulduklarını söylemektedir. Orel ve Yuca’nın tezlerini bu şekilde çarpıtan Akçam, ancak bu sayede yazarların tezinin “anlaşılmaz” ve “tamamıyla yanlış” olduğu sonucuna varabilmektedir. Akçam bununla da yetinmeyip, Orel ve Yuca’nın belgelerin sahteliğine yönelik tüm tezlerinin tamamen yalan ve yanlış olduğunu ve kolayca çürütülebileceğini söylemektedir.

Hâlbuki yukarıda sunulan telgraf kopyalarından da görülebileceği üzere, Orel ve Yuca tek çizgili kâğıt üzerine bir itiraz da bulunmadıkları gibi bizzat kendi yayınladıkları belgelerde tek çizgili kâğıt kullanılmıştır. Akçam burada da yine Orel ve Yuca’nın iddialarını önce çarpıtmış, ardından da Orel ve Yuca tarafından hiç ileri sürülmemiş bu yanlış iddiaları çürütmeye kalkışmıştır. Bu laf kalabalığı arasında da kâğıtların “çift çizgili” olması ve gerçek Osmanlı Arşiv Belgeleri gibi resmi ibareler bulunan kâğıtların üzerine yazılmadığı itirazını atlayıp unutturmaya çalışmaktadır.

Telgraf Numaraları

Orel ve Yuca, 1983’te yayınladıkları çalışmalarında, Naim-Andonyan belgeleri arasındaki telgrafların üzerindeki sıra sayıları itibari ile de Osmanlı Arşiv belgelerinden farklı olduklarına dikkat çekmiştir. Orel ve Yuca’ya göre, Osmanlı Arşivindeki mevcut bulunan ve aynı tarihlerde yollanan otantik telgraflarda kullanılan telgraf sayıları ile Naim-Andonyan belgelerinde kullanılan sayılar arasında hiçbir bağlantı olmadığı ve kullanılan sayıların büyük tutarsızlıklar içerdiği görülmektedir. Ayrıca Halep Vilayeti gelen-giden evrak defterinde de Naim-Andonyan belgelerinin kaydı bulunmamaktaydı. Zaman zaman Osmanlı Arşivi’ndeki mevcut telgraflar arasında Naim-Andonyan telgrafları ile aynı tarihte Halep’e yollanan telgraflara rastlanmaktaysa da hem telgraf sayıları hem de telgrafın içeriği itibariyle bunların birbirlerinden tamamen farklı telgraflar oldukları görülmektedir.

Akçam’a göre Orel ve Yuca bu konudaki iddialarında haksızdır. Zira Akçam’a göre Osmanlı Dâhiliye Nazırı Talat Bey kendi evine bir telgraf makinası kurdurarak valilerle zaman zaman bu şekilde iletişim kurmuş ve kendi evinden vilayetlere telgraf yollamıştır. Yine Akçam’a göre, Dâhiliye Nazırının evinden yollanan bu telgraflarda nasıl bir numaralandırma kullanıldığını bilmek

imkânsızdır.²¹ Bu sebeple Akçam'a göre Naim-Andonyan belgelerindeki numaraların arşiv belgelerindeki ile uyumsuzluk içerisinde olması onların sahte olduklarının kanıtı değildir.

İlk olarak Akçam yine hiçbir kanıt öne sürmeden, tüm Naim-Andonyan belgelerinin Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in evinden yollandığı varsayımında bulunmaktadır. Hem Andonyan tarafından belgeler hakkında verilen çeşitli açıklamalarda hem de Naim Efendi'ye ait olduğunu öne sürdüğü "hatırat" metninde telgrafların Dâhiliye Nazırının evinden yollandığına dair hiçbir emare bulunmamakta, tam tersine bu belgelerin Dâhiliye Nezaretinden yollandığı açık bir şekilde belirtilmektedir. Ayrıca Naim-Andonyan telgraflarında Halep'ten merkeze yollanan telgrafların "Dâhiliye Nezareti Celilesine", yani İçişleri Bakanlığı makamına yollandığı açıkça ve şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde belirtilmekte ve bunlarda "Dâhiliye Nazırı Talat Beyefendi'ye" gibi şahsi ifadelere yer verilmemektedir. Bu durumda söz konusu yazışmaların Talat Bey'in evinden yapıldığı tezi zorlama bir yorum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum iddianın mantığını ortadan kaldırmaktadır. Akçam'ın bunu varsayımları temel alarak ve kanıt sunmadan yapması, onun belgelerin otantikliği değerlendirmedeki hırslı tutumunu göstermektedir.

Ayrıca telgraflara verilen sayılar üzerindeki tutarsızlık sadece Dâhiliye Nezaretinden Halep vilayetine yollandığı iddia edilen telgraflar için söz konusu değildir. Aynı tutarsızlık Halep'ten merkeze, yani Dâhiliye Nezaretine yollandığı iddia edilen telgraflar için de mevcuttur. Naim-Andonyan belgeleri arasında bulunan ve Abdülahad Nuri Bey'e atfedilen 76 sayılı ve 7 Mart 1332 (20 Mart 1916) tarihli telgraf, bu konudaki en çarpıcı örnektir. Osmanlı'nın idari sisteminde kullandığı Rumi Takvime göre yeni yıl 1 Mart 1332'de (14 Mart 1916) başlamaktadır. Buna göre Abdülahad Nuri Bey'e atfedilen telgrafın sayısını 76 olması için, Abdülahad Nuri Bey'in 1-7 Mart 1332 (14-20 Mart 1916) tarihleri arasında yani sadece 7 günde İstanbul'a 76 adet şifreli telgraf göndermiş olması gerekmektedir.²² Bu bakımdan Naim-Andonyan telgraflarındaki sayılara ilişkin tutarsızlık hem Dâhiliye Nezaretinden Halep'e, hem de Halep'ten merkeze yollanan telgraflar için söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır. Akçam kitabının konuya değinen kısmında bunu da göz ardı etmiş ve herhangi bir açıklama getirmemiştir.

Osmanlı Belgeleri İle Benzerlik

Akçam'ın kitabının önemli bir kısmı da Naim Efendi'ye ait olduğunu iddia olunan hatırat ile Osmanlı Arşiv belgeleri arasında benzerlikler bulunduğunu

21 Akçam, age, s. 66-68

22 Orel, Yuca, *Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, s. 60

kanıtlama çabasına ayrılmıştır. Bu bakımdan yazar on farklı örnek vererek Naim Efendi'nin hatıratında anlattıkları ile Osmanlı Arşiv Belgelerinde geçen olayların birbirlerine büyük benzerlikler gösterdikleri tezini işlemekte ve bu bakımdan Hatıratın ve Belgelerin gerçek olması gerektiği sonucuna varmaktadır. Akçam'ın verdiği örneklerde kullandığı belgelerin her biri ayrı ayrı incelenmeden tezlerinin ne kadar doğru olduğu hakkında bir hüküm vermek mümkün değildir. Ancak bu konudaki her iddiasını doğru kabul ettiğimiz takdirde dahi, Osmanlı Arşiv Belgeleri ile Naim-Andonyan materyalleri arasındaki benzerlik bu belgelerin gerçek olduğunun kanıtı değildir. Hatta, Orel ile Yuca 1983'te Andonian tarafından belirtilen bazı olayların ve Ermenilerin tehciri sırasında Halep ve çevresinde görevli olan kişilerin arşiv belgelerinde olduğunu belirtmektedir” (p. 123-163). Eğer para kazanmak amacıyla sahte belgeyi üreten kişi belli bir zekâ seviyesinin üzerindeyse, zaten belgeleri ve hatıratı inanılır kılmak için gerçek olaylara benzetmeye çalışacaktır. Sahte belgeler, anılar, günlükler bu durum için yeterli örnekler sunmaktadır.

Nitekim Ermeni Meselesi ile ilgili olarak hazırlanan ve genellikle de “On Emir” adıyla bilinen başka bir sahte belge ile ilgili olarak Kanadalı Tarihçi Gwynne Dyer, olaylar olup bittikten sonra bunlara uygun olacak bir şekilde belge kurgulama çabasının bir ürününe benzetmektedir.²³

Benzeri bir şekilde Hollandalı tarihçi Erik Jan Zürcher'in de dikkat çektiği gibi sahte belgenin içeriği ile gerçekleşen olayların birbirine benzemesi ve uyum içinde olması şaşkınlık yaratmamalıdır. Zira Zürcher'e göre eğer bürokrasi içinden birileri para kazanma amacı ile sahte belge üretecekse, bu üretilmiş belgelerin içeriklerini mümkün olduğunca gerçek olaylara benzetmek için çaba gösterecektir.²⁴

Buna benzer örnekler Ermeni Meselesi ile de sınırlı değildir. Çeşitli konularda ve farklı amaçlarla üretilmiş sahte belgelerin gerçek izlenimi vermeleri için gerçek olaylara ve kişilere ilişkin çeşitli doğru bilgileri içermeleri alışılmadık bir durum değildir. Bununla ilgili en çarpıcı örnek 1980li yıllarda oldukça sansasyon yaratan sözde “Hitler Günlükleridir”. Günlüklerde, Hitlerin çeşitli konuşmaları, notları, toplantıları günlüklerde gerçeğine benzer bir şekilde yer almaktadır. Hatta söz konusu sahte günlüklerde, Hitler üzerine yapılmış bazı çalışmalarda ya da gazete haberlerinde yer alan metinler de birebir aynı şekilde yer almaktadır. Bu da bazı tarihçileri yanıltmak için yeterli olmuştur. Bütün benzerlikleri ve detayları ve materyallerdeki çeşitliliği göz önünde bulunduran

23 Gwynne Dyer, *Correspondence, Middle Eastern Studies*, Cilt 9, (1973), s. 377

24 Erik Jan Zürcher, “Ottoman Labour Battalions in World War I”, Hans-Lukas Kieser (ed.) *The Armenian Genocide and the Shoah*, (Zürich: 2002), s 194 n.1

ünlü İngiliz Nazi Almanyası uzmanı Hugh Trevor-Roper ve Gerhard Weinberg gibi bazı tarihçiler en başlarda günlüklerin otantik olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir. Ancak Alman Adli Tıp uzmanlarının yaptığı inceleme sonunda günlüklerin sahte olduğu ve kullanılan kâğıtlar, cilt, tutkal vs gibi bazı malzemelerin Hitler'in yaşadığı dönemde daha kullanılmaya başlanmadığı ortaya çıkmıştır.²⁵

Benzer bir durum meşhur Sovyet Dışişleri Komseri Maxim Litvinov'a atfedilen sahte günlüktür. 1950'lerde Litvinov'a ait olduğu iddia edilen bir günlük defteri Paris'te satılma amacıyla ortaya çıkmıştır. Ünlü İngiliz Sovyetler Birliği tarihçisi E.H. Carr günlüğü inceledikten sonra günlüğün hakiki olduğu sonucuna varmıştır. Günlükteki ayrıntılar ve doğru bilgilere dayanarak bu sonuca varmıştır. Günlükteki ayrıntılar ve doğru bilgilere dayanarak bu sonuca varmıştır. Ancak, müteakip denetmenler günlüğün sahte olduğunu tespit etmişlerdir ve bilim insanlarının bilgisine “sahte bir banknotun servetimize katkıda bulunduğu kadar” katkıda bulunmuştur.

Akçam'ın Naim-Andonyan belgeleri için kullandığı doğrulama mantığı “Hitler Günlükleri” ve “Litvinov Günlüğü” için de esas alınır, sahte günlüklerin gerçek olduğu gibi tuhaf ve yanlış bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Zira günlük içerisinde geçen metinlerin birebir aynılarının başka kaynaklardan doğrulanıyor olması, Akçam'ın doğrulama mantığı gereği, günlüklerin otantikliğine işaret etmektedir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi Hitler ve Litvinov günlüklerinin sahte oldukları Alman adli tıp uzmanlarının ve başka Sovyetler Birliği uzmanlarının incelemesi neticesinde şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu durumda sahte belgelerin içerik itibari ile yaşanmış bazı olaylar, konuşmalar vs. gibi konularda gerçeğe yakın bilgiler aktarması direk olarak belgelerin otantik olduğu anlamına gelmediği açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Sovyet tarihinde uzman olan tarihçi Hiroaki Kuromiya “uyumlu olmanın” “anı yazılarının bilgi kaynağı olarak güvenilirliğini kesin bir şekilde garantilemediğini” not etmektedir. Litvinov Günlüğü meselesinin “Litvinov hakkında en azından bilgi sahibi olan birçok uzman tarafından dikkatli bir şekilde incelendiği için... tarihli bir vaka olmuş olabileceğini” göz önünde bulundurmıştır. Kuromiya “daha az tanınan sıradan kişiler ve hayatları ile ilgilenen tarihçilerin anı defteri edebiyatını kullanırken daha dikkatli davranmaları gerektiği” sonucuna varmıştır.

Esasen belgeler hakkındaki otantik mi değil mi tartışmasında benzerliklerden ziyade tutarsızlıkların açıklanması gerekmektedir. Hitler günlükleri veya Litvinov günlüğü ile ilgili tartışmada da tarihçiler günlüklerin gerçek konuşmalarla ve Hitler veya Litvinov üzerine yazılmış bazı kaynaklarla olan

25 Robert Harris, *Selling Hitler: The Story of Hitler Diaries*, (London, Arrow Books, 2010)

benzerliklerine dikkat çekmekle birlikte sahte günlüklerin içerisindeki bir dizi çelişkiye ve oldukça anlamsız hatalara dikkat çekerek günlüklerin sahte oldukları sonucuna varmaktadır.²⁶ Akçam'ın çalışması da esasen bu hususta oldukça zayıftır. Aşağıda Akçam'ın görmezden geldiği bu hususlar incelenerek, Naim-Andonyan Belgeleri hakkında okuyuculara daha dengeli bir resim çizilecektir.

Akçam'ın Görmezden Geldiği Hususlar

Naim-Andonyan belgelerindeki kronoloji hataları, Halep Valisine atfedilen imzanın Osmanlı Arşivde bulunan gerçek imzadan farklı olması, Mustafa Abdülhalik Beyin daha Vali olarak atanmadan önce bazı belgeleri Vali olarak imzalaması, ayrıca hem Mustafa Abdülhalik Bey'in hem de Abdülahad Nuri Bey'in daha İstanbul'da oldukları ve Halep'e ulaşmadıkları tarihlerde Halep'teki belgelere not düşmeleri ve imza atmaları gibi açıklanması mümkün olmayan konularda Akçam tamamen sessiz kalmaktadır. Benzeri bir durum Şubat ve Mart 1915 tarihinde İstanbul'dan Adana'ya yollanmış olduğu iddia edilen ve Bahaettin Şakir Bey'e atfedilen mektuplar için de söz konusudur. Zira Mektupların yollandığı tarihlerde Bahaettin Şakir Bey İstanbul'da değil Erzurum'dadır. Ayrıca Akçam'ın kitabında örnek olarak kullandığı Osmanlı Arşiv Belgelerinin her biri resmi ibareler taşıyan kâğıtlar üzerine yazılmışken, Naim-Andonyan belgelerinde kullanılan kâğıtların bundan farklı olması da yine Akçam tarafından tamamen göz ardı edilmiştir.

Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e atfedilen imzanın belgelerin gerçek olup olmadığı hususundaki tartışmada özel bir yere sahip olduğunun altı çizilmelidir. Bu konuya aşağıda daha detaylı bir şekilde değinilecektir. Ancak bu konuya geçmeden önce Naim-Andonyan belgelerine ilişkin Akçam'ın görmezden geldiği ve hiç bahsetmediği hataların ve tutarsızlıkların olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

Akçam'ın kitabında referans vererek kullandığı ve bazılarının da resmini verdiği Osmanlı Arşivine ait tüm telgraflar resmi ibareler taşıyan antetli kâğıtlar üzerine yazılmıştır.²⁷ Fakat Naim-Andonyan belgelerindeki telgraflar ve belgeler bu bakımdan farklıdır. Bazıları hiçbir resmi ibare taşımayan ve Osmanlı bürokrasinin kullandığı kâğıtlardan farklı tipteki boş kâğıtlar üzerine yazılmıştır. Akçam kendi kitabında kullandığı Osmanlı Arşiv belgelerinin yazılı olduğu kâğıtlar ile Naim-Andonyan belgelerinin yazılmış olduğu kâğıtlar

26 Sahte günlüklerin içerik analizi için bakınız Josef Henke, "Revealing the Forged Hitler Diaries", *Arc-hivaria*, Cilt. 19, (1984), s.21-27

27 Akçam, *Naim Efendinin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları*

arasında bu aşikâr tutarsızlık hakkında hiçbir yorum yapamamakta ve sessiz kalmaktadır.

Yine Akçam'ın kitabında kullandığı tüm şifreli telgraf metinlerinde kullanılan şifre rakam grupları aynı haneli rakamlardan oluşmaktadır. Mesela 4 haneli şifrelerin kullanıldığı telgraftaki bütün rakam grupları 4 hanelidir ve aynı telgraf metni içerisinde farklı basamaklı rakam grupları kullanılmamaktadır. Aynı durum iki, üç ve beş basamaklı rakam kullanan telgraflar için de geçerlidir ve telgraf içinde farklı basamaklı rakam grupları birbirleri ile karıştırılmamıştır.

Ancak daha önce belirtildiği gibi Naim-Andonyan Belgelerinde telgraflarda hem iki basamaklı hem de üç basamaklı rakamlar karışık olarak aynı telgraf metni içerisinde kullanılmaktadır. Bu da yukarıda açıklandığı gibi bir telgrafi çözmek için iki farklı şifre anahtarı gerektireceği ve büyük bir karışıklığa ve anlamsızlığa sebep olacağı için şifreleme teknikleri açısından oldukça sakıncalıdır.²⁸ Osmanlı Arşivindeki belgeler ile Naim-Andonyan belgeleri arasındaki bu açık tutarsızlık da yine Akçam tarafından kitap boyunca görmezden gelinmiş ve suskunlukla geçirilmiştir.

Naim-Andonyan belgelerindeki tutarsızlıklar bunlarla sınırlı değildir. Yine söz konusu belgelerde, 3 Eylül 1331 (16 Eylül 1915) tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından Halep Valisine bir telgraf yollanmakta ve 5 Eylül 1331 (18 Eylül 1915) tarihinde Mustafa Abdülhalik Bey Halep Valisi olarak alınan telgraf kâğıdına bazı notlar düşmekte ve altına imza atmaktadır.²⁹ Mustafa Abdülhalik söz konusu notları Abdülahad Nuri Bey'e hitaben yazmaktadır. Ancak o telgrafın yollandığı, notların yazıldığı ve imzanın atıldığı tarihlerde Halep Valisi "Mustafa Abdülhalik Bey" değil Bekir Sami Bey'dir.³⁰ Mustafa Abdülhalik Bey ancak 10 Ekim 1915 tarihinde Halep Valisi olarak atanmıştır. Yani eğer belgeler gerçek olsaydı 16 Eylül 1915'te yollanan telgrafa Vali olarak Mustafa Abdülhalik Bey'in değil, Bekir Sami Bey'in imza atmış olması gerekirdi. Ayrıca söz konusu 18 Eylül 1915 tarihli not Abdülahad Nuri Bey'e hitaben yazılmış olmasına rağmen, o tarihte Abdülahad Nuri Bey de henüz Halep'teki görevine atanmamıştır. Osmanlı Arşiv kayıtlarına göre Dâhiliye Nazırı Talat Bey 14 Ekim 1915'te yolladığı bir telgrafta Halep'te bulunan İskân-ı Aşairin ve Muhacirin Müdürü Şükrü Bey'e Abdülahad Nuri Bey'in Halep'teki göreve atanmasının düşünüldüğünden bahsetmektedir ve Şükrü Bey'in Abdülahad Nuri Bey hakkındaki fikirlerini sormaktadır.³¹ Yani 14 Ekim

28 Orel, Yuca, s. 59, 65-66, 74-75.

29 Andonian, *Documents Officiels Concernant les Massacres Armeniens*, (Paris, Impremerie H. Turabian, 1920), s. 109

30 Orel, Yuca, s. 54

31 BOA DH DŞR 56-385- Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Şükrü Bey'e 13 Ekim 1915 tarihli telgraf

1915 itibariyle Abdülhad Nuri Bey henüz Halep'teki görevine atanmamıştır ve kendisi hakkında hala karar verme süreci devam etmekte ve diğer bürokratlardan kendisi hakkında kanaat istenmektedir.

Yani bu sözde belgede Halep'te henüz atanmamış bir vali ile atanmamış bir memur arasında yazışma gerçekleşmektedir. Şahısların görev yaptığı zamanlara ve buldukları makamlara ilişkin bu kronolojik tutarsızlık da belgelerin sahte olduğu yönünde ciddi kanıtlardan biridir. Ancak, Akçam kitabı boyunca bu konuya hiç değinmemekte ve Naim-Andonyan belgelerindeki bu tuhaf durum karşısında sessiz kalmaktadır.

Yukarıda belirtildiği üzere Mustafa Abdülhalik Bey ancak 10 Ekim 1915 tarihinde nereye Vali olarak atanmıştır. Dolayısıyla Naim-Andonyan belgelerinde, Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e atfedilen imzaların 10 Ekim 1915 (27 Eylül 1331)'den sonraki tarihler için daha az şüpheli olduğu iddia edilebilir. Naim-Andonyan belgeleri içerisinde Dâhiliye Nezaretinden yollanan 29 Eylül 1331 (12 Ekim 1915) tarihli başka bir telgraf daha bulunmaktadır. Benzeri bir şekilde bu telgraf üzerine yine Mustafa Abdülhalik Bey bundan 4 gün sonra 3 Teşrin-i Evvel 1331 (16 Ekim 1915)'te Halep Valisi olarak not düşmekte ve notun altına da imza atmaktadır.³² Mustafa Abdülhalik Bey bundan 6 gün önce Vali atandığı için söz konusu belgenin daha az şüpheli olduğu iddia edilebilir.

Ancak Osmanlı Arşiv kayıtları incelendiğinde Mustafa Abdülhalik Bey'in 10 Ekim 1915'te Vali atanmasına rağmen 1 Kasım 1915 tarihine kadar halen İstanbul'da bulunduğu ve Halep'e ancak 7 Kasım 1915 tarihinde vardığı anlaşılmaktadır. Aynı durum Abdülhad Nuri Bey için de geçerlidir. Görevlerine yeni atanan Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey ve Abdülhad Nuri Bey 1 Kasım Pazartesi İstanbul'dan ayrılarak Halep'e doğru birlikte yola çıkmışlardır.³³ Bunların 8 Kasım 1915'te Halep'e varacaklarına dair bir telgraf İstanbul'a yollanmıştır.³⁴ Yani Mustafa Abdülhalik Bey ve Abdülhad Nuri Bey'in Eylül ve Ekim 1915 Halep'te bulunan bir takım belgeler üzerine not düşmeleri ve imza atmaları mümkün değildir. Zira kendileri Halep'e 8 Kasım 1915'te henüz varmışlardır. Bu da belgelerin sahte olduğuna dair diğer bir ciddi bir kanıttır.

32 Andonian, *Documents Officiels*, s. 110

33 DH ŞFR 57/191 Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Şükrü Bey'e yollanan 31 Ekim 1915 tarihli telgrafta "Haleb valisi ile Abdülhad Nuri Bey Pazartesi günü hareket edeceklerinden muvasalatlarında Haleb'de bulunulması" istenmektedir. Telgrafın yollandığı 31 Ekim 1915 tarihi Pazar gününe denk gelmektedir. Buradan da Vali Mustafa Abdülhalik ve Abdülhad Nuri Bey'in 1 Kasım Pazartesi günü İstanbul'dan ayrıldıkları anlaşılıyor.

34 BOA DH ŞFR 496/53. Emniyeti Umumiye Müdürü İsmail Bey'den Dâhiliye Nezaretine, 8 Kasım 1915.

Akçam'ın kitabının bir bölümü de Naim Bey'in görev yeri ve görev yaptığı döneme ayrılmıştır. Kitabın bu bölümünde Akçam yeni Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey ve Abdülahad Nuri Bey'in ne zaman Halep'e gideceklerine ilişkin yukarıda aktardığımız Osmanlı Belgelerine de değinmektedir. Söz konusu belgelerin hem Mustafa Abdülhalik Bey'in hem de Abdülahad Nuri Bey'in 7 Kasım 1915'ten önce Halep'te bulunmadıklarını ve görevlerine başlamadıklarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu bilgiler temelinde de Naim-Andonyan Belgelerinin sahte olduklarının ortaya çıkmasına rağmen, Akçam bu konuda da sessiz kalmakta ve Osmanlı Arşiv Belgeleri ile Naim-Andonyan Belgeleri arasındaki bu ciddi tutarsızlığı da tamamen görmezden gelmektedir.

Aynı durum Bahaettin Şakir Bey'e atfedilen ve 2 Mart 1915 tarihinde İstanbul'daki İttihat-Terakki Merkez Komitesi tarafından partinin Adana'daki delegesi Cemal Bey'e yollandığı iddia edilen mektup için de geçerlidir.³⁵ Zira mektubun yollandığı tarihte Bahaettin Şakir Bey İstanbul'da değil, Erzurum'dadır ve 13 Mart 1915 tarihine kadar da Erzurum'da kalmaya devam edecektir.³⁶ Bu da Naim-Andonyan belgelerinin sahte olduğuna işaret eden başka önemli bir göstergedir.

Aram Andonyan Belgelerin Otantikliğini Hangi Esasa Dayandırmıştı?

Andonyan, Naim Bey tarafından kendine verildiğini iddia ettiği belgelerin otantik olduğu iddiasını Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'in imzasına dayandırmaktadır. Ona göre Naim Efendi tarafından belgeler kendisine teslim edildikten sonra belgelerin gerçek olup olmadıkları hakkında bir inceleme yapılmıştır. Belgelerin üzerinde bulunan ve Mustafa Abdülhalik Bey'e ait olduğu iddia olunan imzalar ile Mustafa Abdülhalik Bey'e ait olan evraklar karşılaştırılmış ve imzaların gerçekten Vali'ye ait olduğu tespit edilmiştir:

“Bu belgelerin Halep'teki Tehcir Müdür Yardımcılığının dosyalarından çıkarılmış olduklarında hiç bir kuşku yoktur. Halep Valisi İçişleri Bakanından Ermeniler hakkında aldığı şifreli emirleri açtırdıktan sonra açılmış metinleri eliyle imzaladığı ve tarih koyduğu bir not ile uygulanmak üzere, Naim Bey'in kâtipliğini yaptığı Tehcir Müdür Yardımcılığına veriyordu. Naim Bey bize bu belgeleri vermeye razı olduğu zaman, resmi bir kuruluş olan Halep Ermeni Ulusal Birliği söz konusu belgelere konulmuş havale notlarındaki yazı ve imzayı

35 Aram Andonian, *Documents Officiels*, s 96-98, Aram Andonian, *Memoirs of Naim Bey*, s.49-51

36 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi*, Cilt II, (İstanbul: Nehir Yayınları, 1990), s. 378.

incelettirdi. Bu inceleme tam bir hafta sürdü. Vali Mustafa Abdülhalik Bey'in imzaladığı ve havale notları koyduğu diğer belgelere bakıldı ve en küçük ayrıntıları dahi titizlikle karşılaştırıldı. Sonunda, belgeler üzerindeki notlardaki yazı ve imzanın Vali Mustafa Abdülhalik Bey'in yazı ve imzası olduğu hiç bir kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde anlaşıldı. Bu da belgelenin otantikliği hakkında en küçük bir şüphe bile bırakmıyordu.”

Andonyan'ın yazdığı bir mektuptan alınan bu alıntıdan açıkça görülebileceği üzere söz konusu belgelerin otantik olduğu iddiasının en temel dayanağı belgeler üzerindeki Mustafa Abdülhalik Bey'e atfedilen imzanın gerçek olduğu varsayımdır. Ancak Osmanlı Arşivinde bulunan ve Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e ait olan iki farklı mektuptaki gerçek imzanın Naim-Andonyan belgelerinde yayınlanmış olan imzalarla yapılan karşılaştırılması neticesinde iki grup imzanın tamamen farklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki tabloda söz konusu imzalar karşılaştırılmaktadır.

Andonian'ın iddialarının doğruluğunu sınamak amacıyla Orel ve Yuca 1983'te Naim-Andonian belgelerindeki Mustafa Abdülhalik Bey'e atfedilen imzaları ile onun Osmanlı arşiv belgelerindeki asıl imzalarını karşılaştırmışlardır. Onların karşılaştırması, Andonian'ın iddialarının aksine, Osmanlı arşiv belgelerindeki asıl imzalar ile Naim-Andonian belgelerindekiler arasındaki önemli ölçüde farklılık olduğunu ortaya çıkarmıştır. Buna dayanarak, Orel ile Yuca şu sonuca varmışlardır: “Andonian'ın ‘belgelerindeki’ ‘imzaların’ sahte olduklarını açık bir biçimde ortaya koymaktadır çünkü Mustafa Abdülhalik Bey'in asıl imzası ile ilgileri yoktur.”

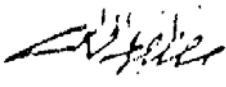
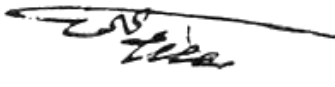
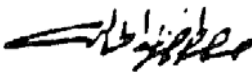

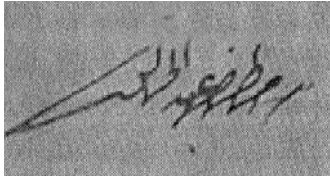

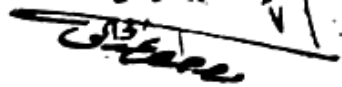
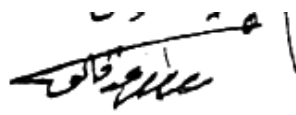
Akçam kitabında ayrıca Vali Mustafa Abdülhalik Bey'in imzalarının bazı örneklerini göstermektedir. Akçam Orel ve Yuca'nın vali “Mustafa Abdülhalik”, şeklinde imzaladığı başka belgeleri bulmuş olduğunu not etmektedir. Bu Akçam'ın kaymakamın farklı imzalar kullanmış olduğuna inanmasına sebep olmaktadır. Akçam “kimse imzalardaki bu farklılıklar onları içeren belgelerin özgünlüğünü kararlaştırmak için tek başına kullanamaz” (s. 107) sonucuna varmaktadır. Akçam'ın sonucu açıkça hatalıdır çünkü imzalardaki önemli farklılıkları bulanıklaştırmak ve örtbas etmeyi amaçlamakla kalmayıp, ayrıca asıl meseleyi kaçırmaktadır. Andonian'ın kendisi en başta “satılmış belgelerin” güvenilirliğinin imzaların kıyaslaması yoluyla belirlenmiş olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca “en ufak detaylar bile kıyaslamaya tabi tutulmuştur” ve bahsi geçen imzaların aynı oldukları “şüpheye imkan bırakmayacak şekilde kararlaştırılmıştır”. Bu durum “belgelerin güvenilirliğine dair en ufak şüpheyi bile ortadan kaldırmıştır.” Dolayısıyla, Akçam Andonian'ın kendi sözlerini unutmış gibi gözükmektedir.

Halep valisi olarak görev yaptıktan sonra Mustafa Abdülhalik Bey 1917’de Dâhiliye Nezareti’nde müsteşar olarak atanmıştır. Bu dönem içinde imzalaması gereken belgelerin hacmi önemli oranda artmıştır. Muhtemelen düzenli olarak imzalaması gereken yüksek sayıdaki belgelerden dolayı, müsteşarlık görev süresi sırasında sadece “Abdülhalik”i kullanmıştır belgeleri imzalarken.

Aşağıda sunulan tablolarda okuyucular valinin asıl imzaları ile Naim-Andonian belgelerinde ona atfedilenler arasında bir kıyaslama görecektir. Daha da iyi ifadeyle, Tablo-1 valinin “Mustafa Abdülhalik” olarak imzalanmış olduğu özgün belgeleri ile Naim-Andonian’da ona atfedilenleri kıyaslamaktadır. Tablo-2 yalnızca valinin “Abdülhalik” şeklinde imzaladığı belgeleri kıyaslamaktadır. Nihayet, Tablo-3, “Mustafa Abdülhalik” veya yalnızca “Abdülhalik” şeklinde imzalanmış olsun, asıl imzalardaki ile Naim-Andonian cildindekiler arasındaki farkları vurgulamaktadır. Bu detaylı kıyaslama okuyucuların valinin hakiki imzaları ile Naim-Andonian cildinde ona atfedilenler arasındaki farkları görmelerini sağlayacaktır. İki imza grubu arasındaki devamlı ve belirgin değişiklikler Naim-Andonian cildindeki imzaların Osmanlı arşiv belgelerindeki asıl imzalar ile uyuşmadığını ve bu sebeple sahte olarak değerlendirilmeleri gerektiğini açıkça saptamaktadır.

Kutulardaki isimler veya numaralar imzaların hangi kaynaklardan alındığını belirtmektedir. Numaralar Osmanlı Arşivlerinin Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi evraklarındaki belgelere olan arşiv referanslarını belirtmektedir:

Tablo 1: Mustafa Abdülhalik Olarak İmzalanmıştır
Gerçek İmzalardan Örnekler Naim-Andonian'dan Örnekler

<p>Orel & Yuca</p> 	<p>Naim-Andonian</p>
<p>Orel & Yuca</p> 	<p>Naim-Andonian</p>
<p>Orel & Yuca</p> 	<p>Naim-Andonian</p>
	<p>Naim-Andonian</p>
	<p>Naim-Andonian</p>

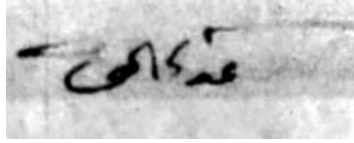
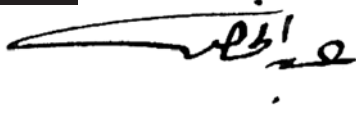

Tablo-1’den anlaşılacağı üzere, tablonun sol tarafında sunulan asıl imzalar tablonun sağa tarafında sunulan Naim-Andonian belgelerinde Vali Mustafa Abdülhalik Bey’e atfedilen sahte imzalardan önemli derecede farklıdır. Daha da dikkat çekici olan asıl örneklerdeki kuyruk -soldan başlayıp imzanın ana bölümü boyunca sağa ilerleyen- hiçbir zaman imzanın ana gövdesinin ötesine kaymamaktadır. Fakat sahte örneklerde kuyruk imzanın ana gövdesinin fazlasıyla ötesine kaymaktadır. Bununla birlikte, ق (kaf) -imzadaki son harf- ile imzanın ana kuyruğu arasındaki bağlantı her iki imza grubunda da tamamen değişiktir. Asıl imzalarda ق (kaf) harfi sona erdikçe hafifçe yukarı hareket edip soldaki ana kuyruk ile birleşmektedir; oysaki sahte imzalarda ق (kaf) harfinin kuyruğu yukarı kayıp, sağa kıvrılıp sonra imzanın ana kuyruğu ile birleşmektedir.

Aşağıdaki tablo yalnızca “Abdülhalik” şeklindeki imzaları kıyaslamaktadır.

Tablo 2: Abdülhalik Olarak İmzalananlar

Gerçek İmzalardan Örnekler

Naim-Andonian'dan Örnekler

<p>77/59</p> 	<p>Andonian-Nubar Library</p>
<p>77/95</p> 	
<p>78/8</p> 	
<p>78/158</p> 	
<p>78/178</p> 	
<p>79/74</p> 	
<p>79/132</p> 	

Tablo 2: Devamı

Gerçek İmzalardan Örnekler

Naim-Andonian'dan Örnekler

79/186		
79/188		
79A/28		
80/15		
80/18		
80/29		
80/71		

Tablo-2’de yeniden görüleceği üzere, tablonun sol tarafında sunulan asıl imzalar Naim-Andonian belgelerinde vali Mustafa Abdülhalik Bey’e atfedilen tablonun sağ tarafında sunulan sahte imzalardan önemli ölçüde farklıdır. Tablo-1’deki imzaların daha önceden gösterdiği üzere, imzalardaki aynı şekil farklılıkları Tablo-2’de de görülmektedir. Yine, asıl örneklerde imzaların sol ucundaki kuyruk sahte imzadakilerden daha uzundur. Կ harfi (kaf) ile imzalanan ana kuyruğu arasındaki bağlantı Tablo-1’de vurgulanan fark ile aynıdır. Yine de, asıl örnekteki kuyruk -soldan başlayıp imzanın ana kısmı boyunca sağa devam eden- imzanın ana kısmının dışına hiçbir zaman çıkmamaktadır. Ancak, sahte örneklerde sağ uç kısmı silik olsa da kuyruk imzanın ana kısmının fazlasıyla ötesine geçmektedir.

Otantik belgelerdeki imzalar ile Naim-Andonian belgelerindekiler arasındaki bir diğer kesin fark iki imza grubunun Ի (ha) ile Լ (lam) harflerinin birleştirilme şeklidir. İmza grupları arasında iki harfin birleşme noktalarındaki fark aşağıda Tablo-3’te sunulmaktadır.

Tablo 3: Hem Mustafa Abdülhalik Hem de Abdülhalik Olarak İmzalananlar

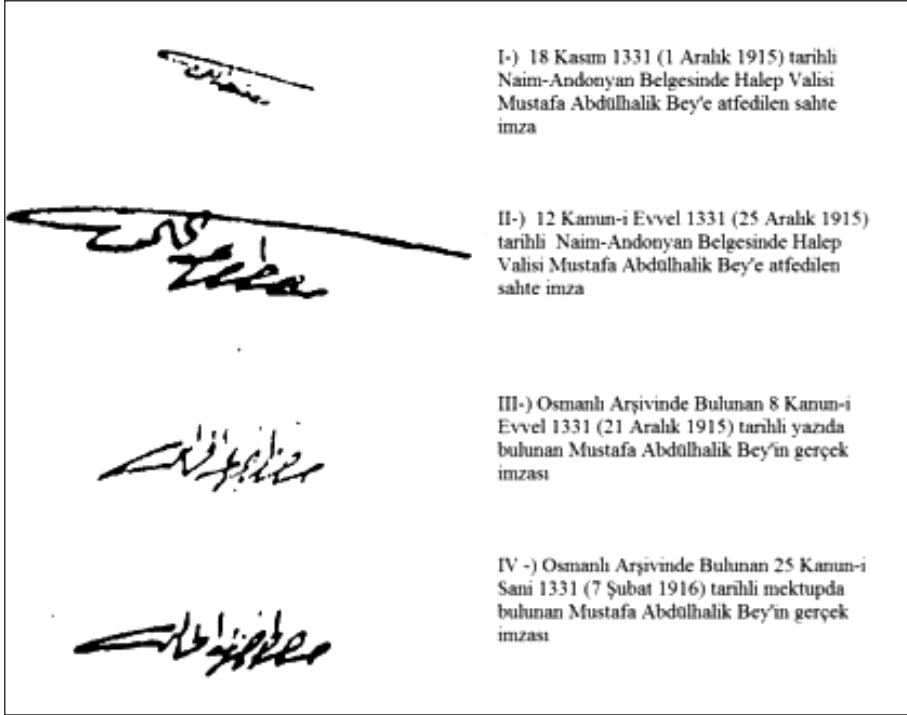
Gerçek İmzalar		Naim Andonian
Orel & Yuca 	Orel & Yuca 	
77/59 	79/186 	
77/95 	79/188 	
78/8 	79A/28 	
78/158 	80/15 	
78/178 	80/18 	
79/74 	80/29 	
79/132 	80/71 	

Yine, Tablo-3'ten görüleceği üzere, iki imza grubunda $\simeq$ (ha) ile $\downarrow$ (lam) harflerinin birleşme biçimleri imza atılırken önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Gerçek imzalarda Mustafa Abdülhalik Bey $\simeq$ (ha)'nın kuyruğunu yukarı doğru uzatmaktadır ve geriye/sağa doğru bir eğri çizerek $\downarrow$ (lam) harfini o eğrinin arkasından çizmeye başlamaktadır (bu da şeklin bir kurdeleye benzemesine sebep olmaktadır). Birbirini takip eden sayısız örnekte asıl imzalar aynı ve istikrarlı bir şekilde kurdele şekline uymaktadır. Ancak, Naim-Andonian belgelerindeki sahte imzalarda iki harfin çizilişi ve birleşmesi çok farklıdır. Naim-Andonian belgelerindeki sahte imzalarda, sahte belgeyi üreten kimse $\simeq$ (ha) harfinin kuyruğunu yukarı doğru uzatmaktadır ve eğriyi geriye/sağa dönmeden, direk sola doğru dönerek $\downarrow$ (lam) harfini çizmeye başlamaktadır. Böylelikle, Naim-Andonian imzalarındaki iki harfin birleşme noktası Tablo-3'ün sağ tarafında gösterilen bir at nalına benzemektedir. Oysaki Osmanlı arşivlerindeki gerçek imzalar yukarıda gösterildiği gibi bir kurdeleye benzemektedir. Tablo-3 yukarıda iki harfin önemli birleşme noktalarını onları kırmızı daire içine alarak farkları vurgulamaktadır.

Okuyucular Osmanlı Arşivlerindeki asıl imzaların birbirleri ile çok benzer ve tutarlı iken, Naim-Andonian sütunundaki imzalardan önemli ölçüde farklı olduklarını görebilirler. Naim-Andonian belgeleri ayrıca kendilerine göre tutarlıdır. Bu durum bariz bir şekilde göstermektedir ki, taklitçisi her kim ise, imzaları tutarlı bir şekilde oluştururken şüphe çekmemek için yeteri kadar özen göstermişlerdir. İmza üstüne imzada, sahte imzalar $\simeq$ (ha) ile $\downarrow$ (lam) harflerini bir at nalına benzer şekilde birleştirmektedir ve Mustafa Abdülhalik Bey'in gerçek imzalarından tamamen farklılaşmaktadır. Dahası, bu durum hem "Mustafa Abdülhalik" hem de sadece "Abdülhalik" şeklinde imzalanmış belgelerde geçerlidir. Bu da Akçam'ın vali tarafından kullanılan değişik imzalar konusundaki iddialarının vahim bir biçimde inandırıcılıktan uzak olduğunu göstermektedir.

Tablo 4:

Naim-Andonyan Belgelerindeki Mustafa Abdülhalik Bey'e atfedilen iki adet imza örneği ile Osmanlı Arşivlerinde bulunan mektuplarda yer alan iki adet gerçek imza

Yukarıdaki tabloda, I ve II numaralı örnekler Naim-Andonyan belgelerinde Mustafa Abdülhalik Bey'e atfedilen imzalar. Kitap boyunca Mustafa Abdülhalik Bey'e atfedilen tüm imzalar da bu iki örnekle tamamen aynıdır. Ancak Osmanlı Arşivinde yer alan ve tablo da sırasıyla III ve IV numara ile gösterilen Mustafa Abdülhalik Bey'in 21 Aralık 1915 ve 7 Şubat 1916 tarihlerinde yazdığı mektuplara attığı gerçek imzalar göz önüne alındığında, Naim-Andonyan belgelerindeki imzaların sahte olduğu şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle de Andonyan'ın belgelerin otantik olduğunu savunurken ileri sürdüğü en temel iddianın da dayanaksız olduğu ve belgelerin sahte olduğu ortaya çıkmaktadır. Akşam kitabında bu konuyu da yine sessizlikle geçiştirmekte ve hiçbir açıklama getirememektedir.

Editöryel Kusurlar

Akçam'ın kitabındaki sayısız tahrifatlar ve çarpıtmaların ötesinde, kitaptaki yazılarda bazı kayda-değer editöryel hatalara ve eksikliklere rastlanabilir. Bunlar arasında:

- a) Akademik araştırma içeren kitapların bölüm numaraları içermeleri beklenir. Böylesi bölüm numaraları bunlar gibi ciddi çalışmalara düzgün bir yapı sağlar. Ancak, Akçam'ın kitabı bunun gibi bölüm numaraları içermemektedir (2016'da İletişim Yayınları tarafından yayınlanan Türkçe nüshasında da bölüm numaraları yoktur).
- b) Kitabın İngilizce basılmasına karşın 106'ncı sayfadaki "Resim 6 – Vali Mustafa Abdülhalik'in imzaları tablosu" başlıklı imza tablosunda Türkçe ifadeler vardır ("Bogos Nubar ve Andonyan").
- c) Kitabın 176'ncı sayfasından başlayan "Ek A.1: Naim Efendi'nin Yazısının Osmanlı-Türkçe Aslı" başlıklı eklerinden biri başlıkta belirtilen "Osmanlı-Türkçe aslı" yerine bir İngilizce yazı içermektedir.
- d) 72'inci sayfadaki Not 76'da "emniyeti-i umummiyye müdürü İsmail Canbolat" yerine "emniyeti İsmail Canpolat" yazılıdır (Soyadı yanlış yazılmıştır ve ünvanı eksiktir). Soyadı ayrıca 148'inci ve 259'uncu sayfalarda (dizin bölümü) yanlış yazılmıştır.

Böylesi editöryel hatalar ve eksiklikler Palgrave Macmillan kadar saygın bir yayınevinden beklenmeyecek türdendirler ve Akçam'ın kitabının yayınevini standartlarına uyumlu olarak düzgün ve hakkaniyetli bir şekilde yayın sürecinden geçmediğini göstermektedir.

Sonuç

Yukarı etraflıca değinildiği gibi Akçam'ın Naim-Andonyan belgeleri ile ilgili olarak ortaya attığı tezler daha önce bu konuda Orel ve Yuca tarafından yapılmış çalışmadaki bulguların basite indirgenmesi ve bunu da ötesinde çarpıtılmasına dayanmaktadır. Akçam kendi tezlerini inanılır kılmak için Şinasi Orel ve Süreyya Yuca'nın çalışmalarında öne sürdükleri tezleri olmadıkları şekilde sunmakta ve yazarların temel itirazlarını görmezden gelmektedir. Orel ile Yuca'nın hiç yapmamış oldukları tezleri ve iddiaları yalanlamaktadır. Daha sonra bu basite indirgenmiş ve olmadıkları bir şekilde sunulmuş itirazlara cevaplar veren Akçam çeşitli manipülasyonlarla Orel ile Yuca'nın itirazlarını

kolayca çürütmüş olduğunu iddia ederek Naim-Andonyan belgelerinin gerçek olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır. Ancak görüldüğü üzere bu iddialarını sıralarken tezlerini ciddi mantıki hatalar ve açık çarpıtmalar üzerine kurmaktadır. Naim-Andonyan belgelerinin içerdiği çeşitli tutarsızlık ve çelişkilere ilişkin tatmin edici deliller ortaya sunamayan Akçam, belgelerin otantik olduğun kanıtlamak için çoğu kez hiçbir kanıt göstermeden çeşitli varsayımlar üzerinden hareket etmektedir.

Bunlara örnek olarak: Naim-Andonian belgelerindeki kronolojik uyumsuzluklar, Halep valisine atfedilen imzanın Osmanlı Arşivi'ndeki valinin imzasından farklı olması, Mustafa Abdülhalik Bey'in vali olarak atanmadan önce bazı belgeleri 'Vali' başlığı ile imzalamış olması, hem Mustafa Abdülhalik Bey'in hem de Abdülhad Nuri Bey'in halen İstanbul'da oldukları ve Halep'e henüz gelmemiş oldukları sırada belgelere notlar eklemeleri ve imzalamaları. Naim-Andonian belgelerindeki tutarsızlıkları ve çelişkileri açıklayacak güvenilir kanıt sunamayan Akçam belgelerin gerçek olduğunu ileri sürebilmek için birtakım varsayımlara başvurmaktadır. Bu varsayımlarına çoğunlukla hiç kanıt sunmamaktadır.

Bununla birlikte Akçam kitabında Orel ve Yuca tarafından Naim-Andonyan belgelerine yöneltilen temel itirazlara (sahte imza, Osmanlı bürokrasinin kullanmadığı kâğıt tipi, kronolojik tutarsızlıklar vs.) tatmin edici açıklamalar getirememektedir ve bu itirazların birçoğunu görmezden gelmektedir. Bu nedenle Akçam'ın kitabının Naim-Andonyan belgelerinin otantikliği üzerindeki tartışmada güvenilir bir kaynak olamayacağı ortaya çıkmaktadır.

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalışmaya dayalı araştırmaların yayınlanması ve akademisyenler ve araştırmacılar arasında disiplinler arası tartışmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur. Ermeni Araştırmaları dergisi Ermeni Meselesi'ne ilişkin makaleleri kabul etmektedir.

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, yılda üç defa yayımlanır. Derginin dili Türkçedir. Ermeni Araştırmaları Dergisi daha önce herhangi bir dergide yayınlanmamış makaleleri kabul etmektedir. Makaleler, derginin belirtmiş olduğu bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dil ile yazılmış olmalıdır.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 62 sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenler ve uzmanlar ile doktora öğrencilerinden Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araştırmalara ilişkin makaleler yayımlanmıştır.

Ermeni Araştırmaları Dergisi EBSCO ve TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Ermeni Meselesi konulu tüm çalışmalar değerlendirmeye alınmaktadır. Ayrıca bazı temel konu başlıkları şöyle olabilir.

- Ermenistan Siyaseti
- Ermenistan Tarihi
- Ermenistan'da Kültür ve Sosyopolitik Gelişmeler
- Ermenistan'ın Bölgesel ve Uluslararası politikaları
- Türkiye-Ermenistan İlişkileri
- Ermenistan-İran İlişkileri
- Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri
- Ermenistan-ABD İlişkileri
- Ermenistan-AB İlişkileri

Yayın İlkeleri

Makalelerin, Dergipark sistemi üzerinden iletilmesi gerekmektedir. Eposta yolu ile gönderilen makaleler incelemeye alınmamaktadır.

Dergipark sistemi üzerinden makale göndermek için websayfamız http://dergipark.gov.tr/erma_

Makaleler, dipnotlar ve kaynakça dahil, en az 5.000 kelime olmalıdır. Makaleler, Microsoft Word programında, Times New Roman karakterinde ve tek satır aralıklı yazılmalıdır. Açıklamalar ve kaynakgösterimi sonnot olarak değil, dipnot olarak gösterilmelidir. Metin için 12 punto, dipnotlar için 10 punto kullanılmalıdır.

Başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir

- Makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı
- Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
- Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
- Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
- Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır.

Makalelerin hazırlanmasında, Ermeni Araştırmaları dergisinin şekil kuralları ile dipnot ve kaynakça sistemine riayet edilmelidir. Yayın Kurulu, teslim edilen makalelerle mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde ilgilenecektir. Teslim edilen makalelerin durumu hakkında yazarlara e-posta yoluyla bilgi verilecektir.

Yazım kuralları için bkz. <http://dergipark.gov.tr/erma/writing-rules>

Bu makale çağrısı 63ncü sayı içindir.

Makale son gönderim tarihi **21 Haziran 2019**'dur.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

Dipnot ve kaynakça yazımında Chicago Manual of Style'a uyulması gerekmektedir. Bu kuralların güncel haline şu bağlantıdan erişilebilir.
http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
  - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
  - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır.
2. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yazı kurulu karar verir.
3. Yazı kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Çalışmalar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.
5. Yazılardaki fikir ve değerlendirmeler yazarlara aittir ve aksi belirtilmediği sürece Terazi Yayıncılık'ın görüşlerini yansıtmaz. Bütün hukuki sorumluluk yazara aittir.
6. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
7. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
8. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,5 aralık ve 11 punto ile yazılmalıdır.
2. Başlıklar 12 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 11 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların Microsoft Word yazılım programında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5000 ve azami 10000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Yazılar, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış 200 kelimeyi aşmayan özet, İngilizce'ye tercüme edilmiş başlık ve Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelimeyle beraber gönderilmelidir.
6. Yazar adı, sağ köşeye, italik koyu, 11 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.

SİPARİŞ FORMU

Adı : ..... Adres : .....
Soyadı : .....
Telefon : .....
E-mail : .....

Aboneliklerimiz

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi - 4 Aylık	Yıllık 45 TL ~~X~~
☐ Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 30 TL ~~X~~
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı	Yıllık 17 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 30 TL

Tek Sayı Siparişi

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi – Son Sayısı (sayı 62)	17 TL
☐ Review of Armenian Studies Dergisi – Son Sayısı (sayı 38)	17 TL
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi – Son Sayısı (sayı 19)	17 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi – Son Sayısı (sayı 4)	15 TL

Eski Sayı Siparişi

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları	Adedi 9 TL
☐ Review of Armenian Studies Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları	Adedi 9 TL
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları	Adedi 9 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları	Adedi 10 TL

Kitaplar

☐ Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı (Genişletilmiş 2. Baskı)	15 TL
☐ Armenian Diaspora / Turgut Kerem TUNCEL	35 TL
☐ Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR	25 TL
☐ Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus	20 TL
☐ Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar / Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset	30 TL
☐ Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2018 / Editör: Alev KILIÇ	35 TL
☐ Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine / Bilâl N. ŞİMŞİR	20 TL
☐ Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923) / British Documents on Armenian Question (1912-1923) / Tolga BAŞAK	30 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Hesap Numarası: Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 IBAN No: TR960006200018100006296007

Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

AVİM
AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ
CENTER FOR EURASIAN STUDIES

Gürcistan'daki Müslüman Toprakları

AVİM'DEN YENİ BİR KİTAP: GÜRCİSTAN'DAKİ MÜSLÜMAN TOPRAKLAR, AZİNLİK HAKLARI VE SİYASET

Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'de yaşayan müslümanların yaşadıkları sorunları ve Gürcistan'daki Müslüman Toprakları hakkında bilgiler, sorular, yorumlar hakkında ayrıntılı bilgi alınabilir.

YORUMLAR

1 DEĞERLENDİRME DEĞERLENDİRME DENEYİMİ KUTUPLAŞMA VE SİYASİ ETKİM
Prof. Arzuhan, Mustafa'nın 1999'da yazdığı eserler hakkında 2010 yılında yazdığı yazıya 15.07.2016'da yorum yapıldı.

2 GÜRCİSTAN'DAKİ MÜSLÜMAN TOPRAKLARI HAKKINDA SORULARI VE SİYASİ ETKİMİ HAKKINDA YAPTIĞI AÇIKLAMAYA DAİR BİR YORUM
Bazında yer alan yazıya 09.07.2016 tarihinde 2016 yılında yazılan yazıya yorum yapıldı. 15.07.2016'da yorum yapıldı.

3 VARSA 2016 NATO ZİRVESİ VE DAĞLIK KARABAG SORUNU
03 Temmuz 2016 tarihinde 16.07.2016'da yorum yapıldı.

4 11 TEMMUZ TARİHLİ FRANSEZ YAŞ KAZAN VE OLASI SONUÇLARI
3 Temmuz günü Fransızın (Sakal Madde) içinde yer alan yazıya yorum yapıldı. 14.07.2016'da yorum yapıldı.

5 PAPA FRANZUA EKİMLERİNİN KİN BAŞTİYOR
Soma Kazan Kazanının rahmeti Eski Papa Fransua 24-25. Ekim'in tarihleri arasında 11.07.2016'da yorum yapıldı.

ANALİZLER

1 İZZAT İBRAHİM
İzzat İbrahim hakkında 23.06.2016'da yorum yapıldı.

2 NAZİLERİN YAKIN DÖNEMİNDE
Nazilerin Yakın Döneminde hakkında 23.06.2016'da yorum yapıldı.

3 JUSTIN MCGARTHY'NİN TÜRKİYE VE ERMENİSTAN ÜZERİNE
Justin McGarty'nin Türkiye ve Ermenistan Üzerine hakkında 24.06.2016'da yorum yapıldı.

4 NİNGOLIA ON THE EVE OF THE 15TH ASIA-PAKISTAN SUMMIT
Ningolia On The Eve Of The 15th Asia-Pakistan Summit hakkında 24.06.2016'da yorum yapıldı.

5 11 ASYA - AVRASYA ZİRVESİ ÖNCESİ
11 Asya - Avrasya Zirvesi Öncesi hakkında 02.06.2016'da yorum yapıldı.

6 PROJECTIONS FOR THE FUTURE OF TURKEY
Projections For The Future Of Turkey hakkında 02.06.2016'da yorum yapıldı.

AVİM DÜZEN

1 KURUM YATARLARINDAN ERKEN ALMANYA
Prof. Dr. Anu ATILIN 13.07.2016

2 ALMANYA'NIN AMACI NE? - TÜRKİYE GAZETESİ - 05.06.2016
Prof. Dr. Cahit ERHAN 08.06.2016

3 THE GERMANIC DISEASE IN GERMANY AND TURKEY - AN OBJECTIVE PERSPECTIVE - NEW ERA (Nürnberg) - 24.06.2016
Joseph ÖZGENÇ 20.06.2016

4 ALMAN PARLAMENTİNİN TÜRKİYE'YE SÖZÜNE ERMENİ SOYKIRIMININ SİZLEMİYLE HAZIRLANIYOR ... (1)
Dr. Sükriye M. ELEKÇİOĞLU 02.06.2016

5 ALMAN PARLAMENTİNİN TÜRKİYE'YE SÖZÜNE ERMENİ SOYKIRIMININ SİZLEMİYLE HAZIRLANIYOR ... (2)
Dr. Sükriye M. ELEKÇİOĞLU 02.06.2016

DUYURULAR

1 15 TEMMUZ 2016 TARİHİNDE İZMİR'DE YAPILAN TÜRKİYE-ALMANYA İZMİR ZİRVESİ
22.07.2016

2 15 TEMMUZ 2016 TARİHİNDE ANKARA'DA YAPILAN TÜRKİYE-ALMANYA İZMİR ZİRVESİ
15.07.2016

3 AVİM GAZETESİ'NİN MAKALE GÖNDERME SÜRECİNE BAŞLIYOR
AVİM GAZETESİ'NİN MAKALE GÖNDERME SÜRECİNE BAŞLIYOR

4 AVİM GAZETESİ'NİN MAKALE GÖNDERME SÜRECİNE BAŞLIYOR
AVİM GAZETESİ'NİN MAKALE GÖNDERME SÜRECİNE BAŞLIYOR

ISSN: 1303-068X

9 771303 068004

Fiyatı: 17 TL